

Філософська думка

4 1985

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму, вміщуємо статті:

О. С. Капто. Комплексно досліджувати актуальні соціально-політичні й економічні проблеми; П. М. Федосєєв. Актуальні завдання розвитку соціологічної науки; Г. М. Єнукідзе. Питання методології і практики вивчення громадської думки; В. М. Іванов. Назрілі проблеми соціологічних досліджень. В. І. Шинкарук. З досвіду організації соціологічних досліджень в Українській РСР; Теорія і практика соціології: проблеми і перспективи (Круглий стіл «Філософської думки»); В. А. Полторак. Методи соціологічного дослідження ефективності організації соціалістичного змагання в трудовому колективі; В. І. Чубарєв, В. Л. Хотєєв. Вибірка за методом квот.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо статтю: Ф. М. Канак. Принцип історизму і методологічні питання реконструкції історичної еволюції відношення філософії і науки.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 4 Липень — серпень 1985

Київ Наукова думка

З М І С Т

Назустріч XXVII з'їздові КПРС

Капто О. С. Комплексно досліджувати актуальні соціально-політичні й економічні проблеми	3
Федосеев П. М. (Москва). Актуальні завдання розвитку соціологічної науки	8
Єнукидзе Г. М. (Тбілісі). Питання методології і практики вивчення громадської думки	16
Іванов В. М. (Москва). Назрілі проблеми соціологічних досліджень	23
Шинкарук В. І. З досвіду організації соціологічних досліджень в Українській РСР	33

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

Теорія і практика соціології: проблеми і перспективи (Круглий стіл «Філософської думки»)	40
Полтораєв В. А. (Дніпропетровськ). Методи соціологічного дослідження ефективності організації змагання в трудовому колективі	55

Методологія наукового пізнання

Канак Ф. М. Принцип історизму і методологічні питання реконструкції історичної еволюції відношення філософії і науки	66
--	----

На допомогу соціологові-практику

Чубарев В. Л., Хотеев В. О. Вибірка за методом квот	76
---	----

Хроніка наукового життя

Створення Українського відділення РАПН	85
--	----

З історії вітчизняної філософії

Пілявець Л. Б. Кирило Транквіліон-Ставровський і його вчення про людину	86
---	----

Критика буржуазної ідеології

Комаровський В. С. (Москва). Деякі питання методики дослідження підривного впливу буржуазної пропаганди	95
Щученко В. О. (Ленінград). Антиномії релігійного неоромантизму. (До критики концепції «контркультури» Т. Роззака)	101

Наукове життя

Крисаченко В. С. Наука і світогляд (VI Всесоюзний теоретичний семінар «Світогляд і наукове пізнання»)	114
---	-----

Рецензії

Горський В. С., Іщенко Ю. А. Культура в контексті людської цілісності	119
Рижко В. А., Гузін О. М. (Дніпропетровськ). Істина з погляду єдності гносеології і світогляду	121
Кушаков Ю. В. Критичний аналіз взаємодії буржуазної філософії та ідеології	122
Бичко І. В. Діалектика як форма існування і розвитку культури	125
Паніотто В. І. Досліджуючи закони структури і організації матерії	127
Наші автори	3-тя стор. обклад.

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVII СЪЕЗДУ КПСС. *Капто А. С.* Комплексно изучать актуальные социально-политические и экономические проблемы, с. 3. *Федосеев П. Н.* (Москва). Актуальные задачи развития социологической науки, с. 8. *Енукидзе Г. Н.* (Тбилиси). Вопросы методологии и практики изучения общественного мнения, с. 16. *Иванов В. Н.* (Москва). Назревшие проблемы социологических исследований, с. 23. *Шинкарук В. И.* Из опыта организации социологических исследований в Украинской ССР, с. 33. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. Теория и практика социологии: проблемы и перспективы (Круглый стол «Философской думки»), с. 40. *Полторак В. А.* (Днепропетровск). Методы социологического исследования эффективности организации соревнования в трудовом коллективе, с. 55. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Канак Ф. М.* Принцип историзма и методологические вопросы реконструкции исторической эволюции отношения философии и науки, с. 66. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Чубарев В. Л., Хотеев В. А.* Выборка по методу квот, с. 76. ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ. Создание Украинского отделения САПН, с. 85. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Пилавец Л. Б.* Кирилл Транквиллион-Ставровцевский и его учение о человеке, с. 86. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Комаровский В. С.* (Москва). Некоторые вопросы методики исследования подрывного влияния буржуазной пропаганды, с. 95. *Щученко В. А.* (Ленинград). Антиномии религиозного неоромантизма. (К критике концепции «контркультуры» Т. Роззак), с. 101. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Крисаченко В. С.* Наука и мировоззрение (VI Всесоюзный теоретический семинар «Мировоззрение и научное познание»), с. 114. РЕЦЕНЗИИ. *Горский В. С., Ищенко Ю. А.* Культура в контексте человеческой целостности, с. 119. *Рыжко В. А., Гугнин А. М.* (Днепропетровск). Истина с точки зрения единства гносеологии и мировоззрения, с. 121. *Кушаков Ю. В.* Критический анализ взаимодействия буржуазной философии и идеологии, с. 122. *Бычко И. В.* Диалектика как форма существования и развития культуры, с. 125. *Паниотто В. И.* Исследуя законы структуры и организации материи, с. 127. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

TO MEET THE 27th CONGRESS OF THE CPSU. *Kapto A. S.* To Study the Urgent Socio-Political and Economic Problems in the Complex, p. 3. *Fedosseev P. N.* (Moscow). Urgent Problems of Development of Sociological Science, p. 8. *Enukidze G. N.* (Tbilisi). Problems of Methodology and Practice of the Study of Public Opinion, p. 16. *Ivanov V. N.* (Moscow). Topical Problems of Sociological Researches, p. 23. *Shinkaruk V. I.* From the Experience of Organization of Sociological Researches in the Ukrainian SSR, p. 33. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF DEVELOPED SOCIALISM. Theory and Practice of Sociology: Problems and Prospects (The Round Table of «Filosofska Dumka»), p. 40. *Poltorak V. A.* (Dnepropetrovsk). Methods of the Sociological Study of the Efficiency of the Emulation Organization in the Working Collective, p. 55. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Kanak F. M.* Principles of the Historical Method and Methodological Problems of Reconstruction of Historical Evolution of the Philosophy and Science-Relations, p. 66. AID TO PRACTICIAN SOCIOLOGIST. *Chubarev V. L., Khoteev V. A.* Selection According the Quota Method, p. 76. CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE. Ukrainian Branch of the SAPS Is Created, p. 85. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Pilyavets L. B.* Kirill Trankvillion-Stavrovetsky and His Study About Man, p. 86. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Komarovsky V. S.* (Moscow). Certain Problems Concerning Methods for Studying the Subversive Influence of Bourgeois Propaganda, p. 95. *Shchuchenko V. A.* (Leningrad). Antinomy of Religious Neoromantism (On the Criticism of T. Rozzak's Counter-Culture Conception), p. 101. SCIENTIFIC LIFE. *Krisachenko V. S.* Science and Weltanschauung (the 6th All-Union Theoretical Seminar «Weltanschauung and Scientific Knowledge»), p. 114. REVIEWS. *Gorsky V. S., Ishchenko Yu. A.* Culture in the Context of Man's Integrity, p. 119. *Ryzhko V. A., Guginin A. M.* (Dnepropetrovsk). Truth of the View-Point on the Unity of Gnoseology and Weltanschauung, p. 121. *Kushakov Yu. V.* Critical Analysis of Interaction of Bourgeois Philosophy and Ideology, p. 122. *Bychko I. V.* Dialectics as a Form of the Culture Existence and Development, p. 125. *Paniotto V. I.* While Studying Laws of Structure and Organization of the Substance, p. 127. OUR AUTHORS, the 3d page of the cover.

О. С. КАПТО, секретар ЦК Компартії України

КОМПЛЕКСНО ДОСЛІДЖУВАТИ АКТУАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Комуністична партія, радянський народ готуються гідно зустріти XXVII з'їзд КПРС. Йде напружена й різнобічна політична, економічна, організаторська, ідейно-виховна робота в усіх галузях життя радянського суспільства. «Наступний XXVII з'їзд КПРС, безумовно, стане етапною віхою в розвитку країни,— підкреслив квітневий (1985 р.) Пленум КПРС.— Його значення зумовлюється першорядною важливістю питань, що виносяться на обговорення, характером нинішнього періоду, новизною і масштабністю завдань, які постають перед суспільством. Це надає всій передз'їздівській роботі партії особливого звучання, вимагає глибокого осмислення ситуації, що склалася, сміливих рішень і енергійних дій»¹.

Наша країна досягла великих успіхів у всіх сферах суспільного життя. Вона має нині могутню економіку, величезний науковий потенціал. На основі фундаментальних цінностей реального соціалізму вдосконалюється соціалістичний спосіб життя. Жива творчість народу, керованого Комуністичною партією, стала джерелом справді історичних звершень.

Водночас саме життя, його динамізм диктують необхідність дальших змін і перетворень, зокрема науково-технічного оновлення виробництва і досягнення світового рівня продуктивності суспільної праці, вдосконалення суспільних (і передусім економічних) відносин, дальшого піднесення добробуту радянських людей, збагачення їхнього духовного життя, активізації всієї системи політичних і суспільних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії, самоврядування народу.

Конкретні шляхи й методи розв'язання цих та інших актуальних завдань у республіці були всебічно розглянуті травневим (1985 р.) Пленумом ЦК Компартії України, який визначив шляхи й методи їх розв'язання. Як підкреслив у своїй доповіді на Пленумі член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, суть справи тепер полягає саме у вчасному й успішному здійсненні усього комплексу заходів, намічених партією. «Бо тільки на основі широкого використання досягнень науково-технічної революції, тільки на основі приведення форм соціалістичного господарювання у відповідність з сучасними умовами і потребами можна досягти істотного прискорення соціально-економічного прогресу»².

У республіці названим питанням приділяється величезна увага. Цією важливою ділянкою роботи предметно займається Рада сприяння науково-технічному прогресу при ЦК Компартії України. Вагомий внесок у прискорення науково-технічного прогресу роблять учені, виробничники. За рахунок створення і широкого впровадження про-

¹ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням.— У кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. К., 1985, с. 6—7.

² Щербицький В. В. Про підсумки квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки по підготовці до XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України 21 трав. 1985 р.— Рад. Україна, 1985, 22 трав.

тресивних технологій і нового устаткування на кінець дванадцятої п'ятирічки планується довести річний економічний ефект до 4,5—5 млрд. крб., а від впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій — приблизно до 1,8—2 млрд. крб. Готуючись до з'їзду, важливо старанно проаналізувати хід виконання рішень партії з питань науково-технічного прогресу, узагальнити нагромаджений досвід, чітко визначити напрями дальшої роботи і проблеми, які потребують невідкладного розв'язання.

Травневий (1985 р.) Пленум ЦК Компартії України проаналізував хід економічного розвитку республіки, реалізацію завдань, пов'язаних зі здійсненням соціальних програм. Велика увага приділялася питанням прискорення виконання Продовольчої програми, проведенню шкільної реформи, врахуванню уроків економічного експерименту, послідовному розвитку методів господарсько-виробничої діяльності, вироблених за час його проведення, і наполегливому впровадженню цих методів у практику.

У розв'язанні зазначених завдань партія відводить важливу й відповідальну роль ученим, марксистсько-ленінській науці. «Інтенсивніше повинні вивчати ці проблеми вчені-суспільствознавці, в першу чергу економісти, своєчасно виявляти як позитивні, так і негативні моменти, що неминуче виникають і виникатимуть при зміні умов господарювання»³, — підкреслив товариш В. В. Щербицький. Це справді ленінська настанова. Ще в 1918 році, виступаючи ініціатором створення Соціалістичної академії суспільних наук, В. І. Ленін висунув перед нею вимогу: «одним з першочергових завдань поставити ряд соціальних досліджень»⁴. Ця ленінська традиція розвивається партією і в наші дні. Ми докладаємо значних зусиль до того, щоб і суспільні науки такою ж мірою, як і природничі, стали ефективним помічником партії в розв'язанні тих назрілих завдань, які зумовлені дальшим розвитком нашого суспільства.

Нині в республіці працює великий загін вчених-суспільствознавців чисельністю понад 8 тисяч чоловік, серед яких більш як 500 докторів і 4,5 тисячі кандидатів наук. Секція суспільних наук АН УРСР об'єднує 12 інститутів, у 146 вузах налічується 474 суспільствознавчі кафедри. За роки нинішньої п'ятирічки вчені підготували понад 500 монографій, серед яких — фундаментальні праці з економічних проблем розвинутого соціалізму, вдосконалення соціалістичного способу життя, світоглядних проблем матеріалістичної діалектики, методології соціального пізнання. Після червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС розпочато розробку майже 40 нових тем, зорієнтованих на реальні, практичні завдання. Значно більше уваги приділяється підготовці конкретних рекомендацій, спрямованих на поліпшення ідейно-політичного виховання, контрпропагандистської роботи.

Діяльність учених-суспільствознавців республіки, їх перспективні завдання і шляхи дальшого піднесення ефективності наукових досліджень проаналізовані Центральним Комітетом у березні цього року, що дістало своє відображення в Постанові ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС». Цей документ орієнтує вчених на поглиблене вивчення якісних змін у продуктивних силах і відповідного розвитку виробничих відносин, на розробку шляхів переведення народного господарства на рейки інтенсивного розвитку, найефективнішого використання науково-технічного потенціалу, вдосконалення механізму розподільних відносин, поліпшення планування й управління, зміцнення дисципліни. По-

³ Там же.

⁴ Ленін В. І. Про Соціалістичну академію суспільних наук. Проект постанови Раднаркому. — Повне збір. творів, т. 36, с. 351.

станова спрямовує також на дослідження проблем розвитку соціальних і національних відносин, суспільної свідомості, комуністичного виховання трудящих, розробку питань розвитку радянської державності, демократії, всієї системи соціалістичного самоврядування народу⁵.

У науковому аналізі цих та інших проблем важливу роль покликані відіграти соціологи республіки. Вони мають зробити вагомий внесок і в справу поліпшення використання результатів суспільствознавчих досліджень у соціальній практиці, і в інтенсивне впровадження наукових досягнень у виробництво, у вивчення шляхів удосконалення управління науково-технічним прогресом. З урахуванням соціологічних досліджень формується і буде реалізовуватись республіканська комплексна програма наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання.

Протягом останнього десятиріччя соціологічні дослідження в республіці розгортаються дедалі ширше, стають ефективнішими, професійно зрілими. Склалась і певна система їх організації. Сьогодні соціологічні дослідження проводяться в Інституті філософії АН УРСР, в більш ніж 50 вузівських лабораторіях і групах, переважна частина яких працює на господаровірних началах, у ряді галузевих і відомчих науково-дослідних інститутів, на більш ніж 40 підприємствах і виробничих об'єднаннях. З використанням прикладної соціології виконуються окремі наукові теми в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України, в інститутах економіки, економіки промисловості, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. На громадських засадах проводяться оперативні опитування населення за завданням деяких партійних комітетів, державних органів і громадських організацій.

Науково-методичним і координаційним центром соціологічних досліджень в республіці виступає Інститут філософії АН УРСР. Минулого року за рекомендацією ЦК Компартії України тут створено Відділення соціології, яке складається з шести відділів: соціологічних досліджень праці; соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій; етичних проблем управління; філософських проблем соціальної психології; проблем комуністичного виховання молоді; методики соціологічних досліджень і статистичного аналізу соціальної інформації. Тематична спрямованість досліджень по відділах охоплює перспективні напрями розвитку прикладної соціології як науки відповідно до найактуальніших соціальних завдань, над виконанням яких працюють нині соціологи-практики.

Протягом останніх років зросла результативність наукових досліджень соціологів. Вийшли друком змістовні монографії, чимало праць з соціологічної проблематики вміщено в журналі «Філософська думка»; партійним, державним і господарським органам подано понад 20 доповідних записок з пропозиціями вчених щодо методів розв'язання назрілих практичних проблем вдосконалення розвинутого соціалізму. Результати досліджень соціологів використовуються під час складання планів соціально-економічного розвитку трудових колективів, підприємств, міст, у роботі партійних комітетів, керівників міністерств і відомств. Так, в Дніпропетровську (на Дніпровському машинобудівному заводі, в об'єднанні «Дніпрошина», на металургійному заводі ім. Г. І. Петровського) створено «служби регулювання соціально-психологічних відносин» у колективах. На Чорноморському кораблебудівному заводі в Миколаєві протягом кількох років працює консультативно-методичний пункт, організований соціологами Інституту філософії АН УРСР.

У республіці здійснюються соціологічні дослідження громадської

⁵ Див.: Рад. Україна, 1985, 20 берез.

думки. Їх проводять поза штатні лабораторії, ради й центри при деяких районних, міських та обласних комітетах партії. Розробки й рекомендації соціологів допомагають партійним комітетам виявляти тенденції розвитку тих чи тих соціальних явищ і процесів, дають широку інформацію про запити й настрої трудящих.

Нині перед соціологами республіки постають ще складніші, масштабніші й відповідальніші завдання. Час перейти до регулярних, систематичних досліджень, здійснюваних за погодженими методиками. Це дало б змогу, крім іншого, порівнювати результати, чіткіше виявляти тенденції розвитку досліджуваних явищ. Зростає і спектр соціальних проблем, до вивчення яких залучають і залучатимуть соціологів. Отже, треба подбати про створення методів, спеціально пристосованих для збирання аналізу інформації про ті чи ті галузі суспільного життя.

Неослабної уваги потребує не тільки методико-методологічне, а й матеріально-технічне забезпечення дослідницької роботи. Необхідно створити всеохоплюючий і дійовий механізм організації досліджень, який дасть змогу ефективно об'єднувати і оперативно координувати діяльність соціологів республіки.

Виняткової уваги потребує проблема кадрів, планомірна підготовка яких має здійснюватися на всіх кваліфікаційних рівнях так би мовити, від студента до доктора наук. Тут є певні зрушення. На філософському факультеті Київського держуніверситету частина студентів спеціалізується в галузі прикладної соціології. Розширюється підготовка спеціалістів через аспірантуру. В Інституті філософії АН УРСР функціонує рада по захисту дисертацій за спеціальністю «прикладна соціологія».

Дедалі активнішу участь у підвищенні професійного рівня соціологів беруть Українське відділення Радянської соціологічної асоціації, кафедри соціології Київського та Харківського університетів, соціологічні підрозділи в системі Академії наук УРСР. Водночас не всі соціологи-практики набули необхідних професійних основ, теоретичних знань і практичних навичок. Не зжито ділетантизм і аматорство, які часто гальмують розвиток соціологічної теорії, дискредитують її можливості в розв'язанні практичних проблем. Щоб подолати ці хибки, потрібно поліпшити підготовку й перепідготовку кадрів, поживавити творче співробітництво соціологів України з соціологами з Москви й Ленінграда, братніх республік, наукових регіонів. Регулярнішими й різноманітнішими мають стати публікації на соціологічну тематику в журналі «Філософська думка», в іншій науковій періодиці. Планується реорганізувати цей журнал у щомісячник філософського й соціологічного профілю, який виходитиме українською і російською мовами.

Ці та інші заходи були розглянуті в ЦК Компартії України, який зобов'язав Президію АН УРСР, Секцію суспільних наук «посилити зв'язок планування наукової роботи з формуванням планів економічного і соціального розвитку в республіці»⁶, передбачати міждисциплінарні дослідження актуальних проблем суспільного розвитку, проведення соціально-економічних експериментів, взяти активну участь у формуванні в республіці системи науково-технічних програм. Очевидно, що й тут на соціологів чекає велика й напружена робота. Вченим-суспільствознавцям АН УРСР «доручено розробити пропозиції про використання результатів суспільствознавчих досліджень, про зосередження зусиль учених на комплексному вивченні проблем впровадження наукових досягнень у виробництво, шляхів удосконалення управління науково-технічним прогресом»⁷.

⁶ Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червеневого (1983 р.), наступних Пленумів ЦК КПРС.—Рад. Україна, 1985, 20 берез.

⁷ Там же.

Важливі завдання наукових колективів республіки — дослідження світоглядних і методологічних проблем марксистсько-ленінської філософії, питань дальшого розвитку радянської державності, соціалістичної демократії, соціальних і національних відносин, формування діалектико-матеріалістичного світогляду. З цим пов'язане вдосконалення всієї системи комуністичного виховання трудящих. Її серцевину становить класовий підхід, який означає:

— теоретичне озброєння мас революційним, марксистсько-ленінським вченням, знанням теорії і політики КПРС, концепції розвинутого соціалізму;

— виховання у всіх категорій населення непохитної відданості партії, Вітчизні, соціалістичній співдружності, революційним, бойовим і трудовим традиціям робітничого класу;

— прищеплення вміння сприймати й оцінювати соціальні явища з позицій науково осмислених інтересів робітничого класу та його випробуваного авангарду — Комуністичної партії;

— утвердження серед усіх трудящих соціально-політичних якостей, моральних норм і життєвих орієнтацій робітничого класу;

— виховання у кожної радянської людини високої політичної культури, класової пильності, непримиренності до буржуазної ідеології, готовності на героїзм і самопожертву в ім'я захисту завоювань соціалізму.

Плодотворне вивчення відзначених та інших актуальних теоретичних і політичних проблем можливе за умов неухильного дотримання вимог марксистсько-ленінської методології до аналізу суспільних явищ і процесів. Це повною мірою і насамперед стосується соціологів, яким притаманне прагнення органічно поєднувати теоретичні дослідження з пошуком відповідей на збоденні питання розвитку нашого суспільства.

Завдання, що їх висуває нині перед соціологами республіки саме життя, безперечно, складні й відповідальні. Однак наші вчені-суспільствознавці вже мають і практичний досвід, і теоретичні знання, необхідні для їх успішного виконання. Соціологи республіки мають значні досягнення у багатьох магістральних напрямках розвитку радянської соціологічної науки, що, зокрема, підтвердилося на Всесоюзній науково-практичній нараді по розвитку соціологічних досліджень, яка відбулася 21—22 листопада 1983 р. в Києві* і збрала найкращі соціологічні сили країни.

Це дає підстави для впевненості в тому, що найближчими роками соціологи республіки значно збільшать свій внесок у прискорення науково-технічного і соціального прогресу, у розв'язання тих актуальних завдань, над якими працює нині весь радянський народ, готуючись гідно зустріти XXVII з'їзд КПРС.

* * *

В статье анализируются актуальные задачи развития социологической науки в Украинской ССР, намечаются пути повышения эффективности социологических исследований назревших практических проблем совершенствования развитого социализма.

* Від редакції. Вміщені в цьому номері статті О. С. Канта, П. М. Федосєєва, Г. М. Єнукідзе, В. М. Іванова, В. І. Шинкарука написані їх авторами на основі відповідних виступів на зазначеній нараді.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Сьогодні партія ставить перед радянськими суспільствознавцями особливо складні і відповідальні завдання. Нинішній рік, який завершує одинадцяті п'ятирічку, ввійде в історію як рік активної підготовки XXVII з'їзду КПРС, рік обговорення нової редакції Програми партії. У цьому документі буде дано точну і реалістичну характеристику сучасного етапу соціалістичного будівництва, визначено стратегічні орієнтири економічного і соціального прогресу радянського суспільства на тривалу перспективу. «Життя висуває перед нами завдання величезної політичної значимості — вивести народне господарство на якісно новий науково-технічний і організаційно-економічний рівень, добитися рішучого зрушення в інтенсифікації суспільного виробництва, підвищенні його ефективності»¹, — зазначив товариш М. С. Горбачов. Глибокі перетворення в економіці і в усій системі суспільних відносин мають забезпечити якісно вищий рівень життя радянських людей, піднести соціалізм на новий ступінь зрілості.

У рішеннях Центрального Комітету КПРС неодноразово відзначалась необхідність більш повного розкриття об'єктивних законів суспільного розвитку, всебічного і глибокого вивчення соціальної реальності, в тому числі властивих їй суперечностей. Партія орієнтує суспільствознавців на реалістичну оцінку як наших величезних досягнень, так і наявних недоліків, яка не перебільшує, але й не применшує значення тих і інших. «Однак, — як підкреслював товариш М. С. Горбачов, — суспільствознавці ще повільно і боязко беруться за розв'язання ключових теоретичних проблем нашого розвитку»².

У переддень XXVII з'їзду КПРС соціологам, усім ученим-суспільствознавцям потрібно ще раз проаналізувати, яких результатів вдалося досягнути за минулі роки, тверезо і самокритично розібратися в причинах відставання деяких напрямів дослідницьких розробок, передусім тих, де є можливості рухатися вперед швидше, успішніше. Як видається, першочергову увагу належить звернути на практичну ефективність досліджень, їх доведення до кінцевого результату. Йдеться не про одержання миттєвого корисного ефекту на локальних ділянках наукових розробок, а про послідовну орієнтацію суспільних дисциплін і особливо соціології на розв'язання актуальних проблем соціального розвитку. На жаль, стан справ тут лише бажати кращого. Не подолано рецидиви схоластичного теоретизування, жонгливання псевдонауковими термінами, відірваність дискусій щодо деяких законів і категорій від конкретних проблем соціалістичного будівництва. Ця тенденція виявляється не тільки на рівні абстрактних міркувань, але й, хоч як це парадоксально, у збиранні й аналізі соціологічної інформації. Нагромадивши величезні інформаційні масиви, соціологи часто-густо не знають, що з ними робити, як осмислити здобуті дані в контексті об'єктивних тенденцій і закономірностей. Зрозуміло, що така «інформація ні про що» нічого спільного не має з

¹ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

² Там же.

конкретним соціологічним дослідженням, програма і методика якого повинні впливати з теоретичних засновків і гіпотез. Іншими словами, екстенсивне нагромадження «фактажу» не відповідає завданням, що стоять сьогодні перед соціологічною наукою.

Соціологія, керуючись діалектичним методом пізнання, спираючись на історичний матеріалізм, у взаємодії з марксистсько-ленінською філософією, політичною економією і науковим комунізмом має забезпечувати глибокий науковий аналіз конкретної соціальної ситуації і реальних перспектив розвинутого соціалістичного суспільства.

Науково-практичний потенціал суспільствознавства багато в чому визначається тим, наскільки адекватно воно відображує теперішнє і дозволяє передбачити майбутнє. У соціалістичному суспільстві, яке розвивається на планових началах, значно зростає роль прогностичної функції суспільних наук загалом, соціології зокрема. Для успішного просування вперед у галузі вдосконалення системи управління і планування розроблені надійні соціальні прогнози, котрі дозволяють приймати всебічно зважені рішення. Сьогодні, коли партія вступила в період практичної підготовки до XXVII з'їзду, прогностичні розробки набувають особливої цінності. Невід'ємною складовою частиною підготовки до з'їзду є складання планів на дванадцяті п'ятирічку і на перспективу. Соціологи, як відомо, зробили певний внесок у розробку прогнозу розвитку радянського суспільства до 2005 року, пов'язаного з комплексною програмою науково-технічного прогресу СРСР. Однак справа цим не обмежується. Прогнози потрібні буквально в усіх сферах суспільного життя, і тут соціологи можуть і повинні заявити про себе на повний голос.

Розглядаючи завдання соціології стосовно нових умов, слід виділити серед них ряд першочергових, на вивченні яких потрібно сконцентрувати основну увагу.

На перший план сьогодні висуваються дослідження соціальних умов і факторів прискорення науково-технічного прогресу, матеріальних і моральних стимулів упровадження досягнень науки і техніки у практику, зростання продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва в цілому. Наука дедалі більше перетворюється на безпосередню і найдинамічнішу продуктивну силу суспільства. Науково-технічна революція робить якнайглибший вплив не тільки на технологію, але й на соціальні відносини, на саму людину і середовище її проживання. За соціалізму науково-технічний прогрес поставлено на службу неухильному піднесенню матеріального і культурного рівня народу, вдосконаленню соціальної структури суспільства, поліпшенню умов праці і всебічному розвитку особи.

Партія націлює учених, інженерно-технічних працівників, усіх радянських людей на здійснення історично важливого завдання — якнайефективнішого використання досягнень науково-технічної революції для розвитку і вдосконалення соціалістичного суспільства. На позачерговому безрезневому і квітневому (1985 р.) Пленумах ЦК КПРС підкреслювалося необхідність якнайшвидшого переведення економіки на рейки інтенсифікації, широкого впровадження досягнень науки і техніки у виробництво. Це висуває перед соціологами нові завдання, націлює їх на поглиблення досліджень соціальних проблем науково-технічного прогресу.

В останнє десятиліття за кордоном спостерігається інтенсивний розвиток наукознавчих досліджень. Створено асоціації спеціалістів, проводяться емпіричні дослідження, спрямовані на вивчення соціальних і соціально-психологічних факторів розвитку науки. Проте зміст і спрямованість відповідних теоретичних концепцій буржуазної соціології науки свідчать про методологічну кризу, яку вона переживає. Розширює сферу свого впливу суб'єктивістський підхід в інтерпретації емпіричних даних і аналізі соціологічних проблем. Якщо неопози-

тивізм відривав науку від суспільства й ігнорував значення об'єктивних умов, то сучасна буржуазна соціологія науки впала в іншу крайність, намагаючись самий зміст природничонаукового знання безпосередньо «виводити» з минулих соціальних умов і факторів розвитку науки. Тим самим вона лише відтворює методологічні вади, котрі вже було піддано критиці В. І. Леніним у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Головна серед них — абсолютизація принципу релятивізму і заперечення об'єктивної істини.

На Заході стали вельми модними і популярними «комп'ютерний світогляд», «комп'ютерний опис» соціальних процесів. Наслідки і перспективи «комп'ютерної революції» привертають сьогодні увагу багатьох буржуазних теоретиків. Аналізові її технологічних і соціальних аспектів присвячено, як відомо, одну з доповідей Римського клубу «Мікроелектроніка і суспільство» з характерним підзаголовком «На радість чи на горе?» (1972 р.). Очевидно, що вченим-марксистам конче потрібно посилити і піднести на новий рівень критичний аналіз «комп'ютерного світогляду», всього спектру новітніх соціологічних концепцій, пов'язаних з науково-технічною революцією, від реакційно-утопічних до ліберально-антропологічних побудов.

Соціалістична система господарювання забезпечує можливість ефективного застосування досягнень науки і техніки, планомірного вдосконалення суспільних відносин, своєчасного розв'язання суперечностей, що виникають в ході розгортання науково-технічної революції. Органічне поєднання її досягнень з перевагами соціалістичної системи господарювання — могутній засіб розкриття і використання творчих можливостей і здатностей людини, інтелектуалізації праці, дальшої гуманізації умов життя людей. Звідси випливає відповідальне завдання суспільствознавців, в тому числі і соціологів, — наукове забезпечення планомірного і цілеспрямованого розв'язання нових економічних і соціальних проблем, що їх безперервно висуває науково-технічна революція, а також точний, глибоко аргументований аналіз перспектив і тенденцій її розвитку.

Ще одним важливим напрямом соціологічних досліджень є вивчення тенденцій зміни соціальної структури радянського суспільства, визначення показників і конкретних шляхів зближення класів, соціальних груп і верств. Зокрема, більшої уваги потребують питання посилення планового начала у таких процесах, як розподіл випускників навчальних закладів (професійно-технічних, середніх, спеціальних і вищих), які вливаються в робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенцію; розподіл працівників між галузями народного господарства і професійними загонами відповідно до потреб виробництва і соціальної інфраструктури; міжрегіональний розподіл і перерозподіл кадрів відповідно до завдань економічного і соціального розвитку регіонів.

У найближчій перспективі належить оптимізувати переміщення працівників між галузями народного господарства і регіонами. Для цього необхідні обгрунтовані розрахунки потреби в кадрах щодо кожного регіону і галузі народного господарства, вдосконалення всієї системи планового розподілу випускників навчальних закладів, усебічне врахування як виробничо-технічних, так і соціальних умов праці. І тут велике поле діяльності для соціологів. Важливо також здійснювати дальше дослідження поліпшення соціально-демографічної ситуації в країні та її окремих регіонах, зміцнення і розвитку сім'ї, соціальних аспектів охорони здоров'я і фізичної культури населення. Саме з цих питань надходить найбільша кількість замовлень од відповідних міністерств і відомств. Потрібно своєчасно і по-діловому на них реагувати.

Великого значення набувають також питання вдосконалення соціалістичного способу життя, стимулювання трудової і громадсько-

політичної активності всіх соціально-демографічних груп, зростання добробуту радянських людей на основі соціалістичних принципів соціальної справедливості, піднесення ефективності комуністичного виховання і освіти молоді, подолання негативних соціальних явищ.

Удосконалення соціалістичного способу життя неможливе без активної, наступальної боротьби із злочинністю, правопорушеннями, антигромадськими поглядами і вчинками, без усунення причин, які зумовлюють їх появу. Соціологи повинні внести істотний вклад у вивчення джерел і коренів негативних явищ у нашому суспільстві.

Завдання, яке у зв'язку з цим постає перед соціологами і всіма суспільствознавцями, полягає в тому, щоб з'ясувати, коли, за яких умов антигромадські вияви оживляються, внаслідок яких саме похибок в ідейно-виховній роботі, вад і упущень у господарській або соціальній політиці це відбувається. Підсумком такої роботи мають бути дійові рекомендації щодо ефективного подолання антигромадської поведінки тих чи інших громадян.

У зв'язку із сказаним постає актуальне питання про цілеспрямований вплив з боку суспільства на формування потреб людей та їх способу життя. Такий вплив, як відзначалось на XXVI з'їзді партії, становить одне з важливих завдань соціальної політики КПРС. Соціологам і представникам інших галузей суспільних наук потрібно поглибити теоретичні уявлення про сутність і структуру «розумних потреб», визначити механізми їх формування. З іншого боку, важливо вивчати ті умови, які породжують споживацьку психологію, егоїзм і міщанство.

Партія надає великого значення вдосконаленню розподільчих відносин. Відомо, що за соціалізму головним критерієм розподілу є кількість і якість праці. Але на практиці цей принцип зовсім не завжди додержується. Потрібно глибоко і всебічно вивчити причини даного явища і запропонувати систему заходів, яка б гарантувала кожній радянській людині матеріальну винагороду відповідно до її трудового внеску у загальну справу.

Одна з найважливіших проблем — зміна характеру і змісту праці. Фактичні темпи скорочення важкої фізичної праці поки що такі, що, мабуть, лишиться актуальною, і притому на вельми тривалий час, потреба у додаткових соціально-компенсуючих заходах, котрі також мають ґрунтуватися на результатах соціологічних досліджень.

Поки що не досить усебічно і глибоко аналізуються соціальні фактори піднесення продуктивності праці, різні аспекти функціонування і розвитку бригадної форми її організації і оплати, не завершено підготовку системи конкретних соціальних показників, слабко вивчаються новаторські починання та їх соціальна ефективність.

У розв'язанні цих та інших проблем високу активність мають виявляти не тільки вчені, які працюють в академічних і галузевих наукових установах, але й заводські соціологи. Вони вже проробили чималу роботу і нагромадили цінний досвід. Нашим науковим установам належить детально вивчити досягнення і проблеми заводської соціології, узагальнити наявний досвід, розробити досконаліші форми організації соціологічних досліджень на підприємствах і в установах, знайти ефективніші шляхи підвищення кваліфікації самих заводських соціологів. Перші кроки у даному напрямі зроблено. На базі ІСД АН СРСР почав працювати Центр підвищення кваліфікації заводських соціологів Москви і Московської області; певну консультаційну допомогу подає їм журнал «Соціологічні дослідження»; у співробітництві з Держкомпрацею СРСР розроблено «Положення про службу соціального розвитку трудових колективів галузі». Істотну підтримку в узагальненні досвіду роботи заводських соціологів і поліпшенні їхньої професійної підготовки могла б подати Радянська соціологічна асоціація.

Нині входить у вжиток поняття «соціально-економічна ефективність». Але навіть коли мова йде просто про економічну ефективність, обов'язково мається на думці саме соціальний результат. Це свідчить про розширення сфери соціологічного комплексного підходу до розв'язання завдань удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства. Якісно нові вимоги висувуються у зв'язку з цим і перед заводськими соціологами. Поняття «заводський соціолог» умовне. Йдеться про соціологів-практиків у різних галузях народного господарства. Уже склались такі напрями, як соціологія села, соціологія медицини, охорони здоров'я та ін. Потребує посиленої уваги соціологія сфера обслуговування і торгівлі. Особливо нам потрібні дослідження тенденцій споживного попиту, розробка методики його планування і регулювання. Соціологія має вивчати потреби, інтереси і цінності не взагалі, а враховуючи піднесення трудової і політичної активності людей у тих чи тих галузях народного господарства, і давати, виходячи з цього, конструктивні практичні рекомендації для органів управління і планування.

ЦК КПРС визнав за необхідне піднести роль соціологічних досліджень і в ідеологічній роботі. А це вимагає від суспільствознавців зміцнення зв'язків теорії з практикою комуністичного виховання. Соціологи повинні об'єднати свої зусилля з партійними комітетами, державними і громадськими організаціями, трудовими колективами, подавати їм своєчасну методичну допомогу. Цікавий досвід використання соціологічних досліджень в ідеологічній сфері нагромаджено, як зазначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, на Україні, в Азербайджані, Білорусії, Грузії, Латвії, Узбекистані, в ряді обкомів і крайкомів РРФСР.

У роботі соціологів важливе місце має посісти і проблема формування громадської думки, розробка практичних рекомендацій щодо поліпшення діяльності засобів масової інформації і пропаганди, повнішого врахування інформаційних потреб та інтересів різних груп населення, піднесення дієвості і оперативності контрпропаганди.

Відповідно до постанови червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС на базі ІСД АН СРСР створюється Центр з вивчення громадської думки. Але справа, звичайно, не тільки в новій організаційній структурі. Партія вимагає від соціологів переходу від розрізнених досліджень до систематичних спостережень, підвищення їх оперативності, поглибленого аналізу проблем формування і прогнозування громадської думки.

Зважаючи на те, що в союзних республіках і областях країни нагромаджено певний досвід з даних питань, доцільно, по-перше, узагальнити його, а по-друге, докласти зусиль для координації здійснюваних досліджень. Ініціатором у розв'язанні цих завдань міг би стати, очевидно, ІСД АН СРСР.

Важливою складовою частиною планомірного, всебічного вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, як наголосив квітневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС, є реформа загальноосвітньої і професійної школи. Партією розроблено науково обгрунтовану концепцію навчання і виховання молоді. Здійснення реформи ставить нові, масштабніші завдання перед соціологами. Дослідження в даній галузі потрібно вести в тісному зв'язку з виконанням тих завдань, які покладено на Академію наук СРСР постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді». Тут йдеться про те, щоб посилити наукову розробку актуальних проблем комуністичного виховання молоді, ширше залучати до цієї справи вчених-суспільствознавців, партійних і комсомольських працівників. Особливо актуальним є вивчення специфіки різних категорій молоді, рівнів її освіти, поінформованості, інтересів і схильностей.

Нині імперіалізм посилює «психологічну війну» проти Радянського Союзу, намагаючись зробити вплив на свідомість і поведінку різних груп населення. У цю війну залучено всі ланки державного апарату США та інших капіталістичних країн. Склався свого роду політико-інформаційний альянс між урядовим апаратом, організаціями великого капіталу, засобами масової інформації і «радянологічними» центрами. У такій ситуації особливо потрібно піднести наступальність, оперативність і наукову обґрунтованість усієї нашої контрпропагандистської роботи.

Виконуючи рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, Президія АН СРСР, Секція суспільних наук провели значну роботу над вдосконаленням планування та організації наукових досліджень, уточненням їх проблематики з тим, щоб сконцентрувати сили на головних напрямках, зокрема поліпшити організаційну структуру інститутів АН СРСР суспільствознавчого профілю. Особливо це стосується ІСД АН СРСР, діяльність якого було піддано обґрунтованій критиці на червневому (1983 р.) Пленумі. Зміцнено керівництво інституту, змінено його структуру.

31 травня 1984 р. Президія Академії наук СРСР розглянула питання про роботу Інституту соціологічних досліджень АН СРСР і з урахуванням критичних зауважень, висловлених на згаданому Пленумі, після всебічного обговорення цього питання прийняла відповідну постанову. У ній відзначалось, що основним завданням ІСД АН СРСР є комплексне вивчення стану і тенденцій розвитку соціальної сфери зрілого соціалістичного суспільства, поліпшення якості досліджень і розробка науково обґрунтованих прогнозів і рекомендацій.

Великі заходи мають бути проведені і у сфері підготовки кваліфікованих соціологічних кадрів. Вже досягнуто істотних зрушень у соціологічній освіті. У Московському і Ленінградському університетах відкрито відділення соціології. Наступний крок — створення системи підготовки і розподілу соціологічних кадрів. Досвідчених соціологів потребують міністерства, відомства, виробничі об'єднання та інші організації. Тому кадри мають бути висококваліфікованими, озброєними новітніми знаннями і навиками роботи. Мабуть, доцільно створити єдину і високоефективну систему соціологічної освіти в масштабах країни. З метою підготовки кваліфікованих спеціалістів, підвищення кваліфікації соціологів-практиків, поширення соціологічних знань у 1985—1986 рр. у співробітництві з Мінвузом СРСР та іншими зацікавленими організаціями здійснюватиметься підготовка ряду підручників та навчальних посібників.

Однак загалом підсумки виконання соціологами рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС поки що не можуть нас повністю задовольнити. Не подолано ще розпорошеність сил і дрібнотем'я, не досягнуто істотного зрушення у піднесенні ефективності досліджень на основних напрямках. Усе ще недостатньою є наукова обґрунтованість рекомендацій. Відстає робота в галузі соціальних прогнозів, особливо в тому, що стосується їх конкретності й достовірності. Частогусто соціологам не вистачає професійної компетентності. «Суцільний фронт» соціологічної науки поки що не склався. Діють лише окремі, більш-менш активні організації і групи, яким поки що бракує координації і кооперації.

У ряді республік, областей і міст соціологічні дослідження стали важливою частиною роботи партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, господарських органів і дійовою формою зв'язку з масами, врахування їх думок і запитів, розробки і прийняття рішень, а також перевірки їх виконання. Але що вища соціальна і політична значущість соціології, то більшою мірою вона має ставати одним з методів практичної діяльності.

Хотілося б особливо підкреслити, що соціологічні дослідження мають вагомий успіх, коли здійснюються під керівництвом партійних органів. Адже вивчення громадської думки, соціальних процесів — це справа політична, і без участі партійних організацій здійснювати її немислимо.

Пізнання закономірностей і перспектив поступального руху соціалістичного суспільства — завдання всіх суспільних наук. Звідси випливає важливість міждисциплінарних комплексних досліджень. Потрібно повніше враховувати інтегративні тенденції в житті суспільства, особливо в його економічній і соціальній сферах. В умовах інтенсифікації виробництва й ускладнення всієї системи суспільних відносин соціологічні дослідження стають міждисциплінарним методом. Вони успішно застосовуються в науковому комунізмі, економічній, історичній, філософській, психологічній та інших науках. У зв'язку з цим виникає ряд нових завдань. Як видається, соціологам слід активніше брати участь у суміжних розробках, подавати своїм колегам дійову допомогу в збиранні емпіричного матеріалу. Було б неправомірним ставити перед спеціалістами-несоціологами завдання розробляти методи і методики прикладних досліджень на свій страх і ризик. Кому як не соціологам взяти ініціативу на себе?

Не секрет, що конкретне соціальне дослідження — надійна опора для будь-якої суспільної науки. Головне сьогодні — налагодити взаємодію наук. Чи повною мірою це здійснюється на практиці? Поки що ні. Часто-густо ще доводиться стикатися з тим фактом, що економісти намагаються розв'язувати соціальні питання без соціологів. Та й соціологи вважають за можливе вдаватися до економічних питань без допомоги економістів. А між тим, коли ми ведемо річ про міждисциплінарні і комплексні дослідження, то насамперед ставимо питання про те, щоб організувати взаємодію спеціалістів у різних галузях знання. Наприклад, філософи вивчають фундаментальні проблеми суспільно-економічної формації, і це має надзвичайно велике методологічне значення для конкретних наук. Але, на жаль, сьогодні робляться спроби в рамках аналізу цих проблем виробити власні, «спеціальні», подеколи нескоординовані підходи до загальних філософських проблем. Ця тенденція виразно виявляється і в соціологічних дослідженнях. Зрозуміло, що соціологія марксизму-ленізму спирається на теорію суспільно-економічних формацій, але це аж ніяк не означає, що соціологи мають чи можуть розв'язувати філософські й економічні методологічні проблеми за філософів і економістів. Як самостійна наука соціологія повинна достатньо чітко визначити свій предмет, специфічні завдання і функції, відмежувавши їх від предмета, завдань і функцій інших суспільствознавчих дисциплін. Коротше кажучи, потрібно чіткіше визначити місце соціології в системі марксистсько-ленінського суспільствознавства, зокрема виключити зі сфери дослідницьких проблем соціології цілі розділи теорії наукового комунізму, історичного матеріалізму, політекономії, бо за такого «взаємопроникнення» важко розраховувати на реальне і ефективне співробітництво вчених-суспільствознавців. Дублювання тематики неминуче тягне за собою калейдоскоп «точок зору» і непродуктивні дискусії. Особливо це заважає справі створення добротних підручників і навчальних посібників з соціології, побудові навчального курсу з цієї дисципліни.

В останні роки знову активізувався інтерес до проблеми визначення предмета соціології. Це абсолютно виправдано, тому що ми нагромадили величезний досвід, який дозволяє уточнити, а в ряді випадків і переглянути усталені погляди. Водночас ефективність дискусій була б вищою, коли б їх учасники не обмежувались абстрактно-логічними міркуваннями, а виходили з тих реальних проблем, що їх розв'язують (або намагаються розв'язати) соціологи у повсякденній

дослідницькій практиці, у підготовці підручників і навчальних посібників. Як видається, за такого підходу багато питань з'ясувалося б без особливих суперечок.

Узяти для прикладу співвідношення історичного матеріалізму і прикладних соціологічних досліджень. У нас є дуже цікаві дані про соціально-демографічну структуру суспільства і плідні розробки проблем мотивації праці і професійного просування, впливу безпосереднього оточення на ціннісні орієнтації, взаємодії трудових і репродуктивних установок працюючих жінок, динаміки громадської думки. Перелік таких проблем можна продовжити. Багато з них вивчено поки що на описовому рівні. І, звичайно, теоретичне узагальнення їх можливе лише на основі історичного матеріалізму, що має певне значення і для розробки теорії історичного матеріалізму. Реальний же стан справ такий, що зовсім не всі висновки із соціологічних досліджень підносяться на рівень загальносоціологічного узагальнення.

Марксистська соціологія як наука, будучи застосуванням теорії історичного матеріалізму до аналізу конкретних соціальних відносин і процесів, повинна чіткіше визначити свої поняття і категорії, систематизувати величезну багатоманітність типів соціальних зв'язків і структур — від сім'ї до суспільства в цілому.

Практика соціалістичного будівництва постійно потребує також тіснішої інтеграції соціологічної і економічної науки. Інтенсифікація суспільного виробництва — це передусім пошук соціальних резервів, послідовне врахування і використання «людського фактора» в управлінні і плануванні. Тут відкриваються величезні можливості співробітництва соціологів і економістів. Новосибірські вчені розробляють концепцію «економічної соціології», точніше — «соціології економічної поведінки». На нашу думку, цей напрям вельми продуктивний. Цікавих результатів слід чекати від соціального проектування — цього нового напрямку міждисциплінарних досліджень.

Підвищення практичної віддачі соціологічної науки великою мірою залежить від її націленості на розв'язання виробничих і всіх інших соціальних завдань, на глибокий аналіз і реалістичну оцінку досягнутого, «виявлення й усунення перепон, які заважають рухові вперед»³. Тільки за такого підходу соціологія може зробити відчутний внесок у справу вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

* * *

На современном этапе совершенствования развитого социализма перед общественными науками, в том числе и перед социологией, стоит важная задача кардинального повышения их роли в решении социальных проблем. Социологи должны концентрировать свои усилия прежде всего на изучении тенденций развития социальной структуры советского общества, национальных и межнациональных отношений, анализе путей оптимизации научно-технического прогресса и социально-демографической ситуации в стране и в отдельных ее регионах; на разработке проблем совершенствования советского образа жизни, стимулирования трудовой и общественно-политической активности всех социально-демографических групп населения, повышения эффективности коммунистического воспитания молодежи и т. д. Важную роль в увеличении практической отдачи социологии играет ее взаимодействие с другими областями общественности, в частности — экономической, исторической, психологической науками.

³ Горбачов М. С. Ініціатива, організованість, ефективність. Промова на зустрічі з керівниками промислових об'єднань і підприємств, колгоспів і радгоспів, виробничих бригад, спеціалістами і вченими.— Рад. Україна, 1985, 12 квіт.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ І ПРАКТИКИ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Однією з найважливіших закономірностей розвинутого соціалізму є дальше зростання ролі суб'єктивного, людського фактора у розв'язанні економічних, соціальних і культурних завдань, піднесення рівня свідомої й активної участі широких мас в управлінні суспільними процесами, послідовний розвиток соціалістичної демократії. У плано-мірному і всебічному вдосконаленні суспільства розвинутого соціалізму велике значення має поглиблене вивчення закономірностей формування і прогнозування громадської думки, яка відображує ставлення мас до тих чи тих соціальних явищ. Таке вивчення є неодмінною умовою прийняття правильних управлінських рішень, важливою підмогою піднесення свідомості і активності трудящих, залучення їх до розробки і проведення цих рішень у життя.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що Комуністична партія і держава зможуть успішно розв'язувати завдання, які стоять перед ними, за умови, якщо вони знатимуть свідому думку всієї маси, знатимуть, «що думає і чого хоче народ»¹, керуватимуть, спираючись на повне усвідомлення питань масою.

У процесі розвитку радянської демократії розширюється практика всенародного обговорення проектів рішень (недавній приклад — обговорення проекту реформи загальноосвітньої і професійної школи), а також різних питань як загальнодержавного, так і місцевого значення, дедалі ширшого використання різних форм вияву громадської думки.

Більше гласності й уваги до потреб і думок людей, більше безпосереднього, зацікавленого спілкування з масами — до такого стилю роботи закликає нас сьогодні партія. «Ми й далі повинні розширювати гласність в роботі партійних, радянських, державних і громадських організацій, — зазначалось на позачерговому Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року. — В. І. Ленін говорив, що держава сильна свідомістю мас. Наша практика повністю підтвердила цей висновок»².

У партійній організації Грузинської РСР конкретні напрями цієї роботи розробляються на основі вимог постанови ЦК КПРС щодо Тбіліського міськкому партії (1972 р.), які полягають у дальшому зміцненні опори на маси трудящих, піднесенні їхньої соціальної активності, забезпеченні широкої звітності всіх ланок партійного, радянського, державного апарата за допомогою гласності ухвалюваних рішень, у підвищенні дієвості громадського контролю.

Під час розв'язання поставлених завдань стала очевидною необхідність організації спеціальної служби, здатної забезпечувати врахування й аналіз громадської думки. У пошуках оптимальних форм і сучасних за рівнем методів її вивчення, формування й прогнозування і народився новий структурний підрозділ — Рада з вивчення громадської думки. Її створення диктувалося, крім міркувань загального

¹ Ленін В. І. Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі. — Повне збір. творів, т. 15, с. 136.

² Горбачов М. С. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 11 берез. 1985 р. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 11 берез. 1985 р. К., 1985, с. 10—11.

характеру щодо дальшого розвитку соціалістичної демократії, також і конкретними завданнями зміцнення ленінських норм керівництва в усіх сферах суспільного життя республіки, подолання відставання її економіки від загальносоюзних показників, усунення деяких деформацій в соціальному розвитку і культурному будівництві, боротьби з негативними явищами, забезпечення сприятливого морально-психологічного клімату в республіці. При цьому громадська думка цікавить нас не лише як «резонанс» на певне явище соціального життя — ми прагнули вивчати і вивчаємо її сьогодні, так би мовити, «з випередженням», виносячи на широке обговорення питання, які ще належить вирішувати на пленумах, активах, зборах республіканського масштабу.

Спочатку діяльність Ради полягала в налагодженні системи збирання інформації (думок, висловлювань, пропозицій) за допомогою соціологічних методів, включала вибіркове анкетування, оперативне опитування, класифікацію характерних проблем, що їх порушували у листах і заявах трудящі. Мірою нагромадження досвіду завдання ускладнювались. На порядок денний було поставлено питання про закладення основ для створення в республіці цілісної системи вивчення громадської думки, організацію поряд із згаданою органічно пов'язаних з нею соціологічних служб на місцях — при партійних і державних органах, наукових установах і громадських організаціях. Тому в 1981 році Раду було перетворено на Центр з вивчення, формування і прогнозування громадської думки при ЦК Компартії Грузії. Він став науково-консультативним органом, що подає результати своїх досліджень разом з розробленими рекомендаціями Бюро, Секретаріатові і відповідним відділам ЦК.

Для того, щоб зміцнити наукову і матеріальну базу Центру, при Президії Академії наук Грузинської РСР створено Відділ з вивчення громадської думки. Сьогодні в його складі — шість дослідних лабораторій. Дедалі зростаючий обсяг робіт Центру зумовив і залучення додаткових наукових сил. Було затверджено як його базові організації науково-дослідні інститути і вузівські кафедри, профіль і тематичні інтереси яких аналогічні або близькі до проблем, що їх вивчають співробітники Центру.

Поточною роботою Центру керує президія, до складу якої, крім учених, входять передові робітники, колгоспники, діячі культури, партійні і радянські працівники. Крім того, при Центрі функціонує рада, що складається, говорячи мовою соціологів, з «лідерів громадської думки», тобто з людей, які зарекомендували себе як безкомпромісні, тверді в своїх переконаннях, рішучі в їх обстоюванні, як люди з широким науковим і політичним кругозором.

Перспективне і поточне планування роботи Центру здійснюється на основі доручень Бюро і Секретаріату ЦК, заявок його відділів, пропозицій президії Центру і побажань трудящих республіки. Ці плани після затвердження Бюро або Секретаріатом стають керівництвом щодо практичної діяльності. Те, що дослідження здійснюються за заявками ЦК, дозволяє забезпечити злитість наукової роботи з практичною діяльністю партійної організації республіки. Найважливіше тут — відбір строго об'єктивної інформації, хай часом і не дуже втішної, але такої, що фіксує реальну картину і потребує вжиття оперативних заходів. Тому в тематичному плані роботи Центру переважають питання, на розв'язання яких спрямовані зусилля партійних органів.

Така спрямованість роботи Центру дозволяє, з одного боку, безпосередньо включати соціологів у саму гущу практичних справ, залучати їх до розв'язання найактуальніших завдань, а з другого — забезпечувати здобуття оперативної інформації про кількісні параметри досліджуваних соціальних об'єктів, причини тих чи тих процесів. Нині вже можна сказати, що рекомендації соціологічних служб відіграли

позитивну роль у формуванні громадської думки щодо здійснюваних останнім часом у республіці соціально-економічних експериментів.

Думка різних соціальних груп і верств населення про ефективність ідеологічного впливу вивчається в лабораторії ідейно-політичної й морально-виховної роботи. Нещодавно її співробітники завершили перший етап дослідження з проблем інтернаціоналістського виховання. На основі одержаних матеріалів складено «паспорт» основних національностей, що проживають у республіці. Він включає дані історичного, демографічного і соціально-культурного характеру. Цей документ, безперечно, буде корисний для кращого врахування особливостей міжнаціональних відносин у Грузинській РСР, для дальшого підвищення ролі громадської думки у всемірному зміцненні братерських відносин між націями і народностями.

При ЦК Компартії Грузії було створено Координаційну раду з міжнаціональних зв'язків й інтернаціонального виховання. Її науково-пропагандистською базою став Музей дружби Академії наук Грузинської РСР. Завдяки рекомендаціям Центру в системі партійного навчання й економічної освіти, а також по лінії товариства «Знання» заняття і лекції проводяться вісьма мовами найчисленніших національностей і народностей, які проживають у Грузії.

В іншому підрозділі Центру — лабораторії соціально-економічних проблем — було одержано цікаві результати у дослідженні громадської думки про використання внутрішньовиробничих резервів у промисловості, про престижність професії металурга, соціальну активність сільської інтелігенції, про ефективність бригадної організації праці, ефективність РАПО. Передбачається за допомогою опитування експертів вивчити питання про ефективність кооперування особистого підприємного господарства із громадським, а також про стан комплексного управління економікою регіону і шляхи його дальшого вдосконалення на прикладі міста Поті, де успішно здійснюється широко відомий у країні управлінсько-господарський експеримент.

Одна з лабораторій Центру координує діяльність груп з вивчення громадської думки, які створено у багатьох міських районах і райкомах партії. Центр аналізує і узагальнює також роботу рад громадської думки, що діють на місцях. Періодично організуються загальні наради і стажування керівників та відповідальних секретарів цих груп. З метою поліпшення підготовки кадрів спеціалістів-соціологів випускники наших вузів направляються до аспірантури Інституту соціологічних досліджень АН СРСР.

Ефективності роботи республіканського Центру сприяє і зміцнення зв'язків між підрозділами, які вивчають громадську думку в регіонах, містах, районах і виробничих колективах. Це дозволяє постійно бути в курсі того, що і як робиться на місцях, яка віддача від вжитих заходів, на що потрібно звернути увагу в першу чергу.

Велику практичну користь ми дістаємо від обговорення матеріалів, одержаних в ході опитування громадської думки, на Бюро, Секретаріаті або Пленумі ЦК. Прийняті на їх основі документи і рекомендації розсилаються обкомам, міським районам і райкомам партії, профспілковим і комсомольським органам, а також установам, яких безпосередньо стосуються дослідження. Реалізація рішень, відображених у цих документах, береться під контроль.

Багато дають нам опитування з метою з'ясування думки трудящих про те, як виконуються найважливіші постанови директивних органів. На нашу думку, це починання дозволить розширити контроль над виконанням, зробити його справді всенародним і дасть можливість не тільки об'єктивно оцінювати ту роботу, яка проводиться на місцях партійними організаціями, а й наблизити кожного трудячого до розв'язання конкретних завдань.

Активно використовується форма оперативних опитувань. Інфор-

мація, здобута в такий спосіб, дозволяє фіксувати й аналізувати різні чутки, що циркулюють у певних верствах населення. Такий канал не варто недооцінювати, бо він дає можливість своєчасно виявляти упущення в ході виховної, пропагандистської роботи, ефективніше боротись з домислами і вигадками.

Складні проблеми стоять перед лабораторією визначення дієвості ідеологічних заходів. Удосконалення виховної роботи і підвищення її ефективності на основі диференційованого вивчення громадської думки різних груп населення — справа нова, але, як ми вважаємо, варта великої уваги.

Безперечно, поглиблюють і зміцнюють контакти з масами зустрічі представників Центру з трудовими колективами, що, з одного боку, створює між ними стосунки, засновані на довірі і щирості, а з другого — дозволяє безпосередньо дізнаватись про умонастрої людей, їхні ціннісні орієнтації, ставлення до тих чи тих подій або фактів. На основі роботи громадсько-політичних клубів народилась ідея систематизувати їх з участю співробітників Центру, вчених, партійних і радянських працівників, а потім, піддавши ці питання класифікації й узагальненню, готувати науково обгрунтовані відповіді з наступною їх публікацією у вигляді спеціальних збірників. Так, починаючи з 1981 року на допомогу ідеологічному активіви видано грузинською і російською мовами три збірники під назвою «Відвертий діалог». Позитивний момент цього починання полягає в тому, що питання, поставлені в різний час, у різних аудиторіях, дістають чітке і компетентне роз'яснення.

Поряд з опитуваннями, здійснюваними з використанням традиційних каналів і засобів збирання соціологічної інформації, вдосконалюється робота над виявленням громадської думки через аналіз листів і заяв, що також є вельми перспективною справою.

Громадська думка тим адекватніше відображує суть соціальних процесів і явищ, чим більше вона спирається на поінформованість трудящих. «Чим краще інформовані люди, — підкреслювалось на позачерговому Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 року, — ...тим активніше підтримують партію, її плани і програмні цілі»³.

У поінформованості населення велику роль відіграє лекційна робота. На лекціях і конференціях, під час диспутів і діалогів з аудиторією, за умови компетентності аналізу економічного і політичного життя, можливості формування громадської думки, яка правильно відображує суспільні процеси, зростають. Така інформаційно-роз'яснювальна форма ідеологічної роботи стає складовою частиною ідейно-політичного виховання. У зв'язку з цим особливої уваги потребують оперативні й вичерпні відповіді на запитання, пропозиції, зауваження і побажання слухачів.

Ясна річ, не завжди в процесі спілкування з аудиторією є можливість з'ясувати конкретне питання, якщо воно пов'язане із зауваженнями щодо практичних проблем, які виникають на місцях. Такі питання передаються для розв'язання відповідним міськкомом і райкомом, первинним партійним організаціям, місцевим відомчим та іншим органам. У практиці роботи трапляються й питання, що зачіпають проблеми, розв'язання яких — в компетенції республіканських або союзних органів. Такі питання щоквартально збираються лекторською групою Відділу пропаганди і агітації ЦК і Центром з вивчення громадської думки. Вони належним чином обробляються, аналізуються. Відтак готуються відповідні рекомендації, на основі яких поставлені питання розглядаються на інших рівнях.

Цікаву роботу було проведено Центром для виявлення громадської оцінки ступеня дієвості пропаганди політичних і наукових знань

³ Там же, с. 11.

у республіці. На основі аналізу результатів даного дослідження було зроблено висновок, що цій роботі ще бракує науковості, конкретності і наступальності. Слабко забезпечується зв'язок між пропагандою і життям, і, отже, важливе завдання ідеологічного впливу пропаганди, яке полягає в тому, щоб знання переплавлялись у переконання, в активну життєву позицію, нерідко лишається нерезалізоване.

За підсумками досліджень Відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії Грузії склав рекомендації, де особливо підкреслено необхідність предметної пропаганди досвіду кращих лекторів, якісного поліпшення підготовки і підвищення кваліфікації лекторських кадрів, активізації діяльності науково-методичних рад і секцій, удосконалення змісту і тематичної спрямованості лекційної пропаганди.

Важливе місце в роботі Центру посідає поліпшення методики і методології досліджень, а також розробка прогнозів і рекомендацій з питань формування громадської думки. Сьогодні в Центрі створюється єдиний банк соціологічної інформації, що, як ми сподіваємось, дозволить повніше використовувати матеріали різночасних досліджень, здійснювати повторний аналіз, одержувати узагальнені підсумкові дані. Тут буде зосереджено і результати аналізу листів трудящих, які надходять у директивні органи республіки, а також безпосередньо в Центр.

Треба підкреслити, що плани досліджень в основному зосереджені на питаннях, що їх у даний момент розв'язують партійні, радянські і державні органи республіки. Така узгодженість наукової роботи із системою управління дає можливість оптимально використовувати здобуті результати в практичній роботі. У ряді випадків саме вивчення громадської думки послужило поштовхом для прийняття важливих для республіки ідеологічних документів. Як приклад можна навести постанову ЦК Компартії Грузії про посилення боротьби із шкідливими традиціями, про заходи для посилення боротьби з приватновласницькими тенденціями, про роботу Ленінської і Зестафонської районних партійних організацій над підвищенням ролі сім'ї і персональної відповідальності батьків за політичне виховання дітей. Загалом за час існування Центру було проведено близько 90 соціологічних досліджень, вивчено думку десятків тисяч людей, проаналізовано тисячі листів трудящих. За підсумками кожного з досліджень розроблено відповідні документи.

Центр не лише допомагає розв'язувати конкретні завдання, але й «підказує» цікаві ідеї. Зокрема, аналіз проведених ним досліджень навів на думку про створення Республіканської комісії з пропаганди і впровадження соціалістичних традицій, заклав основи розроблення конкретної програми роботи творчих спілок, установ культури.

Дані соціологічних досліджень переконливо підтвердили велику роль морально-психологічного клімату в підвищенні продуктивності праці і зміцненні дисципліни. Особливо показовими щодо цього були підсумки конкретно-соціологічних досліджень, проведених на Руставському металургійному заводі. Вивчення громадської думки дало, зокрема, можливість виявити, до яких тяжких наслідків може призвести нездатність керівництва підприємства бачити перспективу, правильно враховувати у плануванні і практичній роботі об'єктивні і суб'єктивні фактори.

Важливе значення має вивчення громадської думки для розв'язання кадрових питань. Здійснювані соціологами опитування і зіставлення тих точок зору, яких додержуються у вищестоящих інстанціях, з думкою трудових колективів, комуністів сприяє доведенню до мінімуму помилок суб'єктивного характеру в доборі кадрів, дальшому розвитку демократизму в обговоренні й висуненні кандидатур, надає можливість кандидатам самокритично поглянути на себе.

Значну роль у формуванні громадської думки відіграють, як відомо, засоби масової інформації, широке обговорення животрепетних питань у пресі, по радіо і телебаченню. ЦК Компартії Грузії постійно поглиблює і розширює спільну роботу Центру із Спілкою журналістів республіки, редакціями газет, Грузінформом, Держкомітетом по телебаченню і радіомовленню. У матеріалах, що публікуються під рубриками «Громадська думка: факти, судження, резонанс», «Злободенне інтерв'ю», «Запитання не повинне лишитись без відповіді» та ін., регулярно коментується стан справ у тій чи тій сфері життя республіки, всієї країни.

За допомогою співробітників Центру і Держтелерадіо Грузинської РСР на телебаченні організовано нову студію «Діалог». Її завдання — висвітлювати результати дослідження громадської думки, вишукувати разом з громадськістю найефективніші засоби і шляхи подолання наявних недоліків. Перші ж передачі, присвячені проблемам виконання Продовольчої програми, приймальним іспитам у вузах, дістали широкий схвальний відгук у глядачів, громадськості. Під такою ж постійною рубрикою «Діалог» матеріали Центру публікуються в республіканській газеті «Комуністі». Аналогічні рубрики планують найближчим часом відкрити в інших газетах. Відгуки слухачів і читачів на ці передачі і публікації становлять цінну соціальну інформацію, дають можливість оперативно вивчати громадську думку в процесі її формування.

Ми добре усвідомлюємо, що в дослідженні громадської думки зроблено лише перші кроки. Назріли питання про підвищення коефіцієнта корисної дії всієї служби вивчення цього суспільного явища, про те, як зміцнити партійно-організаційне керівництво цією роботою, як прищепити всім керівникам смак до соціологічних досліджень. На порядку денному сьогодні і проблема координації діяльності всіх соціологічних служб у республіці. Проте головним напрямом усієї зазначеної роботи нині є формування громадської думки, тобто правильного орієнтування суспільної свідомості.

Нині це питання набуває особливої актуальності у зв'язку з реалізацією широкомасштабних планів інтенсифікації розвитку народного господарства, перетворення матеріально-технічної бази, вдосконалення системи суспільних відносин, збагачення духовного світу особи. В успішному розв'язанні цих завдань, як зазначалось на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, чільне місце належить активізації людського фактора, живої творчості мас. «Розв'язати складні й масштабні завдання сучасного етапу, які стосуються всіх сторін нашого життя, можна тільки спираючись на живу творчість народу, на його розум, талант і працю. Нам треба підняти на їх виконання мільйони трудящих, постійно розвивати ініціативу й енергію робітничого класу, селянства та інтелігенції, привести в рух ті невичерпні можливості, які має соціалістичне суспільство, активніше підтримувати всі корисні починання»⁴.

Надзвичайно актуальною і важливою проблемою тут є налагодження систем прогнозування можливих змін у змісті громадської думки. Потреба в прогнозних оцінках сьогодні велика як ніколи. Науковий підхід є неодмінною умовою не тільки правильного, конкретно-історичного пояснення минулих і теперішніх фактів та подій, а й передбачення майбутнього і «сміливої практичної діяльності, спрямованої до його здійснення» (В. І. Ленін). Причому, і це треба особливо підкреслити, прогнозування має бути обов'язковим компонентом у

⁴ Горбачов М. С. Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і завдання, зв'язані з його підготовкою та проведенням : Доп. на квіт. (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1985, 24 квіт.

вивченні і розв'язанні не лише соціально-економічних проблем, але й ідейно-виховних.

Реалізація цього складного завдання передбачає оперативну і цілеспрямовану роботу в справі прогнозування можливих змін громадської думки. Адже найчастіше причину неправильних думок потрібно шукати в дефіциті інформації. Саме це породжує пересуди, помилкові, а часом і упереджені судження. Отже, треба знаходити нові, оперативніші форми випереджувального подання інформації, доводити до максимуму її доступність. І обов'язково тут же показувати шлях розв'язання проблеми, називати реальні строки завершення роботи.

У цій галузі належить докласти ще чимало зусиль. Поки що недостатньою мірою розроблені методики прогнозування громадської думки, чекають на уточнення проблеми, пов'язані із взаємодією об'єктивних і суб'єктивних передумов розвитку духовного середовища, їх урахування для вироблення прогнозів громадської позиції різних верств і груп населення з тих чи тих питань суспільного розвитку.

З огляду на сучасне міжнародне становище потрібно якнайсерйозніше переглянути форми і методи контрпропаганди, в тому числі, певна річ, у сфері формування громадської думки. Засоби пропаганди повинні ефективніше нейтралізувати вплив ворожих джерел інформації, спрямованих, зокрема, на нашу, прикордонну республіку. Непоодинокими є випадки, коли наша інформація запізнюється, події коментуються поверхово, і тоді з ролі переконуючих ми переходимо на роль людей, які доводять помилковість певних думок. Це трапляється в тому разі, коли недостатньо продумано аргументацію, коли немає належної наступальності й оперативності. Тому виникає необхідність, з одного боку, глибокого вивчення ідеологічної обстановки, інформаційних потреб різних соціально демографічних і професійних груп населення, а з другого — створення чітко організованої, науково обгрунтованої системи контрпропаганди. Потрібне об'єднання зусиль соціологів, психологів, істориків, журналістів-міжнародників на основі єдиного плану роботи.

Сьогодні наука і практика мають певний досвід у вивченні громадської думки. Проте дальше вдосконалення досліджень у цій галузі, ефективніше використання їх результатів неможливе без розроблення єдиного підходу до організації такої роботи, зміцнення відповідних служб висококваліфікованими кадрами. З іншого боку, програми соціальних досліджень громадської думки мають спиратися на чіткі методологічні вимоги, які враховують основні теоретичні положення з досліджуваного питання. Тільки за такої умови вивчення громадської думки соціологічними засобами може принести відчутний результат.

* * *

Вопросы методологии и практики изучения общественного мнения находятся в центре внимания социологов. Определенный опыт их решения накоплен в Грузинской ССР. При ЦК Компартии Грузии создан Центр по изучению, формированию и прогнозированию общественного мнения, рекомендации которого широко используются партийными комитетами, министерствами и ведомствами с целью совершенствования идейно-воспитательной работы среди населения.

НАЗРІЛІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося: «Необхідний рішучий поворот до реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством»¹. Для соціологів країни це означає, що основну увагу треба зосередити на вивченні назрілих соціальних проблем, на виробленні дійових рекомендацій щодо дальшого удосконалення розвинутого соціалізму. Актуальність цього завдання зростає і у зв'язку з підготовкою XXVII з'їзду Комуністичної партії. «Наступний XXVII з'їзд КПРС,— відзначає товариш М. С. Горбачов,— відкриє перед країною нові історичні горизонти. Він, як відомо, прийме нову редакцію Програми партії— програми вдосконалення розвинутого соціалізму, визначить завдання на черговий п'ятирічний період»².

Головне призначення соціологічної науки— давати глибоко обгрунтовані великомасштабні практичні рекомендації, орієнтовані на удосконалення соціальних відносин, поліпшення соціологічного забезпечення ідеологічної роботи, розробку надійних соціальних прогнозів, якісне і своєчасне виконання народногосподарських планів.

У вивченні життєдіяльності нашого суспільства соціології належить особливе місце. Це зумовлено, по-перше, тим, що соціальні відносини як об'єкт соціології є аспектами, сторонами економічних, політичних, ідеологічних відносин, по-друге, тим, що марксистсько-ленінська соціологія є, з одного боку, теоретичним знанням про закономірності функціонування і розвитку різних соціальних спільностей (соціально-класових, соціально-демографічних, соціально-етнічних і соціально-територіальних), з другого— прикладною дисципліною, емпіричні дані й висновки якої можуть бути використані в підготовці управлінських рішень.

Неодмінна умова підвищення практичної віддачі соціології— розробка її теоретичних проблем. Треба сказати, що недостатня увага до цієї сторони справи неминуче позначається на якості аналізу нагромаджених емпіричних даних, призводить до підміни їх глибокої інтерпретації загальними, тривіальними міркуваннями. Соціологи разом з представниками інших наук покликані розробляти такі фундаментальні питання суспільствознавства, як: специфіка соціального; механізм дії законів соціального розвитку в умовах зрілого соціалізму; особливості процесу інтернаціоналізації суспільного життя; способи досягнення соціальної однорідності; соціальні аспекти праці й виробництва; підвищення ролі трудових колективів, сім'ї, громадського побутового обслуговування у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва.

Вивчення соціальної сфери, закономірностей її функціонування і розвитку, розробка конкретних рекомендацій, спрямованих на розв'язання актуальних практичних завдань, передбачає регулярне проведення в строго визначені інтервали часу (рік, п'ятирічка) соціологічних досліджень за всесоюзними або регіональними вибірками з

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 6.

² Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюз. наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС».— Рад. Україна, 1984, 11 груд.

метою виявлення закономірностей і динаміки соціального розвитку радянського суспільства, а також окремих регіонів і соціальних спільностей. Такі дослідження мають сприяти також з'ясуванню причин негативних соціальних явищ, своєчасному визначенню заходів щодо їх запобігання і подолання, вдосконалення всієї системи соціальних відносин.

Нині всі найважливіші сфери життя нашого суспільства є об'єктом теоретичного і емпіричного соціологічного вивчення. Один із основних напрямів науково-дослідної роботи соціологів — висвітлення процесів зміни соціальної структури радянського суспільства. Розвиток соціологічних досліджень у цьому напрямі ґрунтується на зроблених XXVI з'їздом, червневим (1983 р.) та наступними Пленумами ЦК КПРС теоретичних висновках, що становлення безкласової структури нашого суспільства у головному й основному відбудеться на етапі розвинутого соціалізму.

На основі проведених досліджень Інститут соціологічних досліджень АН СРСР розробив прогноз розвитку соціальної структури радянського суспільства до 2005 року, розрахував пропорції основних соціальних груп дорослого населення за п'ятирічками; визначив основні напрями зростання інтегрованості робітничого класу, посилення соціальної однорідності нашого суспільства. Серед ще нерозв'язаних проблем, які потребують до себе пильної уваги, назовемо: закономірності й показники зближення основних класів і соціальних груп радянського суспільства; динаміка розвитку соціального складу населення, механізми внутрішньокласової інтеграції і утворення суміжних соціальних верств, національні, територіальні й поселенські особливості соціальних груп, соціально-культурне обличчя різних професійних загонів трудящих, вплив на нього змісту і характеру праці, риси працівника нового типу, шляхи поповнення різних загонів робітничого класу, селянства та ін.

Курс партії на інтенсифікацію матеріального виробництва, широкомасштабні експерименти в промисловості й у сфері обслуговування поставили перед соціологами завдання докладніше вивчати соціальні аспекти ефективності праці й виробництва. Цим питанням соціологи країни і раніше приділяли велику увагу. Аналіз тематики проведених у країні соціологічних досліджень показує, що більша їх частка (понад 9%) пов'язана саме з розглядом проблем трудових колективів, бригадної форми організації праці (5%). І все ж зроблено в цій сфері дуже мало.

Інтенсифікація суспільного виробництва на базі автоматизації і комплексної механізації, запровадження досягнень науково-технічного прогресу породжує низку соціальних наслідків і водночас залезить від своєчасного розв'язання соціальних проблем, від підвищення заінтересованості трудових колективів підприємств і установ у здійсненні необхідних науково-технічних, інженерно-конструкторських перетворень. Усе це потребує дальшого вивчення соціальних проблем удосконалення господарського механізму, організації виробництва (зокрема висвітлення соціальних аспектів реалізації Продовольчої програми і розвитку агропромислових об'єднань, шляхів удосконалення діяльності спеціалізованих агропромислових підприємств; забезпечення їх кваліфікованими кадрами, створення стабільних трудових колективів). У розв'язанні ключового економічного завдання — кардинального підвищення продуктивності праці — дедалі більшу роль відіграє сам працівник, його трудова діяльність. Тому особливої актуальності набуває вивчення ставлення до праці, ціннісних орієнтацій працівників, впливу на них різних форм матеріального, морального й соціального стимулювання. Важливий напрям діяльності соціологів — вироблення рекомендацій щодо удосконалення соціально-психологічного клімату в трудових колективах, виявлення наявних резервів

оптимізації виробничої ситуації, зміцнення дисципліни, створення умов для дальшого підвищення трудової і громадської активності радянських людей.

Сьогодні стала очевидною важливість посилення соціальної спрямованості розвитку економіки, зростання ролі людського чинника у розв'язанні насущних завдань виробництва, а, отже, соціального прогнозування і планування. У розробці теоретико-методологічних проблем соціального планування, особливо на рівні галузей і регіонів, ми явно відстаємо. Щоправда, певний імпульс науковим дослідженням у цьому напрямі дала Всесоюзна науково-практична конференція по удосконаленню соціального планування, проведена ІСД АН СРСР разом з Держпланом СРСР, Держкомпрацею, ВЦРПС і Радянською соціологічною асоціацією в листопаді 1983 року в Москві. Однак загалом ця ділянка роботи потребує більшої уваги. Особливо важливими є визначення соціальних нормативів і вимог до соціалістичної організації суспільного виробництва на сучасному етапі з врахуванням галузевої і регіональної специфіки, розробка науково-практичних рекомендацій щодо його вдосконалення, підвищення продуктивності суспільної праці.

Першочергового значення в роботі соціологів у цьому зв'язку набуває вивчення питань, пов'язаних з використанням трудових ресурсів, їх якістю, відтворенням, із соціальним становищем різних груп трудящих, умовами праці й формами її організації. Тривалий час у наших дослідженнях якісні характеристики трудових ресурсів трактувалися недостатньо широко. Вони зводилися головним чином до таких показників, як вік, рівень освіти і кваліфікації, соціальні й територіальні переміщення працюючих. Однак потребують врахування і показники, що характеризують здоров'я населення, територіальну і етнічну специфіку способу життя; вплив екологічної ситуації. Соціологи у співдружності з представниками інших галузей науки мають розробити заходи щодо зменшення негативного впливу нових технологічних режимів на здоров'я людини як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Проведені ІСД АН СРСР разом з установами Міністерства охорони здоров'я РРФСР дослідження дозволили розкрити ряд несприятливих тенденцій. Досить показові, наприклад, результати дослідження в Красноярському краї, де об'єктом вивчення було обрано колгоспмільонер з високим рівнем механізації і хімізації сільського господарства. Дослідження показали, зокрема, що структура захворюваності сільських жителів наблизилася за ці роки до тієї, яка є типовою для міста. Явно домінуючими, наприклад, стали серцево-судинні захворювання, збільшилася питома вага алкоголізму серед інших захворювань. Боротьба за зміцнення здоров'я населення, за здоровий спосіб життя потребує постійної уваги до питань охорони здоров'я, медичного обслуговування населення. Розв'язанню цього завдання сприятиме реалізація пропозиції Політбюро ЦК КПРС спрямовувати кошти фонду надпланової економії на соціальні потреби і насамперед на поліпшення медичного обслуговування населення. Тут нагромадилося сьогодні чимало проблем. Так, проведене ІСД АН СРСР разом зі Ставропольським крайкомом КПРС, Октябрьським райкомом КПРС Москви, Краснодарським крайкомом КПРС і Сочинським міським КПРС соціологічне дослідження різних сторін професійної і громадської діяльності представників медичної інтелігенції дозволило виявити найактуальніші з них.

Обстежено 32 колективи медичних установ. Опитано більше як 2,5 тисячі медичних працівників, які репрезентують усю генеральну сукупність медичних працівників спостережуваних регіонів. Поряд з результатами опитування проаналізовані дані ЦСУ СРСР, Міністерства охорони здоров'я СРСР, ВЦРПС. Привертають до себе увагу, зокрема, такі результати: 75% медиків відзначили, що можуть працювати ефек-

тивніше, з кращою якістю, і тільки 14% відповіли, що вони вже нині повністю реалізують свій потенціал. Постає питання: за яких умов можна реалізувати наявні резерви? Перше, на чому роблять наголос медичні працівники, — це удосконалення існуючої системи стимулювання їхньої праці. На це вказали 58% опитаних, на умови праці — 38%, на стан її організації — 33%. Майже 60% опитаних відзначили відсутність прямого зв'язку між розміром зарплати та інтенсивністю і якістю праці, 40% зауважили, що не досить диференційовано враховується праця медичних працівників різних спеціальностей. Позначається на ефективності праці медичних працівників і та обставина, що значна кількість із них працює за сумісництвом. У середньому в обстежуваних регіонах ця цифра досягла 40%. Загалом проблема сумісництва ще чекає на свого соціологічного дослідника не тільки у сфері охорони здоров'я.

Ряд здійснених досліджень говорить про те, що повний перехід на інтенсивний шлях розвитку на основі широкого використання досягнень науково-технічної революції потребує проведення системи соціальних заходів, спрямованих на стимулювання нововведень, які вносять у виробництво і побут усе те найкраще, що дає передова наукова та інженерно-конструкторська думка.

Вивчаючи проблеми виробництва, вчені Інституту соціологічних досліджень АН СРСР виходять з того, що наукові рекомендації мають бути спрямовані на досягнення такого становища, коли: 1) кожен учасник виробництва почуває себе не тільки творцем матеріальних благ, а й господарем суспільних засобів виробництва, тобто суб'єктом суспільної власності; 2) може впливати на прийняття рішення; 3) забезпечуються відповідність здібностей працівників займанним робочим місцям, високий ступінь задоволеності працею і умовами життя; 4) виключається сама можливість безгосподарності, байдужого ставлення до соціалістичної власності (дрібних крадіжок, порушень дисципліни, марнотратства тощо).

Важливе значення для підвищення ефективності виробництва має запровадження прогресивних форм організації праці — таких як бригадний підряд. Нині ним охоплено 60% робітників у промисловості й 32% — у будівництві³. Сьогодні, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці в промисловості», бригади стають основним не тільки виробничим, а й соціальним осередком трудового колективу⁴. А це потребує тіснішої єдності ідеологічної, організаційної і господарської діяльності у боротьбі за підвищення продуктивності праці, дисципліни, виконання виробничих планів, зміцнення морально-психологічного клімату, широкої участі трудящих у соціалістичному змаганні. Соціологічне вивчення згаданих проблем дозволяє своєчасно виявити нові тенденції і визначити перспективи дальшого розвитку бригадного методу, його впливу на зростання ефективності суспільного виробництва, скорочення плінності кадрів та ін. Тільки на основі комплексного підходу можна визначити всю сукупність умов і чинників, від яких залежить повна реалізація повноважень бригад, які дає їм Закон «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями».

Важливе місце серед них, як і раніше, буде посідати проблема виявлення причин і умов, що викликають плінність робочої сили. Про її актуальність говорять хоча б такі цифри: з 129 млн. чоловік, зайнятих у народному господарстві, приблизно 25 млн. щороку змінюють місце роботи, причому 12% звільнених повертаються на попередні місця.

³ Див.: Трудовой коллектив и дисциплина: [Передовая]. — Коммунист, 1983, № 14, с. 9.

⁴ Правда, 1983, 4 дек.

Таке переміщення не відповідає інтересам ні суспільства загалом, ні самих працівників⁵.

Учені країни активно включились у дослідницьку роботу над соціальними аспектами проведеного в країні великомасштабного економічного експерименту, до якого (поряд з п'ятьма, які вже беруть у ньому участь) підключаються ще 21 союзне і республіканське міністерство і підприємства побутового обслуговування багатьох областей. Інститут соціологічних досліджень АН СРСР здійснює цю роботу в тісній співдружності з Інститутом економіки АН СРСР, АСН при ЦК КПРС, Вищою школою профруху ВЦРПС, філософами і соціологами України, Литви, а також із спеціалістами з інших наукових центрів. Вже проведено дослідження на 16 підприємствах. Опитано понад 7 тис. робітників і ІТП. Вдалося відповісти на ряд важливих соціальних питань експерименту, зокрема: чи створює економічний експеримент сприятливіші умови для виявлення ініціативи і винахідливості працівників підприємств, зростання відповідальності за результати роботи? Наприклад, 38% опитаних ІТП на підприємствах електротехнічної промисловості оцінили експеримент з цього погляду позитивно, 51% — утруднилися його оцінити і 10% оцінили негативно. Серед робітників, які позитивно оцінили експеримент, процент був більший.

Дальший хід експерименту, розширення професійно-кваліфікаційних груп, на які поширюються його основні умови, розкриють ще значніші соціальні резерви, наявні в соціалістичному виробництві.

Важливе значення має вивчення соціально-демографічних проблем і особливостей нинішньої демографічної ситуації, можливих тенденцій її розвитку в рамках середньострокової і довгострокової перспектив. Тут до найважливіших проблем можна залічити: соціальні чинники підвищення народжуваності, національні, територіальні й поселенські особливості їх дії, динаміка статеві-вікової структури населення різних регіонів країни, соціально-демографічні аспекти формування трудових ресурсів, ефективність демографічної політики, соціальні аспекти міграції населення.

Принципове значення для сучасного життя має вивчення проблем: побут і сім'я; шляхи підвищення культури спілкування і дозвілля; норми соціалістичного співжиття; боротьба з антиподами комуністичної моралі у побуті, раціональне використання вільного часу; зміцнення соціально-економічних основ сім'ї і посилення її соціальної дієздатності; ефективність заходів державної і громадської допомоги сім'ї; виховання молоді; становище жінок у побуті й на виробництві. Всі ці проблеми дістануть своє вираження у ході проведення другого етапу всесоюзного дослідження способу життя радянських людей, яке передбачається здійснити в дванадцятій п'ятирічці.

Соціальні проблеми освіти і комуністичного виховання в дослідженнях радянських соціологів традиційно займають значне місце. За нашими даними, 6% здійснених за останні два роки досліджень присвячено проблемам молоді й освіти. Особлива актуальність цієї проблематики зумовлюється реформою шкільної і професійної освіти. Постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» орієнтує соціологів на глибоке висвітлення шляхів формування соціальних якостей радянської молоді, вироблення у неї комуністичного світогляду і моралі, на виявлення найважливіших соціальних чинників, які впливають на цей процес, і розробку рекомендацій щодо подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС поставив завдання створення єдиної, динамічної і ефективної системи контрпропаганди. «Не можна ефективно вести ідеологічну діяльність, не маючи чітко працюю-

⁵ Див. там же, 1984, 13 мая.

ючого механізму зворотного зв'язку. Інакше пропаганда діятиме вхолосту... Від оцінок стану ідеологічних процесів треба переходити до їх прогнозування, від розрізнених досліджень громадської думки — до систематичних...»⁶ Перед соціологами тут стоять завдання аналізу ефективності та дієвості різних форм і засобів пропаганди, вироблення рекомендацій щодо їх удосконалення. Соціологічне забезпечення контрпропаганди здійснюється у двох основних напрямках: вивчення змісту і методів проведення буржуазними ідеологами антирадянської пропаганди; виявлення ідеологічної і соціально-психологічної готовності різних соціально-демографічних і професійних груп населення нашої країни протидіяти ворожій пропаганді, оцінка їх інформованості, реакції громадської думки на ті чи інші, пропаговані ідеологічним противником, положення.

Предметом особливої турботи соціологів сьогодні є підвищення практичної віддачі здійснюваних досліджень. Наукові розробки, відзначається в постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, повинні вливатися в практичні рекомендації, давати обґрунтовані соціальні прогнози⁷. Виконання цієї вимоги передбачає якнайшвидше розв'язання низки методологічних і організаційних питань, пов'язаних як з процедурами вироблення практичних рекомендацій, так і з їх використанням.

Що у зв'язку з цим викликає особливе занепокоєння? Насамперед — явно недостатній рівень використання результатів соціологічних досліджень. Навіть та, далеко не повна інформація, яку ми маємо, свідчить про це. Причини такого становища різні. Серед них назвемо, по-перше, незлагодженість відносин між замовниками і виконавцями. Та й коли дослідження проводяться на основі договору, взаємні зобов'язання, як правило, не передбачають якихось конкретних пунктів, які регламентують діяльність замовника щодо виконання результатів соціологічних досліджень.

Практичні рекомендації багато в чому близькі за змістом до управлінських рішень. Спільне між ними полягає в тому, що і перше й друге передбачає якісь цілеспрямовані зміни в існуючому стані справ. Але якщо управлінські рішення мають обов'язковий характер і тому не можуть не враховуватися в практичній діяльності керівників різних рангів і тим більше виконавців, то рекомендації, що впливають із соціологічних досліджень, можуть бути забуті швидко і безнадійно.

Розробка практичних рекомендацій є заключним етапом соціологічного дослідження. Саме тут особливо гостро постають питання про відносини виконавців і замовників. Особливої важливості набуває в цьому плані соціологічна підготовка керівників, зокрема плановиків, формування соціологічного мислення (за аналогією з економічним мисленням).

В умовах підвищення ролі соціальних чинників у розвитку виробництва, соціального планування на різних рівнях управління власне соціологічні знання особливо потрібні керівникам.

Досить корисним, як показує досвід, є включення вчених у наукові ради, які існують при міністерствах і відомствах. Наприклад, позитивно себе зарекомендувало включення соціологів до складу Наукової Ради при Держкомпраці СРСР. Участь у її роботі допомагає їм з'ясувати найактуальніші проблеми, над розв'язанням яких працює керівництво комітету, і надати йому відповідної наукової допомоги засобами соціологічної науки. Напевне, не менш корисним було б включення до складу учених рад академічних інститутів практичних працівників міністерств і відомств.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 60.

⁷ Там же, с. 47.

Особливе місце посідає проблема рекомендацій. Їх основні недоліки — в поверховому, абстрактному, а іноді й просто банальному характері, у відсутності адресата, строків, передбачуваного ефекту, в недостатньому врахуванні реальних економічних, фінансових, людських та інших можливостей того чи іншого підприємства, об'єднання і регіону. Це відбувається тому, що на етапі вироблення рекомендацій відсутня необхідна взаємодія з партійними, радянськими і господарськими органами, спеціалістами інших галузей знання.

Звичайно, треба брати до уваги і принципові можливості соціології, її наукового інструментарію на даному етапі розвитку науки. Не викликає сумніву, що різні розділи соціології мають неоднаковий ступінь розробленості. Є такі, які вже сьогодні мають відносну самостійність: це соціологія праці, засобів масової інформації, освіти, міста, села, молоді та ін. Вони, як правило, відображають досвід соціологічних досліджень у конкретних галузях. Але відзначимо, що ще існує чимало сфер суспільно корисної діяльності, де такий досвід або зовсім відсутній, або є досить незначним.

Дається визнаки і рівень професіональної компетентності тих чи тих наукових колективів і учених, які беруться за розв'язання складних соціальних проблем. Невисокий рівень наукової компетентності й професіоналізму призводить до численних помилок на різних стадіях соціологічного дослідження. Так, прорахунки в методиці збирання інформації знижують її достовірність і надійність. Ще більше ускладнюють становище помилки в інтерпретації, у виявленні причинно-наслідкових зв'язків. Усе це позначається на якості рекомендацій.

Можна виділити робочу модель упровадження рекомендацій. Вона має включати такі елементи або етапи: оцінка можливостей упровадження (економічних, організаційних, кадрових та ін.); вибір оптимального варіанта; формування плану-програми впровадження; апробування цього плану в локальних масштабах; повне здійснення плану; оцінка ефективності; внесення корективів у рекомендації. Звичайно, ця схема багато в чому умовна, але в ній міститься певний методичний підхід, який може бути взятий за основу. Важливу роль у цьому її напрямі може відіграти добре поставлений соціальний експеримент. Посиленню практичної значущості проведених досліджень має сприяти науково-дослідна робота за замовленнями міністерств і відомств, як це передбачено відповідною Постановою ЦК КПРС про діяльність Інституту економіки АН СРСР.

Безперечно, що розвиток емпіричних соціологічних досліджень невіддільний від дальшої розробки методологічних і методичних питань. Сьогодні спостерігається прагнення до комплексного використання різних взаємодоповнюючих методів збирання інформації: аналіз документів, статистичних даних, контент-аналіз, опитування експертів і анкетні опитування тощо. Водночас проблема якості одержуваної інформації для організації соціологічних досліджень лишається на сьогодні однією з центральних.

Розробка моделей, адекватних завданням досліджень вибірки, неухильне слідування цим моделям; вивчення особливостей сприймання запитань анкет різними соціально-демографічними групами населення трудовими колективами і на цій основі обґрунтування принципів і підходів до порівняльного аналізу даних соціологічних досліджень, підвищення самої дослідницької культури та ін. — це лише невеликий перелік завдань, що стоять перед спеціалістами в галузі методики.

Є проблеми і організаційного характеру. Відсутність постійних платних сітей інтерв'юєрів різко здорожує масові опитування населення. На перший погляд, вони видаються безплатними. Але якщо врахувати вартість часу людей, які відриваються від роботи для організації і проведення опитувань (скажімо, працівники партійних і державних органів), нарешті, значну кількість відряджень самих дослідни-

ків, то такі опитування коштують чимало. Крім того, з підвищенням інтенсивності виробництва вже зростають і зростатимуть надалі труднощі з опитуванням безпосередньо на робочих місцях, що призведе до збільшення питомої ваги досліджень, здійснюваних за місцем проживання, а реалізувати це без наявності сітей дуже важко. Відсутність сітей інтерв'юєрів — це не тільки додаткові витрати, а й дефіцит великомасштабних опитувань, і низька якість даних, і, що особливо хвилює, — відсутність надійної перспективи для їх поліпшення. Сьогодні це одна з найслабкіших ланок соціологічних досліджень, якщо говорити про їх методико-організаційну сторону. Досвід побудови і використання сітей в країні є. Потрібно тільки активізувати наші зусилля для його поширення.

Дальшого вдосконалення потребує координація робіт соціологічних центрів країни. Нині лише в рамках Академії наук СРСР і академій наук союзних республік існує близько 70 соціологічних відділів, секторів, лабораторій і груп, в яких працює понад 1000 співробітників, у тому числі близько 280 кандидатів наук і 40 докторів наук. Більше як 150 соціологічних центрів створено у вузах. Постійно збільшується сіть соціологічних служб у системі галузевих міністерств і відомств. Соціологічні дослідження проводяться органами преси, радіо і телебачення, установами культури й комсомольськими організаціями. Відповідну координаційну роботу здійснює Радянська соціологічна асоціація, що об'єднує вже понад 3 тисячі спеціалістів і більше як 500 соціологічних підрозділів.

Істотно зросла кількість дослідницьких соціологічних підрозділів, включених до структури партійних органів міського району, міста, області, краю і республіки. Нині при райкомах, міськкомах, обкомах партії, в ЦК Компартії союзних республік працює не менш як 150 соціологічних лабораторій, груп, відділів, проблемних рад і понад 60 громадських інститутів соціології. Позитивний досвід організації соціологічних досліджень нагромаджений, наприклад, у центрах по вивченню, формуванню і прогнозуванню громадської думки при ЦК Компартії Грузії, при ЦК Компартії Азербайджану, Інститутом конкретних соціологічних досліджень, що працює на громадських засадах при Львівському міськкомі Компартії України, громадським інститутом соціологічних досліджень при Дніпропетровському міськкомі Компартії України, Громадським інститутом соціологічних досліджень при Оренбурзькому і Челябінському обкомах КПРС, соціологічною лабораторією при Ставропольському обкомі КПРС та ін.

Під керівництвом партійних органів нині проводиться більшість соціологічних досліджень у країні.

Партійні та інші громадські організації стали замовниками майже половини всіх досліджень ефективності соціологічної роботи, а також половини всіх досліджень, що стосуються проблем боротьби з алкоголізмом, становища осіб пенсійного віку, ефективності атеїстичної пропаганди, боротьби зі злочинністю. Ці організації дедалі частіше виступають ініціаторами досліджень з проблем громадської думки, управління, сім'ї і побуту.

За останні роки визначилася група великих соціологічних центрів, які прагнуть здійснювати великомасштабні всесоюзні й регіональні дослідження, виступаючи при цьому провідними виконавцями щодо інших соціологічних підрозділів і окремих соціологів. У її складі ІСД АН СРСР, АСН при ЦК КПРС, Науково-дослідний центр Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, науково-дослідні інститути ЦСУ СРСР, радіо і телебачення, Міністерства культури, соціологічні підрозділи МДУ ім. М. В. Ломоносова, Ленінградський, Білоруський, Тартуський університети. Загалом всі ці установи проводять щороку понад 1000 соціологічних досліджень. Однак їх взаємодія і координація роботи поставлені слабо.

У цьому зв'язку розробка концепції організації Всесоюзної соціологічної (точніше соціолого-психологічної) служби, яка накреслює перспективи і форми довгострокового розвитку соціологічної науки в СРСР, взаємодії різних соціологічних центрів, є надзвичайно важливою. Відповідну роботу в цьому напрямі здійснено в ІСД АН СРСР, українськими і прибалтійськими соціологами.

Необхідно посилити координуючу роль Радянської соціологічної асоціації. Розширення сіті регіональних відділень асоціації, їх кадрово- і матеріальне, фінансове зміцнення, посилення координаційної та інформаційної діяльності, активізація роботи всіх секцій, вивчення реальних потреб міністерств і відомств у соціологічній інформації, поширення передового досвіду в дослідній роботі на місцях — ось що допоможе підняти координуючу роль РСА. Можливо, треба подумати і про проведення (щороку або раз на два роки) Всесоюзної конференції РСА. Цьому має сприяти і прийнята Президією РСА і АН СРСР постанова про надання Секції суспільних наук АН СРСР права друкувати щорічник «Актуальные проблемы социологических исследований в СССР».

В 1984 році ІСД АН СРСР почав розробку цільової програми по формуванню Промислової соціологічної служби. На першому етапі реалізації цієї програми передбачається уже в цьому році закінчити створення сіті з 200—250 підприємств, які певною мірою репрезентують нашу промисловість як у галузевому, так і в регіональному розрізах. Вважаємо необхідним вже 1985 року сформувати Всесоюзну вибірккову сіть інтерв'юєрів. Гадаємо, що така сіть могла б бути створена й експлуатуватися спільно рядом установ АН СРСР.

Важливим чинником координації досліджень у країні, як нам здається, має бути посилення інформаційної служби ІСД АН СРСР. Уже сьогодні в Інституті створено ряд автоматизованих інформаційних баз — бібліографія з соціології, захищених дисертацій, анотацій звітів науково-технічних працівників, персоналії соціологів. Найближчим часом зі збережуваною у нас інформацією можна буде познайомитися не тільки в самому інституті, а й по письмових замовленнях з інших організацій.

Важливу роль, як ми вважаємо, має відіграти Всесоюзний архів, або, як його ще часто називають, Банк емпіричних даних соціологічних досліджень. Уже сьогодні Банк, який функціонує в ІСД АН СРСР, має понад 150 масивів даних. Розв'язання ряду організаційних проблем, розробка відповідних юридичних норм використання цих даних дозволить налагодити широкий обмін інформацією між організаціями країни.

Предметом особливих турбот лишається професійна підготовка соціологів. Запровадження в країні вищої освіти зі спеціальності «прикладна соціологія», створення певних відділів у МДУ, ЛДУ та інших вузах країни робить особливо актуальним швидке видання підручників і навчальних посібників з цієї дисципліни. Потрібна серйозна, систематична допомога галузевим соціологічним службам і заводським соціологам.

В ІСД АН СРСР рішенням Президії АН СРСР відкрито Центр підвищення кваліфікації керівників соціологічних служб для Москви і Московської області. Але цього, звичайно, замало. Треба, щоб такі центри були відкриті в інших містах нашої країни, в усіх союзних республіках.

Отже, в країні є серйозні передумови для успішного розв'язання завдань, які стоять перед соціологією. Багато залежить від ініціативності, наполегливості й організованості. «Центральний Комітет партії вважає, — зазначив товариш М. С. Горбачов на Всесоюзній науково-практичній конференції «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 р.) Пле-

нуму ЦК КПРС»,— що неослабна увага до соціальних питань, хоч би яких сторін життя вони стосувались, повинна бути законом для всіх державних, господарських і місцевих органів. Ніякі посилення на об'єктивні обставини не можуть бути виправданням неуваги до потреб людей»⁸. Саме під цим кутом зору повинні організовувати свою діяльність соціологи-практики, визначати напрями методологічних і конкретно-методичних розробок соціологи-теоретики.

* * *

Проблема оптимизации связи социологии с практикой является в настоящее время одной из кардинальных. Прикладная социология должна эффективно и в кратчайшие сроки осуществлять перевод практических вопросов в исследовательские и наоборот. Для успешного решения этой проблемы необходимо скрупулезно проанализировать накопленный опыт, в частности опыт Института социологических исследований АН СССР в разработке долгосрочных социальных прогнозов, участия в проведении экономического эксперимента, улучшения координационной работы в области социологической науки, оказания методической помощи социологическим службам производственных объединений и предприятий и др.

⁸ Горбачов М. С. Жива творчість народу.

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Для успішного виконання завдань по удосконаленню суспільства розвинутого соціалізму, зокрема підвищення ефективності виробництва, матеріального стимулювання праці, прискорення науково-технічного прогресу, раціонального розміщення продуктивних сил, вдосконалення механізму планування і управління та ін., необхідно ефективно використовувати ті величезні можливості, які закладені в поєднанні ініціативи, самодіяльності мас з науково обгрунтованим, творчим підходом до розв'язання назрілих проблем¹. Важливе місце у такому підході відводиться соціологічному забезпеченню, одержанню надійної соціологічної інформації для визначення на її основі шляхів і методів дальшого розвитку системи соціалістичних суспільних відносин. Вагомим у цю відповідальну справу є внесок соціологів нашої республіки.

У рамках загальносоюзної кооперації вони беруть участь у дослідженні проблем соціальної структури радянського суспільства, соціології праці й дозвілля, вивчають соціальні чинники удосконалення господарського механізму і управління соціально-економічними процесами, розробляють проблеми способу життя і духовного світу особи, комуністичного виховання і професійної орієнтації молоді, а також питання, пов'язані з вивченням громадської думки і ефективності впливу засобів масової інформації.

У ході цих досліджень одержані результати, що мають важливе теоретичне і практичне значення. Нагромаджено певний досвід розв'язання методологічних, методичних і організаційних завдань, які стоять перед соціологами. Виявлено також і певні недоліки, труднощі й ще нерозв'язані проблеми.

В 1969 році створено перший у республіці науковий структурний підрозділ соціологічного профілю — відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР. Тим самим був покладений початок планомірному розвитку соціологічної науки в республіці. В розвитку цієї науки в минулому складність полягала в тому, що і наукові, і організаційні завдання конче потрібно було розв'язувати паралельно, в короткі строки: здійснювати розробку теоретичних аспектів марксистсько-ленінської соціології, оволодівати прийомами емпіричних досліджень, методами кількісного аналізу і опрацювання на ЕОМ зібраних даних та ін., формувати кадри соціологів, створювати соціологічні підрозділи в науково-дослідних і вищих навчальних закладах, у структурі промислових підприємств, налагоджувати зв'язки колективів дослідників з органами планування і управління.

Завдяки підготовці (через аспірантуру) кваліфікованих наукових кадрів, організаційному і матеріальному забезпеченню досліджень можливості соціології привелися до відповідності з тими завданнями, які стоять перед нею на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Так, з одного боку, вдалося забезпечити певну предметну ди-

¹ Див.: Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюзній науково-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень чераневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

ференціацію досліджень, розширити коло розроблюваних актуальних соціальних проблем, нагромадити досвід проведення фундаментальних і прикладних досліджень, а з другого — створити кілька структурних підрозділів соціологічного профілю в Інституті філософії АН УРСР, ряд соціологічних підрозділів у вузах, академічних і відомчих НДІ, чимало соціологічних лабораторій на промислових підприємствах, дві кафедри соціології (у Київському і Харківському університетах), опублікувати монографії, які дістали позитивну оцінку в СРСР та в інших соціалістичних країнах.

Щоб бути на рівні вимог не тільки сьогодишнього, а й завтрашнього дня, необхідне дальше підвищення ефективності та якості наукових досліджень, зростання їх теоретичної і практичної віддачі. Яким же вимогам має задовольняти соціологічне дослідження сьогодні? Які тенденції визначають нині розвиток соціологічної науки в республіці?

Насамперед відбувається перехід від локальних досліджень, що становлять інтерес переважно для даного підприємства, установи, до репрезентативних досліджень, що охоплюють все ширші соціальні спільності, різні категорії населення районів, міст, областей, республіки, всієї країни. Такі репрезентативні дослідження можуть забезпечити інформацію, необхідну для науково обгрунтованого управління соціальними процесами, для розробки практичних рекомендацій для директивних і планових органів. Так, соціологи Інституту філософії АН УРСР на базі опитування, репрезентативного для зайнятого населення Києва, показали, що суто економічний підхід до складання балансу трудових ресурсів міста не враховує одну з найважливіших особливостей відтворення робочої сили: вплив соціального типу сім'ї на вибір професії і дальший трудовий шлях працівників. Виявлені досить стійкі закономірності поділу представників різних верств населення за конкретними різновидами зайнятості. Крім наукових результатів, які уточнюють наші уявлення про механізми відтворення соціальної структури міста, це дослідження дало можливість розробити для Держплану УРСР рекомендації по вдосконаленню соціальної статистики, а також взяти участь у розробці республіканської цільової комплексної програми «Труд». Опитування, репрезентативні для міст, здійснювалися також соціологами Дніпропетровська, Львова і Одеси.

Є у нас і певний досвід проведення республіканських опитувань. Так, у 1981—1982 роках за замовленням Мінвузу УРСР соціологами Харківського і Київського університетів проведено великомасштабне репрезентативне для республіки дослідження громадської активності студентської молоді. В 1980 році Інститут філософії АН УРСР узяв участь у всесоюзному дослідженні «Спосіб життя радянських людей», проведеному Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР. Воно дало цінну інформацію, що дозволяє виявити спільне в способі життя радянських людей і особливе, характерне саме для нашої республіки. Тільки великомасштабні порівняльні дослідження дають можливість розв'язувати такі завдання.

Досвід співробітництва з ІСД АН СРСР виявив деякі проблеми, з якими зіткнеться чимало учасників всесоюзних досліджень. Це, зокрема, проблема погодження вибірок. Наприклад, вибірка осіб, які підлягають опитуванню в п'яти областях республіки, дозволяла забезпечити репрезентативність інформації для цілей всесоюзного дослідження, але для республіки була непередставницька. Щоб можна було зробити обгрунтовані висновки про спосіб життя населення республіки, потрібно було включити в опитування додаткові контингенти населення ще шести областей, «вписати» нову вибірку в уже задану, що значно складніше, ніж просто побудувати репрезентативну для республіки вибірку. Оскільки потрібне кооперування праці соціологів, яке, безперечно, дістане дальший розвиток, треба досягти більшої

взаємопогодженості планів науково-дослідницьких робіт союзних і республіканських соціологічних центрів, знайти взаємоприйнятні форми співробітництва соціологів у центрі й на місцях, шліфувати технологію збирання первинної інформації, методи залучення інтерв'юєрів і стимулювання їх праці.

Питання методики проведення великомасштабних репрезентативних соціологічних досліджень (побудова вибірки, технологія поштових опитувань, забезпечення надійності інформації та ін.) дістають вираження в дисертаційних роботах, виконаних у республіці, в депонованих методиках, монографіях та інших наукових публікаціях.

Нагромаджений соціологами досвід, наявність архіву даних попередніх досліджень і вдосконалення методики досліджень дозволяють перейти від розгляду соціальних явищ у статичній до їх вивчення в динаміці. Отже, йдеться про виявлення закономірностей і тенденцій розвитку соціальних процесів, прогнозування їх змін у майбутньому. Раніше такі дослідження були неможливі, бо для визначення динаміки треба мати «базу». Наприклад, соціологи Інституту філософії АН УРСР з 1971 року вивчають престиж і привабливість професій для школярів Києва: опитування школярів проводилися в 1971, 1973, 1975, 1981 роках. Тепер ми маємо можливість визначити динаміку змін престижу і привабливості професій за 15 років (дані опитувань показують, наприклад, дуже істотне зростання престижу професій сфери обслуговування і зниження престижу будівельних професій). Але як змінювався престиж професій з 1920 по 1940 або з 1950 по 1970 роки? На жаль, цього ми не можемо встановити. В багатьох випадках дані соціологічних досліджень втрачені. Все це говорить про важливість створення архівів і банків соціологічних даних як основи для здійснення порівняльних і повторних досліджень, як бази для розгляду динаміки соціальних процесів. Цінність банків соціологічної інформації надзвичайно велика. Вони важливі не лише для соціології, а й для історії нашої країни. Треба дбайливо берегти всю зібрану сьогодні соціальну інформацію — це наше національне надбання.

Вивчення зазначеної динаміки можна здійснювати спеціальними методами, що дозволяють дістати уявлення про зміну розглядуваних процесів за допомогою разових опитувань. Таким чином, застосовуючи методику ретроспективного аналізу, соціологи Інституту філософії АН УРСР одержали дані про зрушення в темпах і напрямках міжпоколінної трудової мобільності. Цікавий методичний прийом вивчення змін у духовному обличчі радянських робітників під впливом НТР був використаний соціологами Інституту історії партії при ЦК Компартії України. З усього масиву опитаних дослідники сформулювали дві групи: робітники неавтоматизованого й автоматизованого виробництва. Це, так би мовити, робітники сьогоднішнього і завтрашнього дня. Аналіз їх ціннісних орієнтацій показав, що якщо для сьогоднішніх робітників найважливішими аспектами життєвої ситуації є матеріальна забезпеченість і проблеми особистого життя, то для завтрашніх — сам характер роботи, а потім уже питання особистого життя і матеріальної забезпеченості. Але основним у вивченні динаміки соціальних процесів є все-таки створення банків даних і проведення повторних досліджень. Якщо раніше здійснення таких досліджень було не більше, як епізодом, то тепер воно має стати нормою дослідницької роботи у сфері соціології.

Однією з важливих тенденцій розвитку соціологічних розробок є перехід від досліджень разових (або навіть багаторазових, повторних) до регулярних, від досліджень до обстежень. Це, власне, перший етап поділу і спеціалізації праці соціологів, коли фундаментальні прикладні дослідження та інженерні розробки виокремлюються в самостійні галузі діяльності. Відсутність такої спеціалізації гальмує дальший розвиток соціології, знижує її практичну віддачу.

Досвід розвитку деяких інших наук (скажімо, медицини, метеорології, права) показує, що найефективнішим способом диференціації досліджень і розробок і запровадження наукових досліджень є створення різних служб, що базуються на результатах, одержаних прикладною наукою, яка, у свою чергу, «споживає» результати фундаментальних наукових досліджень. Як відзначалося у виступі на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України члена Політбюро ЦК КПРС першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького «назріло питання і про створення єдиної соціологічної служби в республіці»².

За рішенням ЦК Компартії України Академією наук УРСР разом з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС розроблений проект створення республіканської соціологічної служби. У ході складання проекту виявились ті ключові проблеми вирішення яких має першочергове значення для створення соціологічної служби не тільки республіки, але й країни. Насамперед це питання про цілі і завдання служби. Необхідність її створення зумовлена потребами партійного керівництва і державного управління в комплексній соціологічній інформації для ефективного розв'язання завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, червневим (1983 р.) та наступними Пленумами ЦК КПРС і ЦК Компартії України. Для розв'язання цих завдань потрібні вичерпні дані не лише про об'єктивні чинники суспільного розвитку (які дає обліково-статистична інформація), а й про його суб'єктивні чинники, роль яких в умовах удосконалення розвинутого соціалізму неухильно зростає. Такі дані можуть бути одержані тільки з допомогою соціологічних методів. Тут мається на увазі насамперед опитування населення, які дозволяють з'ясувати думки, ціннісні орієнтації і мотиви поведінки різних соціальних груп. Отже, одним із основних завдань соціологічної служби є забезпечення органів партійного керівництва і державного управління соціологічною інформацією.

Республіканська (і всесоюзна) соціологічна служба у розвинутому вигляді має не тільки збирати і аналізувати інформацію, а й здійснювати розробку соціальних прогнозів і адресне соціальне проектування (розробка варіантів проектів рішень, що враховують засоби і можливості відповідних органів). Ідеться саме про проектування, а не просто про рекомендації — між ними існує велика різниця. Одна справа, наприклад, порадити підприємству ліквідувати робочі місця малокваліфікованої праці, і зовсім інша — створити методику, що показує, як це можна зробити.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що треба діяти з більшою орієнтацією на майбутнє, своєчасно «влівлювати» тенденції суспільного розвитку, здійснювати надійне прогнозування, що давало б можливість приймати обґрунтовані рішення³.

Традиційні засоби прогнозування, основані на екстраполяції або на експертних оцінках, безперечно, необхідні, треба розвивати їх і далі. Однак вони далеко не завжди дають можливість одержати прогноз високого рівня надійності. Науково обґрунтовані прогнози, що дозволяють урахувувати комплексний характер прогнозованих процесів, взаємозв'язок великої кількості чинників, оцінювати можливі наслідки різних варіантів прийнятих рішень, можуть бути одержані тільки на основі комплексних імітаційних моделей соціальних процесів. Такі моделі дають можливість з допомогою комп'ютерів проводити

² Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України. — Комуніст України, 1983, № 8, с. 17.

³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. — К., 1983, с. 33.

обчислювальні експерименти, «програвати» різні варіанти рішень, визначати їх можливі наслідки і приймати оптимальне рішення. Враховуючи важливість цього напрямку, у Відділенні соціології при Інституті філософії АН УРСР передбачено розпочати роботи щодо імітаційного моделювання соціальних процесів. У перспективі плануються створення підрозділу, який розвиватиме цей науковий напрям, і науково-методичне забезпечення прогностичної функції соціологічних досліджень.

Важливе й таке питання: який принцип — територіальний чи відомчий — буде покладений в основу організації служби? Оскільки удосконалення системи соціального управління передбачає одержання соціологічної інформації, що відображає суспільні процеси, які відбуваються у масштабах країни або республіки, то, очевидно, потрібні дані про населення загалом, тобто про найрізноманітніші його верстви, в тому числі про міське і сільське, зайняте і незайняте та ін. А це означає, що інформація має бути територіально репрезентативною. Різні підрозділи наукових установ, вузів, міністерств, відомств і підприємств, які нині здійснюють соціологічне дослідження, не можуть забезпечити розв'язання цього завдання. Тому соціологічна служба повинна мати свою опитну сіть на всій території республіки згідно з тими вимогами, які ставить математична статистика до побудови репрезентативних вибірок.

Щодо цього заслуговує на увагу досвід соціологічної служби Держтелерадіо УРСР. Завданням служби є здійснення регулярних опитувань населення республіки для вивчення ефективності передач українського радіо і телебачення. Для цього з методичною допомогою соціологів Інституту філософії АН УРСР була створена опитна сіть, що складається приблизно з 400 інтерв'юєрів, які проживають у тих міських і сільських населених пунктах, де потрібно провести опитування згідно зі схемою вибірки. Інтерв'юєрами виступають працівники обласних і районних служб Держтелерадіо, їх позаштатні кореспонденти, вчителі шкіл, бібліотекарі та інші, залучені для роботи за трудовими договорами. Досвід створення цієї опитної сіті може бути використаний у розробці методичного забезпечення республіканської та інших соціологічних служб.

Тут виникає питання про співвідношення опитних сітей різних відомств. А чи раціональне існування безлічі опитних сітей? Адже та ж сіть Держтелерадіо, наприклад, за деякого розширення, зміцнення, надання їй міжвідомчого характеру може використовуватися і для проведення опитувань громадської думки. Іншим можливим розв'язанням завдання є розроблюваний Відділенням соціології ІФ АН УРСР і Всесоюзним НДІ поштового зв'язку Міністерства зв'язку СРСР проект створення опитної сіті, яка спирається на підприємства поштового зв'язку країни. Йдеться про створення нового різновиду послуг, виконуваних поштовою службою СРСР для різних заінтересованих організацій: проведення територіально репрезентативних соціологічних опитувань. Тут відкриваються значні можливості, хоча говорити про це впевнено поки що рано — робота лише починається.

Нарешті, ще одна проблема, пов'язана з уточненням цілей і завдань соціологічної служби: які соціологічні документи — інформаційні, рекомендаційні і проектні — потребуються в кожному конкретному випадку? Оскільки ці потреби постійно змінюються, у функціях служби доцільно передбачити регулярне вивчення потреб обслуговуваних керівних органів у комплексній соціологічній інформації, забезпечити здійснення пошуку і систематизації уже наявних даних та виявлення тієї інформації, якої не вистачає, але збирання якої має забезпечити соціологічна служба.

Це, наприклад, інформація про структуру реальних мотивів трудової діяльності, дані про дисциплінованість різних категорій працівників і трудових колективів, про відмінності у ступені задоволення

потреб між національними, поселенськими та іншими соціальними групами, про громадську думку щодо питань, які ставлять керівні партійні й державні органи та ін.

Створення республіканської соціологічної служби — це питання складне. Воно потребує відповідного кадрового, матеріально-технічного, науково-теоретичного і методичного забезпечення. Наприклад, в економічній службі країни зайнято нині більше як мільйон дипломованих спеціалістів, і спирається ця служба на наукові установи економічного профілю, де працює 119 тисяч учених-економістів. Зрозуміло, що така служба створюється десятиліттями.

Реалістичний підхід до проектування і створення соціологічної служби передбачає її поетапне розгортання з тим, щоб підготовка кадрів була скоординована зі створенням робочих місць, їх матеріально-технічним оснащенням, розробкою необхідного теоретичного і методичного забезпечення. У розробленому проекті акцентується увага на трьох етапах розгортання служби. Перший передбачає підготовку кадрів вищої кваліфікації для вузів, що готують соціологів, і для підрозділів, які здійснюють науково-методичне забезпечення служби; другий етап — підготовку кадрів з вищою освітою, формування підрозділів служби і розробку її методичного забезпечення, включаючи формування опитних сітей; третій етап — розгортання роботи служби в повному обсязі функцій. Деякі із заходів, необхідних для створення служби, здійснюються вже тепер. Важливо все обмірковувати, передбачити, створити надійний фундамент для розвитку служби, адже непідготовлені рішення можуть лише завдати шкоди справі.

Перспективним напрямом створення соціологічної служби, яка інтегрує територіальний і відомчий підхід, є розвиток соціальних підсистем АСУ підприємств, їх інтеграція в галузеві АСУ і в Республіканську автоматизовану систему управління УРСР (РАСУ УРСР), перша черга якої вже створена в нашій республіці (нині завершується перший етап створення другої черги). За наявності регіональних соціологічних служб територіальна інформація буде зіставлятися з відомчою в РАСУ УРСР. Така інформація надходить у РАСУ УРСР уже нині (тією мірою, якою соціологічні дані містяться в АСУ підприємств і галузей). Інститутом філософії АН УРСР у співробітництві з Головним НДІ обчислювального центру Держплану, Інститутом кібернетики АН УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України і рядом інших установ створений перший варіант методики для визначення соціальної ефективності РАСУ. Досвід цього співробітництва показав перспективність міждисциплінарного підходу до розв'язання проблем управління народним господарством республіки і необхідність тіснішого контакту соціологів з економістами, кібернетиками і представниками інших наукових дисциплін.

Отже, розвиток соціологічних досліджень у республіці спирається на певний нагромаджений досвід. Однак треба ще багато зробити, щоб успішно розв'язувати ті завдання, які висуває сьогодні перед ученими Комуністична партія. Соціологія має задовольняти високим вимогам науковості, зробити вагомий внесок у розв'язання завдань удосконалення суспільства розвинутого соціалізму. Вона повинна:

- ґрунтуватися на солідній теоретичній основі марксистсько-ленінської філософії;

- включати до себе фундаментальні дослідження, прикладні дослідження і соціотехнічні інженерні розробки, доведені до високого рівня технологічності;

- спиратися на регулярні великомасштабні територіально репрезентативні опитування, здійснювані республіканською та регіональними соціологічними службами;

- проводити порівняльні й повторні дослідження з використанням банків соціологічних даних;

— розробляти проекти рішень на основі прогнозів, одержаних за допомогою створення імітаційних моделей соціальних процесів на ЕОМ і проведення обчислювальних експериментів;

— брати найактивнішу участь у розв'язанні практичних завдань.

Очевидно, що відповідність соціології цим критеріям буде сприяти зростанню її ролі в комплексному підході до вивчення проблем соціального і економічного розвитку нашого суспільства.

Серед них важливе значення мають здобування точного знання, необхідного для планомірного, цілеспрямованого розв'язання певних питань, що їх висуває науково-технічна революція, вивчення тенденцій розвитку соціальної структури радянського суспільства, розробка шляхів удосконалення соціалістичного способу життя, стимулювання трудової та громадсько-політичної активності, підвищення ефективності комуністичного виховання молоді, підготовка рекомендацій по зміцненню сім'ї, розвитку охорони здоров'я, фізичної культури населення та ряд інших. Саме спрямованість на розв'язання цих кардинальних проблем нашого суспільного розвитку дасть змогу на практиці реалізувати той величезний науковий потенціал, що закладений в методології і методиці марксистсько-ленінської соціології, взятої в єдності її теоретичних і прикладних аспектів.

* * *

Соціологи Української ССР вносять значительный вклад в решение проблем экономического и социального развития нашего общества. В рамках общесоюзной кооперации они принимают участие в исследовании проблем социальной структуры советского общества, социологии труда и отдыха, изучают социальные факторы совершенствования хозяйственного механизма и образа жизни, разрабатывают вопросы коммунистического воспитания и профессиональной ориентации молодежи.

Дальнейшее развитие и повышение практической отдачи социологических исследований в республике тесно связано с совершенствованием методики и техники их проведения, создания банков социологической информации, расширением масштабов социально-проектной деятельности.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ ТАКУ КНИГУ:

ТРУДОВОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ МОЛОДЕЖИ [ОПЫТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ] / В. Ф. ЧЕРНОВОЛЕНКО, В. И. ТАРАСЕНКО, Н. В. КОСТЕНКО и др. — 17 л. 2 р. 90 к.

Узагальнюється досвід дослідження професійно-трудових уподобань і орієнтацій, вибору молоддю професій, відтворення структури трудової зайнятості населення великого міста (на прикладі м. Києва). Аналізуються соціальні проблеми розподілу трудових ресурсів в умовах зростаючої соціальної однорідності суспільства розвинутого соціалізму; обговорюються деякі методологічні і методичні питання соціологічних досліджень трудового самовиховання індивідів і груп населення.

Для наукових і практичних працівників.

Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

(Круглий стіл «Філософської думки»)

Вдосконалення розвинутого соціалізму висуває перед марксистсько-ленінською соціологічною наукою нові за масштабами і складністю завдання. Щоб їх успішно розв'язати, необхідно дбати про вчасне розв'язання тих проблем, які стоять перед самою соціологією, спричинені її швидким розвитком, суперечностями й труднощами, які ще заважають йому і які належить подолати.

Про теоретичні й практичні проблеми сучасної соціології, про її перспективи і йшлося на засіданні Круглого столу редакції, до участі в якому були запрошені фахівці з багатьох наукових центрів країни.

В. М. Іванов (доктор філософських наук, професор, директор ІСД АН СРСР, віце-президент Радянської соціологічної асоціації). Предмет, об'єкт і структура соціології як науки.

Питання про предмет соціології як самостійної науки, міцно пов'язаної з історичним матеріалізмом і науковим комунізмом, набув великої актуальності з ряду причин. Насамперед це викликано тим, що на сьогоднішній нагромаджено значний досвід соціологічних досліджень, котрий потребує поглибленого аналізу й узагальнення. Приріст нового знання у цій сфері вже тепер дозволяє дати точну відповідь на питання про структуру, пізнавальні можливості, співвідношення теоретичного і прикладного аспектів соціології, про зв'язок з іншими галузями наукового знання. Крім того, введення у країні вищої соціологічної освіти вимагає приділити більшу увагу розробленню навчального курсу соціології, її інституціалізації як навчальної дисципліни.

Як відомо, питання про предмет соціології неодноразово обговорювалось у ході дискусій на сторінках наукових журналів (зокрема журналу «Социологическое исследование»). Однак єдиної точки зору поки що виробити не вдалося. Перша трудність, з якою і сьогодні

стикається дослідник (і викладач), — це багатозначність самого поняття «соціологія».

Вельми поширеним є погляд на соціологію як на науку про суспільство, або суспільствознавство. За такого підходу йдеться, звичайно, не про якусь окрему науку, а про сукупність наук, які вивчають суспільство. Інша точка зору на соціологію як науку полягає в тому, що вона ототожнюється із загальносоціологічною теорією розвитку суспільства (історичним матеріалізмом); є висловлювання про неї як про «трирівневу науку», що вбирає історичний матеріалізм, галузеві (спеціальні) соціологічні теорії та емпіричні соціологічні дослідження. І нарешті, дедалі більшого поширення набирає розуміння соціології як науки, котра має переважно прикладну спрямованість.

Останній підхід видається найперспективнішим, оскільки він відображає погляд на соціологію як на самостійну науку, яка розвивається на методологічній основі історичного матеріалізму і наукового комунізму. Саме ця наука в дедалі ширших масштабах викладатиметься у вузах країни.

Отже, про що ця наука? Що вона вивчає? Які її об'єкт, предмет і структура?

Сьогодні багато учених сходяться на думці, що об'єктом вивчення

соціології є соціальні відносини, тобто такі відносини, суб'єкти яких становлять певну суспільну цілісність (спільність). При цьому йдеться насамперед про класи, соціальні групи, нації, трудові колективи та ін. Характер і зміст відносин, що в них вступають різні соціальні спільності, визначаються становищем і роллю останніх у житті суспільства.

Закономірності функціонування і розвитку соціальних спільностей визначають і характер взаємовідносин між ними і становлять предмет соціології як науки.

Ці спільності (класи, нації, колективи та ін.) складають соціальну структуру суспільства, розглядувану в широкому розумінні. Кожний з елементів цієї структури взаємодіє з усіма (або багатьма) її елементами. Це важливо підкреслити, коли розглядається питання про структуру соціології. На сьогоднішній день немає загальновизнаного принципу структурування наукового соціологічного знання. Виходячи з предмета і об'єкта даної науки, можна твердити, що до її структури поряд із загальним розділом, який включає відомості про предмет, об'єкт, методи і принципи організації наукових досліджень, мають входити *галузеї* теорії — теорії функціонування і розвитку соціальних спільностей (соціально-класових, соціально-професійних, соціально-демографічних, соціально-етнічних, соціально-територіальних).

У руслі галузевих соціологічних теорій (таких, як соціологія робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, нації, молоді, міста та ін.) або поряд з ними дістають розвитку як відносно самостійні спеціальні соціологічні теорії, які вивчають соціальні аспекти окремих видів життєдіяльності вищезазначених соціальних спільностей, тобто різні сторони і форми їхнього способу життя (соціологія праці, освіти, дозвілля, громадсько-політичної діяльності).

Отже, у змісті соціології як науки можна виділити, так би мовити, два розділи: про соціальну структуру (в широкому розумінні) і про со-

ціалістичний спосіб життя як про основні форми життєдіяльності різних груп населення, що складають ті чи ті спільності. Вони відносно самостійні і водночас міцно пов'язані між собою.

Такий підхід дозволяє окреслити межі соціологічної науки, визначити, що безпосередньо, а що опосередковано входить до її змісту.

Галузеві і спеціальні соціологічні теорії безпосередньо спираються на конкретні соціологічні дослідження, які фіксують певні залежності, кореляції між різними факторами, що впливають на соціальну поведінку і діяльність людей. Вони, з одного боку, концептуально «забезпечують» соціологічні дослідження, теоретично орієнтують їх, а з другого — самі збагачуються, розвиваються завдяки новій інформації, одержуваній в результаті цих досліджень.

І. М. Попова (доктор філософських наук, професор Одеського університету). Статус прикладної соціології: деякі проблеми її методології і методики.

Прикладна соціологія, за всієї практичної спрямованості, повинна мати насамперед риси, що характеризують наукову дисципліну, науково-дослідницьку діяльність. Дослідження, здійснювані в її рамках, по-перше, передбачають використання теоретичних уявлень — переважно теорій середнього рівня або спеціальних соціологічних теорій (що, на мій погляд, не одне й те саме); по-друге, вони пов'язані, як правило (якщо ведуться на належному науковому рівні), і з певними результатами, з удосконаленням наукового апарата, розвитком концептуальних засобів науки. У соціології, як в усякій науці, теоретичний і прикладний аспекти неподільні. Збільшення практичної віддачі прикладної соціології передбачає не тільки оволодіння методами емпіричного вивчення соціальної дійсності (чим ми володіємо ще недостатньою мірою), а й уміння здійснювати науковий аналіз, набуття належної дослідницької культури (з чим справи у нас особливо

кепські). У зв'язку з цим проблема наукового обґрунтування й інтерпретації набуває надзвичайно великого значення для прикладної соціології, бо розв'язання її пов'язане з особливою відповідальністю соціолога-прикладника за практичні висновки.

Ми згодні з тим, що власне дослідницька діяльність починається зовсім не із збирання й аналізу фактів, а з бачення соціальної проблеми, яка стоїть начебто «за фактами» і дозволяє по-науковому пояснити, що вони означають. Таку думку проводить, наприклад, Г. С. Батигін у ряді своїх статей. Епіграфом до однієї з них він бере слова Жана Ростана про те, що справжня культура — це передусім уміння розуміти, заломлювати, мислити. Саме така культура і потрібна соціологові-прикладнику, який прагне, щоб його дослідження були корисні соціальній практиці. Ця обставина пояснює, здавалось би, парадоксальну ситуацію: чим компетентнішою є соціологічна група, тим обачніше вона береться за розв'язання практичних завдань і формування конкретних (тим паче таких, що потребують детальної розробки) практичних рішень, оскільки наукове обґрунтування останніх (чого саме й чекають від прикладної соціології) — річ надзвичайно складна. І навпаки, група, яка має недостатню професійну підготовку, низьку дослідницьку культуру, охоче береться за розв'язання великомасштабних завдань і дає рекомендації, котрі не лише науково не обґрунтовані, але й просто шкідливі: для практики — тому що здебільшого помилкові, для науки — тому що її дискредитують. Рекомендації такого ґатунку обтяжені припущеннями в ході дослідження помилками. До останніх належать некоректні способи опитування і взагалі збирання первинної інформації, інтерпретація будь-яких зв'язків як причинно-наслідкових, неврахування прихованих параметрів, ігнорування специфіки інформації, одержаної за допомогою вербальних «відповідей», розузгодженість операціональних і концептуальних визначень, поплутання

наукових понять і буденних уявлень та багато іншого.

На мій погляд, зв'язок соціології з соціальною практикою визначається двома основними функціями прикладних соціологічних досліджень: інформаційно-діагностичною і прогностичною. Прикладна соціологія має здійснювати переведення практичної проблеми в дослідницьку і навпаки — визначати напрями розв'язання практичних проблем, обґрунтовувати соціальні показники і нормативи соціально-практичної діяльності. Результати прикладного дослідження можуть бути подані у вигляді інформаційних довідок, доповідних записок, методичних рекомендацій. Формулювання практичних рекомендацій, визначення конкретних, детально розроблених заходів, підготовка керівних документів мають стати результатом спільних зусиль соціолога і практика. Належний рівень виконання зазначених завдань можна забезпечити тоді, коли в структурі наукових установ буде передбачено такі ланки, на які покладалися б оперативна апробація і впровадження рекомендацій учених, перетворення цієї роботи на невід'ємну частину механізму управління.

Ж. Т. Тощенко (доктор філософських наук, віце-президент Радянської соціологічної асоціації, керівник кафедри АСН при ЦК КПРС). Співвідношення методології і методики в соціальних дослідженнях.

Важливою проблемою підвищення якості соціологічних досліджень є встановлення правильного співвідношення методології і методики. Що показує практика? Аналіз організації і проведення соціологічних досліджень дозволяє зробити висновки, що відображення методологічних вимог у методиці, інтерпретація їх у конкретних методичних прийомах потребують дальшого уточнення.

Насамперед, в програмах соціологічних досліджень часто-густо недостатньо чітко визначаються вихідні методологічні вимоги. Хоча сформульовані методичні вимоги,

як правило, враховують основні теоретичні положення з досліджуваного питання, проте вони не завжди, по-перше, відображують останні в повному обсязі, по-друге, є прийнятною підставою для соціологічної інтерпретації досліджуванних процесів і явищ.

Не менш важливим є той факт, що методика, будучи конкретним вираженням методології, все ж нерідко зводиться до набору окремих «інструментів» дослідження (інтерв'ю, анкет, статистичних таблиць та ін.), які можуть недовести повно відображувати методологічні положення. В результаті маємо певний розрив між метою дослідження і соціологічною інтерпретацією основних понять. Звідси зрозуміло, що багато які методологічні вимоги не можна втілити в одній або кількох процедурах дослідження. Тільки системно-цілісне додержання положень здатне забезпечити гармонійну взаємодію методології і методики дослідження.

Зауважимо, що в практиці соціологічних досліджень часто ігнорується одна з найважливіших методологічних вимог, за якою кожне завдання соціологічного дослідження має не просто співвідноситись з певним методичним прийомом, а чітко фіксуватись в блоці питань, в документах, у системі статистичних даних та ін. Інакше кажучи, кожне завдання, сформульоване в програмі дослідження, має бути співвіднесене з відповідними нормами одержання конкретної інформації (це співвіднесення може відображуватись одразу в кількох формах). Проте саме такий підхід зовсім не завжди реалізується: завдання, навіть правильно сформульоване, найчастіше «замікається» на загальних твердженнях, що знімає питання про співвідношення методології і методики, бо вони тут «злиті» в недиференційоване ціле.

Приведення методології і методики дослідження в правильне співвідношення дуже важливе при формулюванні гіпотез, які повинні завжди містити в собі реально існуючу суперечність і визначення шляхів її розв'язання, які можливо і необхідно перевіряти за допомогою

конкретних методів (інструментів) дослідження.

Методика дослідження має бути максимально наближеною до потреб практики. Тому навіть якщо є загалом правильна методологічна інтерпретація досліджуванних процесів і явищ, вона завжди має коригуватись відповідно до актуальності досліджуваної проблеми.

Розробляючи основи конкретних соціологічних досліджень, потрібно звернути увагу на комплексність методики, щоб вона відображувала всю складність і розмаїтість зв'язків, закладених в методології вивчення обраного соціального процесу або явища. Адже досі одним з уразливих місць методики є те, що інтерпретовані соціальні процеси на рівні конкретних методів (інструментів) позбавляються багатства і повноти змісту дослідницького процесу, через що він нерідко збіднюється, характеризується односторонньо, неправомірним випинанням тих чи інших аспектів. Тільки за додержання комплексності, системності застосування методів плановані результати можуть бути достовірними й надійними.

В. Л. Осовський (кандидат філософських наук, завідувачий відділом соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій Інституту філософії АН УРСР). Роль соціологічних досліджень в соціальному прогнозуванні.

Яка роль марксистсько-ленінської соціології в прогнозуванні соціальних процесів? Відповідь на це питання не може бути однозначною. По-перше, вона потребує реалістичної оцінки зробленого соціологами (як, до речі, і представниками інших наук), по-друге — уточнення прогностичного потенціалу соціологічного знання.

Внесок соціології в розробку соціальних прогнозів треба оцінювати як з позиції характеру самого прогнозу, так і з урахуванням того, яка частина системи соціологічного знання бере участь в його складанні. Якщо йдеться про нормативний прогноз, прогнозування досягнення бажаних станів явищ і

процесів на основі заздалегідь визначених норм, ідеалів, цілей, про пошук відповіді на питання «Як досягти бажаного?», то тут першорядною є прогностична функція марксистсько-ленінської загальносоціологічної теорії — історичного матеріалізму, який в органічній єдності з діалектичним матеріалізмом, теорією наукового комунізму задає стратегічні цілі й ідеали майбутнього, визначає кардинальні шляхи їх досягнення. Спеціальні соціологічні теорії за допомогою емпіричних досліджень виконують свою прогностичну функцію, спираючись на аналіз і діагноз конкретних соціальних процесів і ситуацій, розкриваючи соціальні механізми, які зумовлюють розвиток і функціонування суспільства як соціального організму.

У широкому значенні соціальні прогнози включають економічні, психологічні, демографічні прогнози, щодо яких соціологічні дослідження виконують функцію відтворення прогностичного фону як зовнішнього фактора, який істотно впливає на розвиток прогнозованого об'єкта (наприклад, народного господарства, ставово-вікової структури населення, середовища проживання та ін.). Дані соціологічних досліджень поряд з відповідними науково-технічними, економічними, соціокультурними та іншими даними утворюють стандартний прогнозний фон розроблення прогнозів будь-якого профілю. У вузькому значенні слова соціальні прогнози — функція соціологічних досліджень відповідного рівня. Що ж до теорії прогнозування, тобто прогностики, то вона належить до сфери загальносоціологічної теорії, яка розробляє нормативні прогнози глобального значення, а галузева соціальна прогностика — до сфери кожної спеціальної соціологічної теорії. У цьому розумінні прогнозування є одним із результатів емпіричного соціологічного дослідження. Саме це забезпечує розробку пошукового соціального прогнозу: не безумовного передбачення (яке легко піддається самоздійсненню і самозруйнуванню), а умовного продовження в майбутнє тенденцій, спо-

стережуваних в досліджуваних соціальних явищах, закономірності розвитку яких в минулому і теперішньому добре відомі. При цьому заздалегідь абстрагуються від рішень, здатних видозмінити зафіксовані тенденції.

Чим можуть бути корисні для такого прогнозування соціологічні дослідження? В принципі, відповідь на це питання визначається специфікою предмета соціології. Остання вивчає суспільство як цілісний соціальний організм, як цілісну соціальну систему. Соціологічні дослідження будь-якого питання мають своєю передумовою те, що предмет цього дослідження розглядається в єдності трьох іпостасей: економічної, соціально-політичної і духовної. Отже, в результаті соціологічного дослідження соціальний організм будь-якої складності на будь-якому рівні його структури може бути в принципі адекватно описаний на будь-якому часовому відрізку.

Реалізація цієї принципової можливості, отже, і реалізація потенціальної прогностичної ролі соціологічного дослідження, залежить від багатьох обставин. Безперечно, роль соціології в соціальному дослідженні залежить насамперед від ступеня розвинутої її теорії, ступеня розробленості її понятійного апарата.

Так, прогнозуючи розвиток соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства, прагнучи передбачити перспективні проблеми становлення соціальної однорідності, треба враховувати соціальні відмінності не тільки економічного, а й політичного, культурного характеру. Це стає реальним за умови, якщо вихідні теоретичні поняття стають інструментом фіксації стану і змін не тільки економічних характеристик об'єкта прогнозування, а й характеристик політичної свідомості, правових і моральних норм, ціннісних орієнтацій тих чи інших соціальних груп. Системний підхід до визначення змісту ключових понять відкриває шлях до всебічно розроблених прогнозів, дозволяє чітко сформулювати соціальне замовлення на всю інформацію, по-

трібну для прогнозування, планування і управління процесом зближення класів, соціальних груп.

Водночас, як показав І. В. Бестужев-Лада, розробка будь-якого прогнозу починається з формалізації об'єкта дослідження, щоб він постав у формі, якій можна давати кількісні оцінки. Така формалізація можлива лише тією мірою, якою здійснима процедура індикації об'єкта, тобто подання його у вигляді показників, із кожного з яких можна побудувати динамічні ряди індикаторів.

Розробка системи соціальних показників, необхідних для соціального прогнозування (радянські соціологи тільки почали її здійснювати), ускладнюється організаційними, відомчими і правовими бар'єрами на шляху до одержання соціологом-прогнозистом фонові і профільної інформації. Нарешті, практичний внесок соціології в прогнозування багато в чому залежить від того, як долається орієнтація замовників на одержання безумовного передбачення. Часто-густо ними не усвідомлюється та обставина, що мета прогнозу в нормативній формі — це завдання певного оптимального стану дослідницького об'єкта на перспективу за допомогою заздалегідь визначених критеріїв, а відтак — немовби обернена екстраполяція тенденцій з майбутнього на теперішнє для з'ясування альтернативних шляхів досягнення оптимального. Пошуковий же прогноз, на відміну від нормативного, покликаний показати, що відбудеться, які проблеми виникають при збереженні існуючих тенденцій розвитку. Неточне формулювання замовлень призводить до того, що замість наукового прогнозу виходить «набір» гадок про майбутнє на основі самої інтуїції, на зразок передхоплень, передрікань, пророцтв.

Отже, успіх у розв'язанні комплексного завдання — формулювання змістовних соціологічних теорій, побудови інформаційної бази соціологічного прогнозування, досягнення високого рівня наукової компетентності замовника і розроблювача прогнозів — багато в чому залежить від правильного розуміння

тієї ролі, яку має відігравати соціологічне дослідження в соціальному прогнозуванні.

І. М. Назимов (кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувачий лабораторією профорієнтації Інституту економіки АН УРСР). Соціологічне дослідження економічних процесів.

На мій погляд, проблема статусу теоретичної і практичної соціології є, либонь, однією з тих, які визначають напрям її розвитку. В соціологічному знанні, результатах соціологічних досліджень нині зацікавлені буквально всі. Ту чи ту оцінку практичної значущості соціології можна почути і від керівників трудових колективів, і від партійних, профспілкових, комсомольських працівників, і від рядових трудівників. Що дає і чого не дає їм соціологія, як вона озброює їх у пізнанні і перетворенні дійсності — саме на цих «гарячих точках» переважно концентрується їхня увага. «Дає поки що замало, покликана давати набагато більше», — така, загалом беручи, думка більшості. У попиті на соціологічну «продукцію» головні очікування «споживача» пов'язані не так із кількістю її, як з якістю. Соціології поки що не вистачає переконливих аргументів на користь вагомості свого внеску в розв'язання найважливіших завдань розвитку нашого суспільства.

Де шукати і де знаходити ці аргументи? Як видається, насамперед на шляхах тіснішого співробітництва з економістами, зокрема залучення соціологів до розробки і розв'язання своїми специфічними засобами найгостріших, складних проблем господарської практики. Організаційно це може виявитись у відгалуженні від соціології нової парості — економічної соціології. Відомо, що «вироснування» її взяв на себе колектив новосибірських учених під керівництвом академіка Т. І. Заславської. Ввівши до наукового обігу і практики соціального аналізу поняття «економічна поведінка», наші новосибірські колеги роблять спробу навести мости з

«двостороннім рухом» між економікою і соціологією (плюс — соціальною психологією), подолати за допомогою цього «безсуб'єктивність» деяких економічних концепцій, розробок і програм, піднести їх практичну ефективність. У методологічному плані зроблено реальний крок від абстрактних розмов про системний підхід до його практичної реалізації і в конкретних соціально-економічних міждисциплінарних дослідженнях. Перші результати цих досліджень вже дають змогу визначити конкретні кроки в піднесенні ролі соціальних — і соціально-психологічних — факторів у розв'язанні науково-технічних і економічних проблем. Визначився і пріоритет соціології як інструмента конструктивних зрушень в організації праці, у структурі і стилі діяльності трудових колективів.

Ці важливі набутки посилені і реально за умови, що соціологія, насамперед промислова, скоригує свою «тактику» і традиційні форми спілкування з економічною наукою. Поки що тут переважають визнання важливості економічних підходів і поняття у підготовці та проведенні соціологічних досліджень, а також цитування і коментування основоположних політекономічних положень, законів і т. ін. Це, пробачте на слові, зразок «платонічної любові», котра і в науці безплідна. Створюється враження, що деякі соціологи побоюються, аби в результаті союзу з економікою не позбавитись свого предмета і свого «обличчя», не розчинитись у ній. Гадаю, такої загрози немає. Настійна необхідність, за влучним висловом одного з дослідників у галузі системної методології, — подолання «глухоти спеціалізації» незалежно від того, чи є вона економічною (такою, що ігнорує або недооцінює поняття, методи і досягнення суміжних суспільних наук) чи соціологічною (обтяженою тими ж вадами).

Як видається, у розв'язанні проблеми «наведення мостів» між соціологією і економікою поки що перед ведуть економісти. Крім згаданого перспективного пошуку новосибірських учених, пошлемося на

спроби уточнити деякі політекономічні парадигми, зроблені ученими України і Білорусії. Так, заслуговують на увагу, зокрема, міркування завідуючого сектором методології політекономії Інституту економіки АН УРСР В. К. Черняка про включення в предмет політичної економії свідомої діяльності людини, про доцільність використання в її аналізі поняття «коридору свободи» та ін. Ідеї нові і, гадаю, продуктивні, хоча деякими теоретиками вони відкидаються як неприпустиме розширення предмета політекономії і, немовбито, замах на перегляд фундаментального положення про те, що економічний процес і прогрес розгортаються незалежно від волі і свідомості людей. Проте побоювання ці даремні. Марксистсько-ленінське розуміння об'єктивного історичного, соціального і економічного розвитку суспільства виходить саме із свідомих дій індивідів, включених у певну систему суспільних і насамперед виробничих відносин.

У зв'язку із сказаним доречно відзначити, що соціальні процеси і суб'єктивні фактори, які входять до їх складу, виконують різні функції стосовно економічних об'єктів, виступаючи як передумови, механізми або наслідки їх розвитку; причому, залишаючись у рамках однієї з цих функцій або сумішуючи й решту, соціальне (і соціально-психологічне) нерідко неначе «відшаровується» від економічного об'єкта, набуваючи самостійного життя. Такий, наприклад, «ефект дефіциту» — явища за своїм походженням і сутністю економічного. Емпіричні дані свідчать, що наявність реального дефіциту в 1% платоспроможного попиту населення породжує додатковий попит у розмірі 10%; аналогічні наслідки, що мають соціально-психологічне походження і набувають самостійного існування, фіксуються і дослідниками престижу професій і професійних навчальних закладів: добра (або погана) репутація спершу виникає (заслужена чи незаслужена), а потім «працює» на свій об'єкт, штучно примножуючи його, збільшуючи або зменшуючи його привабливість.

Які конкретні можливості і шляхи залучення соціології до економічних досліджень і розробок? Можна було б розпочати з планомірнішого систематичного «підключення» соціології до розроблення і розв'язання питань планування і практичної реалізації великомасштабного економічного експерименту, який проводиться в країні, у тому числі і в нашій республіці. По суті, це експеримент не меншою мірою і соціологічний. В усякому разі, одне із принципово важливих питань експерименту — про співвідношення і взаємну відповідність самостійності і відповідальності трудових колективів, господарських керівників, окремих працівників у виконанні планових завдань — не може бути повною мірою досліджене і обгрунтовано розв'язане за допомогою понять і методів самої лише економічної науки. Конче потрібна тут і соціологічна компетенція. Неорана цілина соціологічних проблем — і в досвіді бригадної форми організації і стимулювання праці. До їх числа належать вибори (або призначення?) бригадира, який має поєднувати в одній особі формального і неформального лідера; відпрацювання механізму використання коефіцієнта трудової участі, котрий поки що не завжди і не скрізь себе виправдовує; вдосконалення методів і процедури обліку колективного та індивідуальних результатів праці, що, як показує практика, має важливе значення для зміцнення бригад, особливо госпрозрахункових.

Такі деякі напрями як екстенсивного, так і інтенсивного розвитку соціологічних досліджень в економічній сфері. Важливо усвідомити, що союз соціології і економіки — наспіле актуальне завдання, розв'язання якого спільними зусиллями економістів і соціологів є велінням часу.

І. М. П о п о в а. Зв'язок соціології і соціальної практики.

Проблеми, які порушив І. М. Назимов, мають й інший, суто соціолого-прикладний вимір. Так, практичне використання результатів

прикладних соціологічних досліджень передбачає розширення масштабів соціально-проектної, соціотехнічної діяльності, утворення науково-проектних соціологічних підрозділів. Немає сумніву в тому, що перехід від дослідницької проблеми до практичних рекомендацій, перетворення інформації на соціальні показники і нормативи, а потім — цих останніх на управлінські рішення пов'язують з особливими логічними процедурами і методиками і передбачає спеціальну підготовку соціолога, розуміння ним механізмів прийняття і здійснення рішень.

Деякі дослідники (зокрема, В. Ф. Сидоренко і В. М. Розін) виділяють проектну діяльність як відносно самостійну сферу. Це не означає віддалення науки від практики, а навпаки — органічне їх поєднання. Технічні науки нині репрезентовані не лише академічними науковими підрозділами, а й мережею науково-проектних інститутів, які доводять досягнення цих наук до практики. Соціологи поки що тільки мріють про такі підрозділи і сподіваються, що в системі єдиної соціологічної служби, яку передбачається створити, вони (проектні підрозділи) дістануть своє місце.

Труднощі здобування надійної соціологічної інформації в практичних цілях посилюються тим, що за фактичної відсутності соціологів, спеціально підготовлених до проектувальної діяльності (та й взагалі до соціологічних досліджень), постійно збільшується кількість «соціологічних» груп, які проводять «дослідження» на громадських і госпдоговірних началах. Як наслідок — для партійних і господарських органів часто даються такі рекомендації, які мають лише видимість науковості і обгрунтованості. Я цілком згодна з тим, що різні пропозиції та припущення можуть бути зроблені і не на основі конкретно-соціологічних даних, а в результаті узагальнення досвіду практичної роботи, і певно, що й вони корисні для практики. Однак навіщо ж «освячувати» їх терміном «соціологічні дослідження», позначаючи ним будь-яке збирання і фік-

сування соціальної інформації? Як уже відзначалось, дослідження передбачає не тільки збирання інформації за певними правилами, але й її інтерпретацію згідно з відповідними теоретичними уявленнями. Останні істотно визначають зміст висновків, сформульованих у результаті досліджень, і створюють передумови для коректних практичних рекомендацій.

На взаємовідношення соціологічної теорії і соціальної практики кардинально впливає і рівень розвитку самої цієї практики, здатність партійного керівника, господарника, адміністратора сформулювати практичну проблему. Дуже важливе їхнє правильне уявлення про те, що вони знають про соціологію, чого очікують від соціолога. На жаль, вельми поширеною є ситуація, яка шкодить діловому союзів практиків і дослідників, коли перші не можуть досить певно сформулювати практичну проблему, для розв'язання якої планується проводити дослідження, але, незважаючи на це, плекають надію, що соціологія «сама у всьому розбереться» — на те, мовляв, вона й наука. Підкреслимо тут, що роль практика, котрий бодай елементарно уявляв би можливості соціології і змів би визначити практичну цінність здобутої під час дослідження інформації, не менш важлива для підвищення практичної ефективності здійснюваних досліджень, ніж роль соціолога-дослідника, котрий розуміє і враховує практичні завдання управління і господарювання. За відсутності такого співробітництва важливі інформативні висновки обертаються банальностями.

Нині це «поєднання» замовника і виконавця, на жаль, здійснюється стихійно, а основу їхніх відносин не становить проблема, необхідність розв'язання якої диктує замовникові залучити соціолога. Проведення дослідження буває зумовлене різними мотивами і часто-густо не пов'язане з усвідомленням потреб практики. Замовник, як правило, суто випадково знаходить виконавця, не маючи жодних гарантій професійної компетентності останнього, а соціологічні групи (навіть такі,

які добре себе зарекомендували і працюють на достатньо високому професійному рівні) через відсутність сталого фінансування змушені братись за будь-яку роботу. Очевидно, варто обговорити питання про можливість централізованого розподілу завдань і визначення замовника для таких груп, а також про доцільність практикувати в рамках соціологічної асоціації інспекційні перевірки роботи соціологічних груп, які здійснюють дослідження на господарських началах. Мета таких перевірок — визначити коректність використовуваного інструментарію і обґрунтованість висновків і рекомендацій з наступним повідомленням результатів перевірок керівництву установ, які виступають як замовник і як виконавець.

Ф. Г. Бурчак (кандидат юридичних наук, завідувач юридичним відділом Президії Верховної Ради УРСР). Соціологічне забезпечення правових досліджень.

Проблеми практичної віддачі соціології і статусу прикладної соціології своєрідно заломлюються у розв'язанні правових питань. Передусім треба підкреслити, що соціологічний підхід у праві має спиратись на комплексність. Я маю на думці таке вивчення правових явищ, за якого вони розглядаються як певна нерозчленована цілісність в єдності її соціальних і юридичних аспектів. Комплексність, крім того, передбачає виявлення й аналіз взаємозв'язків і взаємодії правових об'єктів (так само як і економічних, що підкреслював І. М. Назимов) з іншими соціальними об'єктами, з'ясування характеру і ступеня впливу кожного з них на досліджувану правову норму, правовий інститут, галузь права або правове регулювання в цілому. Те, що розв'язання завдань, пов'язаних з удосконаленням законодавства, піднесенням його ефективності, неможливе без належного соціологічного забезпечення, можна побачити на такому прикладі. На момент прийняття Кримінального кодексу, — а це один із найстаріших кодексів нової кодифікації (чинний з 1960 р.), —

в ньому було 263 статті. За 25 років, що минули від моменту його утвердження, в нього було внесено 381 зміну (причому значну частину — невдовзі після прийняття). Зважаючи на це, чи можна твердити, що соціальному обґрунтуванню цього Кодексу було приділено достатню увагу? Гадаю, ні.

Протягом останніх 10—15 років і в країні, і в республіці багато зроблено для піднесення рівня наукового забезпечення законотворчого процесу, вдосконалення правозастосовної діяльності. Як наслідок — зросла стабільність правових норм, вони стали дійовішими.

Безперечно, зазначені зрушення є важливими і позитивними чинниками у піднесенні ролі соціологічних досліджень правових явищ. Проте останнім часом такі дослідження у праві перетворились на своєрідну моду. Багато авторів-юристів використовують їх у своїх дисертаційних працях, не опікуючись достатньою пов'язаністю соціологічного матеріалу з тканиною основного викладу. Так, майже три чверті пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства, які містяться в нещодавно захищених дисертаціях з цієї проблематики, ґрунтуються не на результатах соціологічних узагальнень, а на умоглядних побудовах і не відображають назрілої потреби в нормативному врегулюванні тієї чи тієї сфери суспільних відносин — до речі, потреби, виявленої тим-таки соціологічними дослідженнями.

Іншою вадою праць правознавців є те, що матеріали соціологічних досліджень правлять в них лише за ілюстрацію до правових норм.

Нині особливої актуальності набуває питання про виконання положень Закону про трудові колективи. На жаль, доводиться констатувати, що не скрізь він став дійовим засобом належного впливу на розв'язання економічних і соціальних завдань. З'ясувати причини цього — справа не тільки соціологів, а й юристів. Тут, на мій погляд, і виникає проблемне поле вивчення соціологічних аспектів впливу правових норм на суспільні відносини.

Ще один важливий момент. Минулого року на базі Інституту держави і права АН УРСР проводилась Всесоюзна конференція з проблем правотворчості. Обговорення їх наочно показало, що без соціологічного вивчення причин недостатньої ефективності тієї чи тієї правової норми і врахування його результатів розв'язувати питання про її вдосконалення неприпустимо. Тут потрібно зважити на традиції, на рівень правосвідомості населення і стан правороз'яснювальної роботи та ін. Часто-густо виявляється, наприклад, що та чи та норма не діє, оскільки відповідні службові особи не спромоглись довести її до відома населення. Така картина, зокрема, постала під час вивчення дії положень Водного кодексу республіки в Херсонській області.

Підсумовуючи, висловлю деякі міркування щодо більш плідного використання соціологічних досліджень у праві.

По-перше, правознавцям слід серйозно піднести свій професіоналізм у цій справі. Це означає, що соціологічні дослідження мають використовуватись тільки там і тоді, де й коли в цьому є потреба, а не для «прикраси». Тут певну допомогу правознавцям повинні подати соціологи, а також соціальні психологи, зокрема в такий спосіб, як проведення спільних комплексних досліджень правових проблем.

По-друге, належить забезпечити в соціологічному вивченні правової теорії справжню комплексність, яка охоплювала б з'ясування і соціальної зумовленості будь-якої правової норми, і її ефективності, і причин, що не дозволили досягти мети, якої прагнув законодавець, даючи цій нормі життя. Тільки в цілісному осягненні проблеми — ключ до визначення можливості використання правових засобів для розв'язання тих чи тих завдань суспільного розвитку.

Настав час подумати і про створення популярного підручника із соціології. Важливим кроком у наведенні мостів між соціологією і дисциплінами, котрі вивчають суспільні відносини, було б здійснення серії розробок з методики про-

ведення соціологічних досліджень у різних галузях соціальної реальності. Та література, яку ми маємо сьогодні, не може нас задовольнити. Гадаю, що розв'язання зазначених питань не можна відкладати у довгу шухляду.

О. І. Вишняк (кандидат філософських наук, співробітник Інституту філософії АН УРСР). Підвищення практичної віддачі соціологічних досліджень.

Насамперед — про самий термін «прикладна соціологія». Річ у тім, що дуже часто він уживається в розширеному розумінні, коли в його зміст вкладаються практично всі розділи соціологічної науки, пов'язані з проведенням конкретних соціологічних досліджень.

Це, до речі, дістало відображення і в номенклатурі спеціальностей ВАК СРСР, в якій соціологія репрезентована єдиною графою — «прикладна соціологія». Разом з тим розвиток радянської соціології в останнє двадцятиліття спричинив утворення принаймні двох її підсистем. Перша з них — це багатоманіття спеціальних соціологічних теорій, які поряд із загальносоціологічною теорією (історичним матеріалізмом) утворюють теоретичний рівень соціологічного знання. Застосування терміна «прикладна соціологія» до цієї підсистеми соціологічного знання є не зовсім точним. Другу підсистему утворює власне «заводська» (прикладна, «практикуюча») соціологія, головне призначення якої — «прикладення» результатів соціологічних досліджень до розв'язання конкретних, спеціальних завдань. Відповідно трактується і проблема підвищення практичної віддачі соціологічної науки. У спеціальних соціологічних теоріях це питання пов'язується насамперед з необхідністю виявлення стійких залежностей і тенденцій, що діють у різних галузях суспільного життя, тобто з піднесенням рівня обґрунтованості і надійності знань, які мають бути «прикладені». Таке тлумачення відображує особливості «екстенсивного» стану розвитку соціологічної науки у 60—70-ті роки: більшість питань у той період ви-

вчалась уперше і, як правило, мала локальний описовий характер. Нині здійснюється перехід від статичного до динамічного дослідження соціальних явищ, що дозволяє глибше осягнути питання про практичну віддачу спеціальної соціологічної теорії.

Виявлення загальних тенденцій і закономірностей, з'ясування факторів, які визначають зміни об'єкта, потребують піднесення ролі порівняльного, міжрегіонального, «вторинного» аналізу інформації, здобутої різними соціологами. При цьому треба якнайрішучіше долати таку соціологічну практику, коли кожний дослідник намагається бути «піонером» у вивченні тих чи тих явищ. Аналіз інформації, здобутої в спеціальних соціологічних обстеженнях, має поєднуватись із повнішим використанням даних державної і відомчої статистики (до останньої соціологи вдаються явно недостатньо). З метою піднесення ролі прогностичної функції соціології кожне, а особливо повторне, емпіричне дослідження має завершуватись розробкою надійних прогнозів соціальних процесів.

В. А. Полторак (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, керівник соціологічної лабораторії). Розробка практичних рекомендацій у прикладній соціології.

Головна роль у розробленні прогнозів у різних сферах соціального життя, а також практичних рекомендацій належить прикладній соціології. Адже на відміну від інших суспільних наук вона досліджує не окремі сфери соціальної дійсності, а комплекси зв'язків, які концентрують результати взаємодії таких сфер.

Проте сьогодні загальновизнаним є те, що якраз цей бік розвитку соціологічної науки — методологія і методика розробки практичних рекомендацій за результатами здійснюваних досліджень — перебуває у незадовільному стані. Звідси — непоодинокі випадки «видання» соціологами практики малокодек-

тивних, а то й банальних рекомендацій, недостатньої експериментальної перевірки і, як наслідок, слабкої «впроваджуваності» й практичної ефективності їх.

Відомо, що рекомендації, розроблювані соціологами, мають сьогодні відповідати таким вимогам: бути науково обґрунтованими, конструктивними, враховувати наявність відповідних матеріальних, трудових, фінансових ресурсів і, як видається, головне — щільно ув'язуватись з реальною практикою, структурою управління ними чи іншими соціальними процесами. Саме тут криється основна підстава для класифікації рекомендацій, розроблених соціологами, а саме: рівень конструктивності управлінських рішень, які приймаються на їх основі, ступінь впливу згаданих рішень на зміни в соціальних об'єктах і процесах. Виходячи з цього, можна виділити три типи практичних рекомендацій.

Перший тип — практичні пропозиції, спрямовані на усунення тих чи тих негативних явищ, виявлених у ході дослідження. Тут рекомендація формується дослідником як завдання з чітким зазначенням шляхів і засобів його реалізації. Наприклад, у ході дослідження на підприємстві виявлено, що премії за підсумками соціологічного змагання у розмірі 5—10 карбованців не відіграють стимулюючої ролі. Соціолог рекомендує перебудувати практику стимулювання: або преміювати рідше, або обмежити коло відзначених у такий спосіб, або давати премії трудовим колективам, а не окремим працівникам.

Рекомендації другого типу пов'язані з певною корекцією процесу функціонування або розвитку відповідного соціального об'єкта. Розробляються вони, природно, на основі глибших досліджень. Форма «видання» рекомендацій — різні методичні матеріали, вказівки та ін. Так, якщо в ході дослідження виявлено недостатній рівень участі трудящих у управлінні, врахування громадської думки, то соціолог на основі даних вивчення передового досвіду, особистих спостережень і пропозицій може розробити реко-

мендації щодо впровадження спеціальної системи (наприклад, «Ваш настрій», «Увага», про які йшлося у пресі), яка дозволяє змінити (інколи дуже істотно) саму організаційну структуру врахування громадської думки, ввести в дію нові канали її висловлення трудящими: та ін.

Нарешті, третій тип практичних рекомендацій — безпосередні управлінські рішення щодо впровадження в колективах нових форм організації праці, управління, змагання. Такі пропозиції можуть розроблятися соціологами лише на основі комплексних досліджень, у співдружності з економістами, психологами, спеціалістами у галузі НОП та ін. Форма «видання» рекомендацій у даному разі — соціальний проект, тобто обґрунтована модель раціональної організації певного соціального процесу, яка дозволяє якнайефективніше розв'язувати конкретні економічні, соціальні та інші завдання. За приклади тут можуть виступити бригадна форма організації і стимулювання праці, шокінський метод, різні системи вивчення і впровадження передового досвіду, система атестації робочих місць та ін.

Природно, запропонована типологія рекомендацій — не беззаперечна, вона потребує обговорення й уточнення. Однак, якщо зважити на ту обставину, що інших поки що немає, стає очевидним, яка слабка увага приділяється поки що розробленню методології і методики прогностичної функції прикладної соціології.

Б. В. Князєв (доктор філософських наук, професор, завідувачий відділом прикладної соціології філософського факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова), **М. І. Дряхлов** (доктор філософських наук, професор, заступник завідувачого відділом прикладної соціології філософського факультету МДУ). Проблеми соціологічної освіти і підготовка висококваліфікованих кадрів соціологів.

Коло питань, обговорюваних на нашому Круглому столі, засвідчує, якого значення надають соціоло-

ти — теоретики і практики — підготовці соціологічних кадрів. Справді, підготовка висококваліфікованих спеціалістів-соціологів, які поєднують глибокі теоретичні знання і високу методологічну і методичну культуру їх застосування, є одним із головних завдань у справі підвищення теоретичного рівня і практичної віддачі соціології. У зв'язку з цим надзвичайно актуалізувались і питання визначення змісту, структури і принципів соціологічної освіти. Їх розробка спирається на певний досвід конкретно-соціологічної підготовки студентів, нагромаджений в ряді вузів країни, передусім в МДУ (на кафедрі методики і техніки соціологічних досліджень).

Основну роль у забезпеченні високого рівня підготовки студентів з методики і техніки соціологічних досліджень відіграють курси суспільних наук, насамперед діалектичного і історичного матеріалізму, наукового комунізму і політичної економії. Ці курси дають можливість виховати у студентів високу методологічну й світоглядну культуру мислення, прищепити їм марксистсько-ленінські принципи соціального пізнання. Виходячи з цього, в навчальних планах підготовки спеціалістів-соціологів чільне місце належить віддавати курсам марксистсько-ленінської філософії, політекономії і наукового комунізму, а також деяких інших суспільних і гуманітарних дисциплін.

Цілком зрозуміло, що в другий блок навчальних планів із соціології входять дисципліни, пов'язані зі спеціалізацією. Їх вивчення дає змогу студентам оволодіти методикою і технікою соціологічного дослідження, правилами і прийомами одержання соціологічної інформації, виробити вміння визначати цілі і завдання дослідження, розробляти практичні рекомендації та ін.

До третього блоку навчального плану можна віднести логіку, цикл математичних наук, статистику (загальну, економічну і соціальну), демографію, програмування і опрацювання соціальної інформації на ЕОМ. Оволодіння ними має сприяти тому, щоб соціологи навчилися використовувати на практиці широ-

кий арсенал методів і засобів збирання, аналізу і систематизації інформації і тим самим інтенсифікувати й оптимізувати весь процес соціологічного дослідження.

В плани соціологічного навчання включаються й дисципліни, супутні напряму спеціалізації, — економіка, управління, право, інформатика, педагогіка, інші науки, що забезпечують комплексність підходу до вивчення соціальних процесів.

Загальною особливістю процесу соціологічного навчання є його трикомпонентна структура — поряд з лекціями і семінарами з більшості дисциплін організовано лабораторний соціологічний практикум. Завдання цього практикуму — навчити кожного студента вміння самостійно проводити соціологічні дослідження (формулювати тему, давати практичні рекомендації тощо).

Соціологічна освіта в країні робить лише перші кроки, і, звичайно, в процесі її розвитку виникатимуть все нові й нові проблеми. Але вже нині можна виділити комплекс питань, розв'язання яких не можна відкладати надовго. Це, передусім, підготовка підручників і посібників відповідно до розроблених навчальних планів. Цільові програми з цього питання, на наш погляд, повинні розроблятися так, щоб на кінець дванадцятої п'ятирічки видрукувати посібники з усіх основних соціологічних дисциплін. Важливим завданням є обладнання аудиторій на відділеннях прикладної соціології сучасним науковим устаткуванням, створення програм і навчально-методичних посібників з лабораторного соціологічного практикуму, розроблення комплексу задач і вправ для занять в дисплейних класах (реальний строк здійснення цих планів — 1987 рік). Розв'язання цих питань, за умови відповідної допомоги з боку Мінвузу СРСР, АН СРСР, ректоратів університетів, сприятиме створенню надійної бази розвитку соціологічної освіти в країні, подоланню труднощів у підготовці соціологів.

М. І. Долішній (доктор економічних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту

економіки АН УРСР). Питання підвищення якості соціологічних досліджень.

Я поділяю думку тих учасників нашого Круглого столу, які висловлюють стурбованість з приводу своєрідної моди на соціологічні дослідження, застосування їх в тих сферах суспільного життя, де в них немає потреби. Це завдає шкоди самій соціології: по-перше, «профанує» її як галузь наукового знання (її методи, засоби, прийоми), по-друге, за умови непрофесійного ставлення до соціологічних досліджень впливає на їх якість, що в кінцевому підсумку також дискредитує соціологію. Так, нині надмірно захоплюються соціологічними опитуваннями, зростає масовість їх проведення. Навряд чи можна назвати корисними дослідження, в результаті яких одержуємо, зокрема, такі висновки, що плінність кадрів визначається рівнем задоволеності працівників виробничою ситуацією, житлово-побутовими умовами та ін., або, що від створення належного соціально-психологічного клімату залежить ефективність праці колективу. На підприємстві, як правило, відсутні соціологічні служби, які могли б здійснити поглиблений аналіз виробничої, житлово-побутової та інших ситуацій. Цілком можна погодитись з думкою, що, нарізана необхідність підготовки соціологів вищої кваліфікації, а на підприємствах — введення такої посади до штатного розкладу.

Підвищення рівня оперативності опрацювання соціологічної інформації, вироблення дійових рекомендацій для директивних і господарських органів вимагає поглиблення математичного і програмного забезпечення соціологічних досліджень. З цією метою доцільно створювати програмні комплекси на основі принципів універсальності і спеціалізації, як це робиться в Обчислювальному центрі Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Також варто, на наш погляд, розробляти координаційні плани участі наукових закладів у формуванні основних напрямів проведення соціологічних досліджень. Це

стосується як методичного, так математичного і програмного їх забезпечення.

О. С. Долбілов (секретар парткому виробничого об'єднання заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна). Про що свідчить досвід заводської соціології?

Останнім часом багато нарікань викликає організація соціологічної служби на підприємствах. Чимало критичних зауважень висловлюються і з приводу якості заводських соціологічних досліджень. Тим часом маємо вдосталь правильних, методологічно і методично обгрунтованих рекомендацій щодо підвищення практичної віддачі соціології. Виходячи з досвіду роботи нашої заводської соціологічної служби, можна сказати таке. По-перше, цілком слушним є висновок, що «заводська соціологія» потребує спеціалістів широкого профілю. Вже тепер соціологічні служби не можуть обійтись без знавців економіки, психології, права, оскільки проблеми, які стоять перед ними, мають комплексний характер. Наприклад, якщо ще вчора співробітники нашої лабораторії розробляли методи трудового виховання і профорієнтації, а сьогодні працюють над створенням методик психологічного розвантаження і релаксації працівників, то завтра на них чекає така багатогранна проблема, як з'ясування причин втрат робочого часу.

По-друге, наш досвід підтверджує, що працівник соціологічної служби на промисловому підприємстві має опанувати обчислювальну техніку, добре розумітись на питаннях технології, економіки, організації праці, виробництва й управління, знати основи психології і фізіології. Програму підготовки спеціалістів з цих предметів треба глибоко продумати. На наш погляд, така підготовка була б найбільш ефективною на вечірньому відділенні відповідних вузів. Робітники, які опановують спеціальність соціолога, краще орієнтуються у гострих виробничих ситуаціях, розбираються у взаєминах в колективі, і їхні рекомендації завдяки цьому більш

цілеспрямовані і плідні. Доцільно, з цього погляду, організувати при Академії суспільних наук при ЦК КПРС заочний університет соціологічних знань, який крім своїх безпосередніх функцій у підготовці заводських соціологів також розповсюджував би спеціальні брошури, що узагальнюють передовий досвід у цій галузі, розкривають нові прийоми методики і техніки досліджень тощо.

Нині соціально-психологічна служба на нашому і на ряді інших підприємств за кількістю своїх функцій досягла статусу самостійності і забезпечує соціологічною продукцією всі підрозділи об'єднання, а не якийсь один. Отже, мабуть треба, щоб цю службу очолював го-

ловний спеціаліст-соціолог, а її кількісний склад визначався за співвідношенням: один спеціаліст-соціолог на тисячу працюючих.

Для практики управлінської діяльності нині великого значення набуває розробка конкретних «соціальних технологій» умов праці. Необхідно знайти і відповідні організаційні форми аналізу результатів соціологічних досліджень. Часто густо виникають питання, розв'язання яких можливе лише на основі застосування методів і соціології і психології. Ці, як і ряд інших проблем, показують, наскільки нині зросла роль «заводської соціології» в дослідженні соціальних факторів виробництва.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Піді́ємо підсумки обговорення актуальних теоретичних і практичних проблем соціології на засіданні нашого Круглого столу.

Передусім відзначимо, що в ході обговорення чітко окреслилися два комплекси питань, над розв'язанням яких потрібно працювати соціологам. По-перше, це проблеми підвищення рівня організації соціологічних досліджень, практичного їх вдосконалення. По-друге, розвиток методології і методики соціологічного дослідження, піднесення ефективності цієї галузі наукового пізнання, яка значною мірою є галуззю пізнання соціального.

Для успішного розв'язання першого комплексу проблем необхідно якісно поліпшити підготовку висококваліфікованих спеціалістів. Сучасний соціолог має поєднувати в собі глибокі теоретичні знання з досконалим володінням методикою і технікою соціологічних досліджень, вміти грамотно й вчасно визначати мету, завдання й програму дослідження, давати високоефективні практичні рекомендації. Разом з тим слід подбати і про створення належних організаційних умов для роботи соціологів, щоб якнайдоцільніше використовувати їхні знання і досвід.

Зміцнення соціологічних служб підприємств висококваліфікованими кадрами спеціалістів сприятиме, з одного боку, поглибленню зв'язку соціологів з соціальною практикою, а з другого — розвитку інформаційної, діагностичної, прогностичної та ін. функцій прикладної соціології. З цього погляду цікавою видається думка, висловлена І. М. Поповою щодо оптимізації зв'язку соціологічної теорії з практикою через використання її інформаційно-діагностичної і прогностичної функцій. Цим буде забезпечено, зокрема, ефективне коригування соціологічних досліджень на кожному етапі їх проведення.

Ефективність реалізації функцій прикладної соціології багато в чому залежить від правильно встановленого співвідношення методології і методики соціологічних досліджень, вдосконалення яких (і в цьому учасники Круглого столу одностайні) є невідкладним завданням. Однак, як з'ясувалось, визначення такого співвідношення неможливе без уточнення статусу прикладної соціології в загальній структурі суспільнонаукового знання, без розкриття її предмета і функцій. У такий спосіб виявилась ще одна площина аналізу взаємозв'язку соціальної науки і практики.

Звичайно, в рамках одного обговорення неможливо було охопити все розмаїття теоретичних і практичних проблем розвитку соціологічних досліджень. Однак навіть своєчасна постановка найневідкладніших з них є, як свідчить історія розвитку інших наук, необхідним і важливим кроком. Тим більше це стосується соціології, яка відіграє і відіграватиме в майбутньому велику й відповідальну роль у вдосконаленні розвинутого соціалістичного суспільства.

В. А. ПОЛТОРАК

МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗМАГАННЯ В ТРУДОВОМУ КОЛЕКТИВІ

Підвищення ефективності соціалістичного змагання на сучасному етапі розвитку нашого суспільства є однією з ключових проблем, розв'язання якої багато в чому зумовлює темпи зміцнення економічного потенціалу країни, удосконалення соціальних відносин у суспільстві розвинутого соціалізму, виховання нової людини. Товариш М. С. Горбачов відзначає: «По-новому, свіжим поглядом необхідно подивитись на багато сторін соціалістичного змагання, відмовитись від застарілих підходів і методів»¹.

Змагання, будучи яскравим вираженням творчої активності мас, органічно притаманне соціалістичним виробничим відносинам. Воно об'єктивно виникає і розвивається в умовах соціалістичної кооперації праці. Водночас забезпечення тісного взаємозв'язку змагання з планом, а тих, хто змагається, — необхідними матеріалами, трудовими й іншими ресурсами, які потрібні для виконання прийнятих ними соціозв'язань, має своєю передумовою свідому, цілеспрямовану організацію змагання, яку В. І. Ленін розглядав як найважливішу державну функцію і невід'ємну частину роботи партійних і громадських організацій².

Поліпшення управління соціалістичним змаганням набуває особливої значущості в сучасних умовах, оскільки нерідко, як зауважувалося в постанові ЦК КПРС (1983 р.), «великі можливості змагання ще не повністю реалізуються через існуючі недоліки в його організації»³.

¹ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюз. наук. практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983) Пленуму ЦК КПРС». — Рад. Україна, 1984, 11 груд.

² Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 145.

³ О совершенствовании организации, практики подведения итогов социалистиче-

Нові завдання, які висуваються перед учасниками соціалістичного змагання у зв'язку з потребою зміцнення його ролі в інтенсифікації економіки, ефективнішому використанні виробничого потенціалу, найшвидшому впровадженні досягнень науки і техніки, передового досвіду, якісному розвитку трудової і громадської активності трудящих, не завжди розв'язуються успішно і через невідповідність застосовуваних форм змагання вимогам часу, через недоліки у методиці організації трудового змагання, коли пріоритет надається кількісним показникам на шкоду якісним, досягнення проміжних, а не остаточних результатів.

У зв'язку з цим дослідження, і особливо соціологічні, ефективності організації соціалістичного змагання набувають дедалі більшої актуальності. У цій статті розкривається специфіка застосування в процесі проведення таких досліджень різних соціологічних методів і технічних прийомів збирання інформації. Чим зумовлена потреба в такому аналізі?

Відомо, що вибір соціологом під час вивчення тої чи тої соціальної проблеми різних методів зумовлений рядом обставин: сутністю і специфікою розглядуваного соціального явища, характером і широтою об'єкта дослідження, його «доступністю» (з погляду використання різних методів), завданнями, які ставить перед собою дослідник, та ін. Досвід показує, що коли соціологія не забезпечує безпосереднього «прив'язування» різних методів і технічних процедур збирання первинної інформації до вивчення того чи іншого соціального явища, процесу, то соціологи-практики використовують їх досить обмежено і не завжди коректно.

ского соревнования и поощрения его победителей: Постановление ЦК КПСС. — Правда, 1983, 30 сент.

Використання соціологічних методів дослідження змагання

Проблеми, етапи організації змагання	Методи, прийоми збирання інформації
Принципи організації і ефективність управління змаганням	Контент-аналіз документів і матеріалів щодо його гласності Опитування організаторів і учасників змагання Лінгвосоціологічні процедури Соціальний експеримент
Включення в змагання, обґрунтування і прийняття соцзобов'язань, договорів	Контент-аналіз текстів договорів і соцзобов'язань Опитування учасників змагання
Процес трудового змагання, специфіка змагальних відносин	Опитування учасників змагання Соціометричні процедури Включене спостереження
Підбиття підсумків змагання	Опитування організаторів і учасників змагання Соціометричні процедури
Стимулювання учасників змагання	Контент-аналіз документів Опитування організаторів і учасників змагання
Поширення передового досвіду	Соціальний експеримент Опитування організаторів і учасників змагання Експертне опитування спеціалістів

Прикладом цього є методики соціологічного дослідження організації соціалістичного змагання. Здебільшого вони ґрунтуються лише на опитуванні учасників (іноді додатково — організаторів) трудового змагання. Звідси — неповнота, а іноді слабка надійність, недостовірність одержуваних результатів, і, відповідно, пропонованих рекомендацій. Так, реальна оцінка рівня інформованості трудящих про різні аспекти організації змагання підмінюється самооцінкою ними власного рівня обізнаності в ході опитування (природно, суб'єктивної і часто такої, що не відображає реального стану справ). Висновки про ступінь включеності у змагання робляться на основі відповідей на питання про участь у ньому (при цьому значна частина тих, хто взяв на себе соцзобов'язання, вказує на неучасть у трудовому змаганні).

Досвід соціологічних досліджень з проблем організації змагання, здійснених під керівництвом автора лабораторією Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту згідно з планами Наукової ради з проблем соціалістичного змагання Академії наук УРСР і Укррадпрофу⁴, дозволяє запропонувати кла-

сифікацію методів, необхідних для проведення таких робіт.

Зважаючи на ту обставину, що методика опитування в дослідженні організації соціалістичного змагання висвітлена досить повно⁵, спинимося на таких питаннях: призначення, сфера застосування і специфіка використання у вивченні відповідних проблем таких методів і технічних прийомів збирання соціологічної інформації, як контент-аналіз документів, соціометричне опитування, лінгвосоціологічні процедури, соціальний експеримент⁶.

Контент-аналіз документів. Суть цього різновиду методу

кінському в/о «Свема», на Запорізькому заводі «Кремійполімер», Жданівському коксохімічному заводі, Дніпропетровському заводі «Продмаш» та ін.

⁵ Див.: Практика організації соціалістичного соревнования в производственном коллективе.— Минск, 1980; Социалистическое соревнование: Вопр. теории и практики орг.— М., 1978.

⁶ До безпосередньо соціологічних методів збирання інформації залічують: аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент. Інші ж названі процедури виникають або внаслідок розвитку даних методів, або на стику між ними і методами суміжних наук і тому являють собою лише спеціальну техніку використання чотирьох основних методів (див. наприклад: Ядов В. А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы.— М., 1972, с. 112).

⁴ Дослідження здійснювалося в Шост-

аналізу документів, як відомо, полягає у переведенні в кількісні показники змісту масової текстової інформації, яке здійснюється через виявлення в текстах документів таких легко підраховуваних ознак, властивостей, які з необхідністю відображали б істотні сторони їх змісту. В результаті, одержана інформація піддається статистичній обробці, з'являється можливість звести численні поодинокі показники, що містяться в різних документах, в узагальнені.

Очевидно, що такий формалізований метод аналізу документів, поряд з традиційними, може і повинен дістати поширення в дослідженнях соціалістичного змагання, насамперед тому, що сьогодні в процесі його організації в трудовому колективі використовуються великі масиви документів (накази, рішення органів управління, матеріали стінних і багатотиражних газет, стендів, протоколів зборів, індивідуальні й колективні соцзобов'язання, договори про соцзмагання та ін.). Спинимосся на найважливіших напрямках застосування контент-аналізу текстів до вивчення проблем соціалістичного змагання.

Насамперед, здійснений з допомогою цього методу аналіз документів, підготовлених адміністрацією, партійними і громадськими організаціями, дозволяє виявити реальний рівень уваги керівних органів до різних аспектів соціалістичного змагання і, отже, ефективність управління ним. Як приклад можна навести дослідження, проведене соціологічною лабораторією Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту на ряді підприємств Мінлегхарчмашу СРСР. Контент-аналіз більше як 200 документів керівних органів показав, що основна увага в них звертається на підбиття підсумків змагання і лише незначна — на стимулювання його учасників, поширення передового досвіду і на деякі інші аспекти трудового змагання.

Методика такого аналізу потребує виділення і фіксації в розглядуваних документах таких категорій, як «основний зміст документа», «основний об'єкт документа», «інте-

гральний знак документа», «функція документа». Робиться це так. Текст документа, що підлягає аналізу, розбивається на ряд суджень (висловлювань), в структуру кожного із них (у констатуючій частині документа) входять: сфера інформації (прийняття зобов'язань, підбиття підсумків змагання та ін.), локальність інформації (підприємство, цех, бригада та ін.), знак інформації (позитивний, негативний, нейтральний). На спеціальній картці фіксуються всі виявлені судження і за їх співвідношенням у тексті документа дається загальна оцінка. Наприклад, основний зміст документа — підбиття підсумків змагання; основний об'єкт — цех; інтегральний знак — позитивний сильний. Обробка всього масиву документів дозволяє також визначити специфіку «механізмів» змагання у колективах. У проаналізованих на підприємствах Мінлегхарчмашу СРСР документах основними об'єктами уваги виступали цехи або заводи загалом; що ж стосується дільниць, бригад, то кількість документів, присвячених організації змагання в них, була незначною. В більшості документів (86%) не давалося ніякої оцінки рівневі організації змагання в колективах, у 8% — вона оцінювалася позитивно, тільки в 2% — негативно. При цьому лише 45% працівників цих підприємств були задоволені організацією змагання. Зрозуміло, що зіставлення результатів контент-аналізу документів органів управління й даних опитування трудящих дозволяє реально оцінити ефективність організації соціалістичного змагання в колективах, виявити «вузькі місця», накреслити дійові практичні рекомендації у справі удосконалення управління ним. Цьому сприяє фіксація в процесі контент-аналізу документів усієї інформації згідно з інституціональністю (адміністративні, партійні, профспілкові та ін.) і рівнем (область, місто, підприємство, цех та ін.) органів, які їх видали.

Така методика застосовується також у вивченні ефективності реалізації ленінського принципу гласності в організації соціалістичного

змагання. Важливий показник забезпечення гласності — рівень інформованості трудящих з різних аспектів організації змагання. А всебічно його оцінити без визначення змістових характеристик усього поля інформації, переданої трудящими різними засобами гласності⁷, практично неможливо.

Наприклад, у ході соціологічного дослідження, проведеного на одному з хімзаводів Московської області, з'ясувалося, що лише 36% трудящих, відповідаючи на контрольне питання, правильно назвали працівника, який одержав у їхніх колективах найбільшу премію за підсумками змагання за минулий квартал. Чим пояснюється такий слабкий рівень інформованості? Причинами цього могли бути і обмежена кількість повідомлень про стимулювання, переданих трудящим, і недостатня їх оперативність і об'єктивність, і незаінтересованість працівників в одержанні такої інформації.

Проведений у ході дослідження контент-аналіз засобів гласності (багатотиражної і стінних газет, засобів наочної агітації, протоколів зборів та ін.) дозволив установити, що лише 3% з них були присвячені стимулюванню учасників змагання; при цьому інформації про матеріальне стимулювання не було в жодному з матеріалів. Отже, головна причина недостатньої обізнаності трудящих з цього питання цілком очевидна.

Досить продуктивне застосування методу контент-аналізу — у вивченні рівня «напруженості» колективних соціалістичних зобов'язань. Тут одиницями аналізу виступає текст індивідуального соціалістичного зобов'язання або договору. Основні категорії аналізу такі: рівень конкретності зобов'язання; вказівка на наявність (відсутність) суперника у змаганні; зобов'язання поліпшити кількісні показники праці; поліпшити її якісні показники; знизити нормативні витрати сировини, палива, електроенергії; визначення активності участі учасників

змагання в раціоналізаторській діяльності, в ідейно-виховній роботі; міри підвищення їх громадської активності, рівня освіти, кваліфікації та ін. У рамках кожної категорії виділяються елементи аналізу, що її розкривають. Наприклад, вказується суперник у змаганні: конкретний (Іванов, Петров, Сидоров); абстрактний (член бригади та ін.); або зовсім не вказується.

Дослідження здійснюються так. На кожне індивідуальне зобов'язання заповнюється картка, на якій по коду відзначаються пункти, що відповідають змісту аналізованого документа. Після цього для визначення рівня напруженості колективних зобов'язань будується таблиця, де кількість балів, присуджена тому чи іншому показнику, помножується на процент працівників у бригаді, яка має даний показник у своїх зобов'язаннях. Така процедура здійснюється за всіма категоріями. Оцінка відбувається за критерієм: чим більша сума балів, набрана бригадою, тим напруженіше її колективне зобов'язання⁸. Контент-аналіз соцзобов'язань і договорів, здійснюваний за найпростішою методикою (фіксація окремих позицій), дозволяє вивчати різні аспекти включення трудящих у змагання. Так, проведений на Кишинівському заводі холодильників аналіз 180 індивідуальних соціалістичних зобов'язань і договорів дозволив установити, що конкретний суперник у трудовому змаганні називається лише в 71% договорів.

Контент-аналіз документів починає застосовуватися і у вивченні ефективності стимулювання за підсумками соціалістичного змагання, де він теж може стати ефективним засобом оцінки ефективності стимулювання. Ось приклад. Як відомо, однією з головних причин, що призводить до зниження ефективності змагання, трудової і громадської активності працівників, є вплив тих систем стимулювання, у рамках яких штучно обмежується кількість премождів (тих, які займа-

⁷ Докладніше див.: Полторак В. А. Социалистическое соревнование: принципы организации и эффективность управления. — Харьков, 1984, с. 65—67.

⁸ Докладніше див.: Мокряк В. Л., Полторак В. А. Как оценить напряженность обязательств? — Социалистическое соревнование, 1980, № 3, с. 56—58.

ли перші три або п'ять місць). Такий стан справ приводить до того, що перемагає у змаганні й відповідно заохочується лише вузьке коло пайпередовіших працівників (як показують дослідження, не більше як 3% членів колективу). Природно, що у решті втрачається інтерес до активного суперництва.

На підприємствах країни розробляються і впроваджуються такі форми змагання, які дозволяють стимулювати всіх, хто досяг успіхів у змаганні. Одна із цих форм — соціалістичне змагання за певними рубежами — використовується в Шосткінському в/о «Свема». У ході дослідження ефективності цієї форми змагання, що проводилося соціологічного лабораторією Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, і було поставлено завдання визначити питому вагу заохочуваних працівників, частоту і обсяг стимулювання.

Розроблена спеціальна методика контент-аналізу, згідно з якою були вивчені всі документи адміністрації і громадських організацій (за рік), що містять інформацію про стимулювання за підсумками змагання. Стало відомо, що в одному з цехів об'єднання премій та інших заохочень (зі врахуванням змагання за певними рубежами) були удостоєні 50% усіх трудящих, що стали переможцями змагання. При цьому половина з них преміювалася один раз, кожен п'ятий — два рази, 21% — від трьох до п'яти разів, 4% — по шість і більше разів. Одержано об'єктивні дані про розподіл преміального фонду серед різних категорій переможців трудового змагання і про тенденції, притаманні організації морального стимулювання та ін. Ці дані дозволили полішити організацію соцзмагання.

Ми описали лише деякі сфери застосування контент-аналізу документів у дослідженні змагання, у рамках яких уже розроблений необхідний методичний інструментарій, проведені дослідження, отримані результати, що мають велику наукову і практичну цінність. Очевидно, що цей метод може бути ефективним і в аналізі інших проблем організації змагання.

Соціометричне опитування — особливий різновид випробувань для виявлення певних психологічних реакцій індивіда на інших людей у різних ситуаціях, вивчення внутрішньокolleктивних і міжколективних зв'язків шляхом розкриття відносин між членами колективу. Поряд з розглядом співвідносного авторитету членів групи і виявленням внутрішньогрупових підсистем, важливим призначенням соціометричного методу є вимірювання ступеня згуртованості групи, трудового колективу. Вивчення згуртованості колективу потребує розглядати її як характеристику, що впливає зі спільності цілей, інтересів і норм поведінки його членів⁹. Такий розгляд є важливим засобом виявлення рівня взаємодопомоги, товариського співробітництва членів колективу в процесі соціалістичного змагання. Не спиняючись докладно на методологічних і методичних проблемах соціологічного аналізу групової спаєності, розглянутих у спеціальній літературі¹⁰, відзначимо лише таке. Розроблені нині методики дозволяють досить обгрунтовано визначати як загальний рівень групової згуртованості, так і вплив на неї таких сторін поведінки трудівників, як взаємодопомога і колективізм.

Гадаємо, що одна з найпродуктивніших методик соціометричного опитування, яка дозволяє розв'язувати ці завдання, запропонована Ю. Л. Неймером¹¹. Згідно з нею керівник і неформальний лідер колективу оцінюють його членів за такими сторонами поведінки, як сумлінність, дисциплінованість, ініціативність, інформованість, взаємодопомога і колективізм¹². Визначається

⁹ Докладніше див.: Неймер Ю. Л. Сплоченность как характеристика первичного коллектива и ее социологическое измерение. — Социол. исслед., 1975, № 2, с. 156.

¹⁰ Докладніше див., напр.: Донцов А. И. Проблемы групповой сплоченности. — М., 1979; Паниотто В. И. Структура межличностных отношений. — Киев, 1975.

¹¹ Неймер Ю. Л. Цит. стаття, с. 158—163.

¹² Соціологами Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту використовується модифікована методика, за якою всі члени колективу оцінюють один одного за цими ж характеристиками.

ся сумарний індекс єдності поведінки колективу в оцінках керівника і неформального лідера, вводиться поправочний коефіцієнт (зокрема, за методикою рангової кореляції Спірмена), що враховує відмінності у спрямованості оцінок експертів і виводиться узагальнений індекс ступенів єдності поведінки членів виробничого колективу.

Про ефективність такого підходу і необхідність його застосування в аналізі процесу трудового змагання, специфіки змагальних відносин у колективах свідчать дослідження, проведені соціологічною лабораторією Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту в Черкаському виробничому об'єднанні «Азот», Шосткінському виробничому об'єднанні «Свєма», на Одеському сульфатному заводі (всього — у 57 трудових колективах). Вони показали, що рівень згуртованості різних виробничих колективів хитається у досить значних межах: від 0,04 до 0,79 (максимальне значення «1», мінімальне — «0»).

При цьому було з'ясовано, що взаємодопомога і колективізм мають значний вплив на рівень згуртованості. Ці якості дістали високу оцінку на всіх підприємствах, де проводилися дослідження. Водночас з'ясувалося, що в деяких колективах оцінка, скажімо, такої сторони поведінки працівників, як взаємодопомога, хиталася від 0,25 до 1. З цього були зроблені важливі висновки про стан відносин, що сформувалися в даних колективах у процесі соціалістичного змагання.

Використання соціометричної техніки дозволяє розв'язувати ще одну важливу проблему, а саме визначати об'єктивність оцінки результатів змагання. Основним тут є виявлення в процесі соціометричного опитування ступінь погоджуваності думок офіційного керівника і членів колективу. Зокрема, естонські соціологи застосовували таку методику. В колективах проводиться взаємна внутрішньогрупова оцінка за такими критеріями: ставлення до праці, до товаришів, до колективу, оцінка громадської активності учасників змагання (за п'ятибальною шка-

лою), яка доповнюється оцінкою майстра. Отже, всі члени колективу мають самооцінки, оцінки майстра і оцінки групи (середня арифметична від усіх оцінок членів колективу).

Як же узгоджуються ці оцінки? Проведене дослідження дало досить цікаві й певною мірою несподівані результати. З'ясувалося, що неузгодженість у визначенні кращих працівників існувала саме в хороших (за характеристикою майстра) трудових групах. В групах же, де у визначенні кращих була повна згода, оцінка їх майстром часто виявлялася низькою. Відзначена і тенденція до завищення своїх позитивних якостей тими робітниками, які мали невисокі показники праці¹³. Описані факти говорять про те, що введення процедури колективної оцінки підсумків змагання за всієї її, здавалося б, корисності й ефективності — не така уже й безспірна, вона принаймні потребує проведення спеціальних досліджень, покликаних виявити об'єктивність оцінки групою результатів праці трудівників.

Лінгвосоціологічні процедури — порівняно новий і досі малопоширений в соціологічних дослідженнях технічний прийом, розроблений на основі методів соціології і лінгвістики. Вони призначені для аналізу процесів сприймання і засвоєння людьми інформації (спочатку ці процедури застосовувалися в дослідженнях засобів масової інформації, громадської думки)¹⁴.

Оскільки всі соціальні процеси тією чи іншою мірою пов'язані зі сприйняттям людьми інформації, дана методика може мати найширше застосування. Якщо говорити про соціалістичне змагання, то тут без забезпечення ефективного і адекватного засвоєння відповідної ін-

¹³ Див.: Туулик М. А. Проблема справедливості оцінки при управлінні соревнованием. — В кн.: Соревнование в производственном коллективе. Тарту, 1978, с. 148—150.

¹⁴ Див.: Дридзе Т. М. Организация и методы лингвосоциологического исследования массовой коммуникации. — М., 1979; Дридзе Т. М. Язык и социальная психология. — М., 1980.

формації неможлива реалізація принципу гласності.

Застосування лінгвосоціологічного підходу до вивчення соціологічних об'єктів ґрунтується на тому, що зміст інформації, опосередковуючись мовою реципієнта, змінюється. Оскільки у різних людей неоднаковий семантичний рівень їхнього словника (тобто різний тезаурус), то виникає ієрархія різночитань, яка в спілкуванні може порушити загальний принцип комунікації — загальну зрозумілість. Внаслідок цього в процесі сприймання інформації виникає «ефект смислових ножиць». На думку Т. М. Дрідзе, він можливий у таких ситуаціях: при невідповідності застосовуваних у текстах мовних засобів тим «мовним ресурсам», що їх має адресат; при невідповідності змістово-смислової структури тексту його втіленню в мові; при існуючих особливостях типу семіотичної організації індивідуальної свідомості реципієнта, що перешкоджають адекватному витлумаченню тексту.

Стосовно соціалістичного змагання наявність таких «смислових ножиць» може призводити і нерідко призводить до нерозуміння переданої засобами гласності інформації, її слабого сприйняття і засвоєння. В підсумку це завдає шкоди самому розвитку змагальних відносин, оскільки в їх структурі обмін інформацією посідає важливе місце. Щоб вивчити проблеми соціалістичного змагання, соціологи Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту вперше застосували лінгвосоціологічні процедури — своєрідні тестові методики. Розглянемо деякі з цих процедур, що успішно апробовані.

Методика «Словник» використовується у визначенні рівня адекватності тлумачення важливих понять (термінів) соціалістичного змагання. Згідно з нею опитуваним пропонується для розв'язання спеціальний тест. Він містить низку термінів, уживаних засобами гласності у висвітленні питань змагання. До кожного з цих термінів наводиться по п'ять визначень. Із п'яти визначень лише одне абсолютно правильне. На нього і має вказати тесто-

ваний учасник змагання — інакше йому залічується помилка.

Так, у ході досліджень на ряді промислових підприємств опитуваним пропонувався термін «наставництво». До нього наводилися такі визначення: метод роботи адміністративних органів; допомога товариша; шефство досвідченого працівника над початківцем; поради; рекомендації громадських організацій. Очевидно, що з наведених визначень перше, четверте і п'яте абсолютно неправильні. Друге — правильне лише частково і тільки третє є цілком правильним щодо визначуваного терміна. Його і повинні були відзначити випробувані.

Незважаючи на уявну легкість завдання, розв'язання його, особливо для деяких категорій працівників, виявилось важким. Про це, наприклад, говорить той факт, що лише 27% працівників з неповною середньою освітою змогли правильно пояснити значення даного і деяких інших, таких же простих («почин», «девіз змагання», та ін.) термінів.

На основі результатів такого дослідження визначається рівень розуміння працівниками інформації про хід змагання (відношення кількості адекватно інтерпретованих термінів до їх заданої кількості) для різних груп працівників чи колективів різних підприємств та ін. Під час проведення дослідження на ряді машинобудівних підприємств з'ясувалося, зокрема, що рівень розуміння інформації з різних аспектів організації змагання хитався таким чином: керівники виробництва — 0,95; ІТР і службовці — 0,83; робітники — 0,62.

Методика «Заголовки» застосовується для виявлення інтересу учасників змагання до інформації, переданої засобами гласності, зокрема багатотиражною та стінною пресою. Очевидно, що такий інтерес багато в чому зумовлений інформативністю текстів і насамперед заголовків. Адже саме від ставлення до останніх залежить прийняття рішення читача про контакт з інформацією (прочитання матеріалу).

У цьому разі опитуваним пропонується досить широкий перелік тих заголовків матеріалів з соціалістичного змагання (в нашому дослідженні, здійсненому на двох підприємствах хімічної галузі, їх було 90), що стосуються різних аспектів його організації. Опитувані учасники змагання відзначають ті з них, які б вони прочитали. При цьому розв'язується два завдання.

По-перше, з'ясовується загальний інтерес до інформації щодо змагання, в тому числі в окремих групах працівників. Так, проведене дослідження показало, що бажання прочитати повідомлення виникало загалом приблизно в 50% випадків (на одному з підприємств: у керівників — 58%, у робітників — 39%; на другому: в керівників — 40%, у робітників — 56%).

По-друге, визначається інтерес до повідомлень з різних аспектів організації змагання і залежність цього інтересу від «якості заголовків». З'ясувалося, що найбільше працівники цікавляться матеріалами, в яких висвітлюються питання управління соціалістичним змаганням, організації стимулювання та ін. При цьому бажання прочитати повідомлення багато в чому визначалося конкретністю, емоційним забарвленням заголовків (скажімо, «Вагомість преміального карбовання», «За премією... в загальну чергу»). Значно менший інтерес викликали у працівників матеріали, що стосуються ходу змагання, організації контролю за виконанням соцзобов'язань. І одна з причин полягає в тому, що такі повідомлення надходять здебільшого під малозмістовними, нечіткими заголовками типу: «На проміжному етапі», «Ідемо з випередженням», «Досягнемо загального піднесення» та ін.

У дослідженнях проблем змагання застосовується також методика «Номіналії». Важливим її завданням є аналіз процесу засвоєння, запам'ятовування інформації працівниками в ході організації змагання в колективах. Варіант такої методики застосовували дніпропетровські соціологи, вивчаючи ефективність гласності змагання на Волзькому заводі органічного синтезу. Досліджува-

ним на спеціальних картках пропонувалося двадцять прізвищ працівників того колективу (заводу), де вони працюють. До списку увійшли по п'ять керівників виробництва, партійних і громадських організацій, передовиків змагання; раціоналізаторів і винахідників. При цьому дотримувалася обов'язкова умова: до списку включалися лише ті особи, про яких неодноразово згадувалося у матеріалах засобів гласності, що функціонують на підприємстві. Завдання ставилося просте — вказати: «хто є хто». Результати аналізу були досить несподіваними. Скажімо, з кожних чотирьох новаторів виробництва, передовиків змагання був «розпізнаний» лише один. Що ж до трьох інших, то про них «масовий читач» нічого не знав. Годі й казати про ефективність застосування широким колом працівників запропонованих цими новаторами прогресивних методів і прийомів праці.

Крім описаних, у дослідженнях застосовуються інші лінгвосоціологічні процедури. Так, методика семантичного диференціалу Осгуда дозволяє уточнити ставлення працівників до переданої їм інформації, методика «еталонного тексту» — їхню здатність запам'ятовувати і відтворювати інформацію тощо. Очевидно, що застосування в дослідженнях ефективності організації змагання лінгвосоціологічних процедур дозволяє розв'язувати й деякі окремі завдання і в комплексі характеризувати ефективність забезпечення гласності соціалістичного змагання.

Соціальний експеримент. Відомо, що в ході соціального експериментування, здійснюваного в науково-пізнавальних цілях (як методу дослідження, засобу перевірки наукових гіпотез), виникають певні труднощі, породжені комплексністю і змінюваністю об'єктів вивчення, складністю вимірювання поведінки й свідомості людей та соціальних груп і рядом інших причин. Водночас цей метод дослідження має великі переваги (вони полягають у можливості практичного відтворення явищ, відносин, які цікавлять дослідника; у можли-

вості вивчення їх у найрізноманітніших умовах, членування для аналізу окремих їх сторін та ін.). Тому соціальний експеримент дедалі частіше застосовується під час аналізу різних соціальних процесів.

На жаль, у дослідженнях соціалістичного змагання спроби застосування методу соціального експерименту досить нечисленні. Проте можливості, які він дає, великі. З допомогою такого його різновиду, як економічний експеримент, можна аналізувати достоїнства і недоліки показників, використовуваних для оцінки діяльності учасників змагання, ефективність системи матеріального стимулювання. Правильно проведений експеримент дозволяє розв'язувати питання, пов'язані з різними аспектами участі трудящих в управлінні соціалістичним змаганням, вивчати відповідність тих чи тих форм трудового змагання правовим нормам (наприклад, досі не розв'язане питання про правовий статус такої форми змагання, як прийняття працівниками колективної моральної і матеріальної відповідальності за стан трудової дисципліни і громадського порядку в колективі).

Педагогічний експеримент може допомогти виявити рівень реального виховного впливу відносин соціалістичного змагання на формування особи працівника у виробничому колективі.

Великі можливості під час аналізу проблем змагання криє в собі власне соціологічний експеримент, який дозволяє вивчати різновиди людської поведінки і їх взаємозв'язок з соціальними (економічними, соціально-психологічними, моральними та ін.) відносинами, що складаються в трудовому колективі.

У зв'язку з недостатньою розробкою і незначним поширенням соціального експерименту в дослідженнях соціалістичного змагання висвітливо докладніше методику і організацію кількох експериментів, здійснюваних останніми роками на промислових підприємствах країни.

Перший — інформаційний (різновид соціологічного) — був проведений соціологічною лабораторією Дніпропетровського хіміко-техноло-

гічного інституту в ході уже згаданого дослідження ефективності гласності змагання на підприємствах Мінлегхарчмашу СРСР. Головна мета експерименту — аналіз впливу вдосконалення системи гласності в трудовому колективі на рівень інформованості працівників. Експеримент мав кілька етапів.

Перший етап. На кожному підприємстві дослідниками вибиралися дві бригади, якомога однотипніші як за характером виробничої діяльності, так і за кількістю працівників і їх соціально-демографічним складом. Одна з кожної пари бригад виступала як експериментальний об'єкт, тобто саме в ній досліджувалася ефективність рекомендацій щодо вдосконалення системи гласності соціалістичного змагання. Друга бригада виступала контрольним об'єктом. У ній система гласності не змінювалася; одержані в ході дослідження дані про цю бригаду були фоном для спостереження за змінами, що відбуваються в експериментальній.

Другий етап. В експериментальній і контрольній бригадах з допомогою бланка інтерв'ю вимірювався рівень обізнаності членів бригад з різних питань організації змагання. Питання інтерв'ю були складені зі врахуванням наявних на цих підприємствах систем змагання. Скажімо, «Яка грошова премія видається працівнику, що дістав звання «Ударник п'ятирічки»?»; «Де зберігаються ваші індивідуальні зобов'язання?», «За яких умов уміщують портрет робітника на заводську Дошку пошани?» та ін. Обізнаність членів бригад з цих питань багато в чому зумовлена діяльністю засобів гласності соціалістичного змагання.

На третьому етапі в експериментальній бригаді згідно з розробленими на основі попередньо проведених соціологічних досліджень рекомендаціями вносилися корективи в систему гласності і організацію соціалістичного змагання. Вони стосувалися додаткового інформування трудящих з тих проблем змагання, які, як було з'ясовано, висвітлювалися слабо; підвищення конкретності і конструктивності пе-

реданих повідомлень; удосконалення діяльності деяких засобів гласності; активізації уваги працівників до текстів з питань змагання та ін.

Нарешті, на четвертому етапі проводилося повторне вимірювання рівнів обізнаності працівників в експериментальних і контрольних бригадах, підраховувалися і порівнювалися кількісні дані, одержані на початку експерименту і в його кінці. Проведення інформаційного експерименту повністю виправдало себе. Він наочно продемонстрував, що удосконалення системи гласності значною мірою підвищує рівень обізнаності працівників в питаннях змагання (на одному з досліджуваних підприємств він підвищився у ході піврічного експерименту на 17%). В такий спосіб вдалося перевірити і ряд гіпотез. Нарешті, застосування методу експерименту сприяло й розв'язанню багатьох практичних завдань: була перевірена ефективність сформульованих на основі соціологічних досліджень рекомендацій, зроблені корективи в системі організації змагання, підготовлені методичні матеріали для оформлювачів засобів наочної агітації та ін.

Інший експеримент — соціально-економічний, проведений соціологами Іркутського заводу радіоприймачів, мав на меті уточнити критерій оцінки інтенсивності й ефективності участі робітників у соціалістичному змаганні¹⁵. Виявилось, що в трудовому змаганні фактично беруть участь 52% робітників (при тому, що соціалістичні зобов'язання взяли практично всі). Послідовно вводячи ряд експериментальних змінних, соціологи простежували їх вплив на зростання активності трудящих у змаганні.

Спочатку, щоб забезпечити реалізацію принципу порівнювальності, усім учасникам експерименту були встановлені однакові за напруженістю виробничі завдання (з допомогою моделювання зв'язку між зростанням виробітку і чинників, що на нього впливають). Здійснен-

ня диференційованого підходу до розробки виробничих завдань і підбиття підсумків змагання за ступенем їх виконання дозволило збільшити включення робітників до змагання на 28%, причому молоді — більше, ніж у два рази.

Диференціальний підхід до оцінки підсумків змагання пов'язувався з матеріальним стимулюванням. Зокрема, серед учасників змагання залежно від його результатів перерозподілялася деяка частина преміального фонду (за згодою робітників тим, хто за результатами змагання за місяць потрапляв у групу лідерів, премія збільшувалася на 5% за рахунок зменшення решті учасників змагання). У підсумку індекс реального включення робітників у змагання в колективах, де проводився експеримент, збільшився до 99%.

Соціальні експерименти, подібні до описаних, належать до типу натурних, тобто тих, що мають своєю передумовою втручання експериментатора в природний хід подій. Значні можливості в дослідженнях соціалістичного змагання відкриває і мислений експеримент, своєрідність якого полягає в тому, що замість втручання в хід подій вчений оперує з інформацією про ці події (дотримуючись, природно, логіки експериментального аналізу, коректно виділяючи експериментальні об'єкти і змінні)¹⁶.

Ця методика є особливо продуктивною в оцінці різних сторін діяльності учасників в змаганні (на основі наявної інформації) на кінцевих етапах змагання. Її, зокрема, застосовували куйбишевські соціологи в ході проведеного на ВАЗі дослідження ефективності руху за комуністичне ставлення до праці. Поставивши завдання з'ясувати обґрунтованість присвоєння працівникам завдання «ударника комуністичної праці», вони усебіч проаналізували інформацію, що стосується виділеної експериментальної групи, з погляду відповідності її членів ви-

¹⁵ Див.: *Бронштейн В. В.* Социально-экономический эксперимент по организации социалистического соревнования. — Соцпол. исслед., 1982, № 2, с. 157—160.

¹⁶ Такий етап експерименту називають іноді «експериментуванням за раніше зібраною інформацією» (*Воронов Ю. П.* Методы сбора информации в социологическом исследовании. — М., 1974, с. 104—108).

могам, поставленим до осіб, що мають це почесне звання.

Як незалежна змінна в цій інформації виступили дані про наявність або відсутність випадків невиконання виробничих норм, стягнень, доган за поведінку на роботі, у побуті та ін. У результаті, з 260 ударників, що входили до обстежуваної групи, 119 чоловік (45,7%) були визнані такими, що не відповідають вимогам, поставленим до ударників комуністичної праці¹⁷. Згідно з цими даними треба було коригувати умови змагання за комуністичне ставлення до праці на підприємстві.

Використання поряд з методом опитування усіх описаних методів і технічних прийомів збирання інформації свідчить про те, що сучасний теоретико-методологічний і методичний рівень соціологічних досліджень дозволяє досить чітко й об'єктивно оцінювати і прогнозувати способи і шляхи вдосконалення організації соціалістичного змагання в трудових колективах. Очевидна водночас і потреба в озброєнні соціологів, які працюють на підприємствах, наборами стандартних програм і методик, що дозволяли б їм подавати кваліфіковану допомогу організаціям соціалістичного змагання.

Наведені приклади наочно свідчать про те, що саме дослідження соціалістичного змагання сьогодні найприйнятніший «полігон» для проведення соціальних експериментів. І це цілком можна пояснити, якщо врахувати, що за самою своєю суттю соціалістичне змагання — це вияв творчої активності трудящих, породжуваної різними формами трудового змагання. Експеримент же і покликаний перевірити їх ефективність у трудових колективах для того, щоб потім, як зазначав В. І. Ленін, кращі зразки праці зробити «прикладом, обов'язковим для всіх»¹⁸.

¹⁷ Див.: Боковенко А., Емельянов С., Тукумцев Б. Соціологи оцінюють ситуацію. — Соц. соревнование, 1980, № 4, с. 64.

¹⁸ Ленін В. І. Промова про економічні органи на місцях на III сесії ВЦБК 30 травня 1921 р. — Повне збір. творів, т. 43, с. 321.

Отже, нам уявляється необхідним широке використання соціального експерименту в дослідженнях соціалістичного змагання. Така робота дозволить розв'язати чимало проблем, що стоять на заваді сьогодні найповнішому застосуванню практики соціального експериментування, серед яких: обґрунтування необхідності експериментів, а також програм їх здійснення і методичного забезпечення, узагальнення їх результатів, розробка механізму оцінки і поширення позитивного досвіду.

Треба особливо вказати на те, що одержані результати будуть мати велике значення не лише в плані розвитку методики соціологічних досліджень, а й безпосередньо для практики, оскільки дозволять поліпшити організацію великомасштабних експериментів по удосконаленню господарського механізму і організації праці у промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті, які проводяться нині у країні¹⁹.

* * *

Рассматриваются методические вопросы использования социологами в процессе анализа проблем эффективности организации социалистического соревнования таких методов и технических приемов сбора данных, как контент-анализ документов, социометрический опрос, лингвосоциологические процедуры, социальный эксперимент.

Несомненный интерес представляет изложение различных методик контент-анализа, позволяющих оценить эффективность управления соревнованием, обеспечения его гласности, замеры напряженности социалистических обязательств. Впервые подробно освещается применительно к исследованиям трудового состязания методика проведения лингвосоциологических процедур «Словарь», «Заголовки», «Номинали». Излагается методика правильного проведения информационного и социально-экономического эксперимента.

Анализ методов и технических приемов сбора информации позволил сделать вывод о том, что социологические исследования, в которых они используются комплексно, дают возможность достаточно точно и объективно прогнозировать пути совершенствования организации соревнования в трудовых коллективах.

¹⁹ Никитин А., Пригожин А. Судьбы эксперимента. — Правда, 1983, 5 июля.

Ф. М. КАНАК

ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ВІДНОШЕННЯ ФІЛОСОФІЇ І НАУКИ

Питання про чинники виникнення і закономірності розвитку науки, про характер та історичну еволюцію відношення філософії і науки (йдеться про природознавство) привертають сьогодні увагу широкого кола науковців — філософів, наукознавців, соціологів, істориків науки та ін. Набуваючи особливого значення в періоди корінних зрушень у суспільному житті, наші чи філософії, трактування цього кола питань за умов дальшого прискорення науково-технічного прогресу тісно пов'язані з розв'язанням фундаментальних світоглядних і методологічних проблем. Природно, що наукове розв'язання відзначених питань відіграє важливу роль в утвердженні наукового світогляду, цілісної марксистсько-ленінської теорії історичного процесу в її боротьбі проти методологічних засад буржуазної історіографії науки і, зокрема, так званого історичного напрямку у «філософії науки».

Творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії за останні десятиріччя, — зокрема узагальнення особливостей зв'язку науки з практикою в умовах НТР, взаємодії суспільних, природничих і технічних наук у ході розв'язання завдань вдосконалення розвинутого соціалізму, — збагатили марксистсько-ленінську концепцію зв'язку філософії і науки, розширили методологічну базу наукознавства. Внаслідок розгорнутих на цій основі досліджень висвітлено ряд нових моментів суспільно-історичної зумовленості світогляду, філософії і науки та зв'язків між ними¹. Це й собі відкрило можливості для поглиблення знань про природу відношення філософії і науки, про особливості цього відношення в ряді ґносеологічних ситуацій і фаз у розвитку науки, філософії і культури².

У вітчизняній літературі отримали розвиток також питання про зв'язок філософії і науки на окремих історичних етапах: в період виникнення філософії і конкретно-наукового пізнання³; в період револю-

¹ Див.: наприклад: *Шинкарук В. І.* Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи. — Філософська думка, 1976, № 2, с. 12—22; *Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения.* — Киев, 1977; *Иванов В. П.* Человеческая деятельность — Познавание — Искусство. — Киев, 1977; Категории философии и категории культуры. — Киев, 1983; *Федосеев П. Н.* Философия и научное познание. — М., 1983.

² Див. зокрема: *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры. М., 1972; *Мамчур Е. А.* Проблема выбора теории: К анализу переходных ситуаций в развитии физического знания. — М., 1975; *Микешина Л. А.* Детерминация естественнонаучного познания. — Л., 1977; *Микулинский С. Р.* Мнимые контрверсы и реальные проблемы теории развития науки. — Вопр. философии, 1977, № 11, с. 88—104.

³ Див.: *Богомолов А. С., Ойзерман Т. И.* Основы теории историко-философского процесса. — М., 1983; *Волков Г. Н.* Истоки и горизонты прогресса. — М., 1976; *Кессиди Ф. Х.* От мифа к логосу. — М., 1972; *Рожанский И. Д.* Развитие естествознания в эпоху античности: Ранняя греческая наука «о природе». — М., 1979; *Чанышев А. Н.* Эгейская предфилософия. — М., 1970; *его же.* Начало философии. — М., 1982 та ін. Висвітлювалась ця сторона питання і на сторінках «Філософської думки» (Див.: *Сьомушкін А. В.* Методологічні проблеми визначення історичного начала філософії. — Філософська думка, 1984, № 4, с. 53—60).

ційної перебудови природознавства (особливо, у працях, присвячених висвітленню спадщини Ф. Енгельса і В. І. Леніна), а також в умовах науково-технічної революції (матеріали численних всесоюзних і регіональних симпозіумів, конференцій і нарад з філософських питань сучасного природознавства, з питань зв'язку наукового пізнання з світоглядом і культурою та ін.).

Опубліковані також праці, де аналізується еволюція відношення філософії і науки як форм знання про дійсність без помітного залучення даних про соціокультурну детермінацію цього відношення і його розвитку⁴.

У цій статті ми, спираючись на результати дослідження різних аспектів відношення філософії і науки, спинимось на деяких питаннях методології дослідження історичної еволюції відношення філософії і науки, які ще недостатньо розроблені в літературі: на принципі історизму в його застосуванні до вивчення суті й розвитку зв'язків між філософією і наукою, на розборі труднощів, які виникають у реконструкції історичних зв'язків між філософією і наукою, на аналізі ряду підходів до цієї реконструкції та можливостей, які відкриваються при цьому.

Вивчення відношення філософії і науки в методологічній свідомості актуалізується особливостями сучасної пізнавальної ситуації, коли на порядок денний ставляться проблеми синтезу гуманітарного, природничонаукового і технічного знання, визначення меж дії і застосовності законів одних наук до інших, аналізу відношення науково-методологічної і філософської рефлексії над знанням, зв'язку науки зі світом людини.

У домарксистській філософії дослідження зв'язку філософії і науки (природознавства) обмежувалось ґносеологічним і логічним аналізом, висвітленням логіко-ґносеологічних особливостей філософського і конкретно-наукового пізнання і теоретичного відображення дійсності, відшуканням деяких точок перетину між ними і формуванням певних поглядів на відношення філософії і науки. Тлумачення останнього зводилося здебільшого до фіксування емпіричних даних щодо сторін відношення і констатації на зразок тих, що філософія і наука — не альтернативні, а різні форми пізнання зі своєю специфікою; що успішне розв'язання проблем однієї з них передбачає використання результатів другої форми пізнання тощо.

Вже тоді виділились також натурфілософське і позитивістське трактування (характерні для сучасної буржуазної філософії), в яких філософія і наука розглядаються як альтернативи: визнання однієї як науки автоматично виключає правомірність претензій іншої на досягнення істини. Альтернативність позитивістського і натурфілософського трактувань відношення філософії і науки неминуче випливала з властивого тому часові однобічного, гіпертрофованого уявлення про філософію і науку і зрештою зумовлювалась тим, що зіставлялися обмежені різновиди рефлексії над філософією або наукою, тоді як власне їх відношення випадало з поля зору.

Якщо до появи наукового природознавства і марксистської філософії ця обмеженість затушовувалась історичною нерозвинутістю науки та філософії, то згодом методологічна хибність натурфілософського й позитивістського підходів до дослідження їх зв'язку ставала дедалі очевиднішою.

Фундаментальний характер відношення науки і філософії, специфічність виконуваних ними пізнавальних функцій, зв'язку між науково-теоретичною та філософсько-овітоглядною рефлексією інтуїтивно усві-

⁴ *Слуцкий М. С.* Взаимосвязь философии и естествознания. — М., 1973; *Лукьянов А. Т.* От натурфилософии к сознательно-диалектическому естествознанию. — Киев, 1984.

домлювались з перших кроків теоретичного філософствування. Однак до виникнення філософії марксизму такі усвідомлення були теоретично необґрунтованими. Якщо говорити про головну причину невдач, яких зазнавали домарксистські мислителі на цьому шляху, то вона зводиться до неісторичного підходу до проблеми, або, точніше, до обмеження історичності пізнання рамками його змінюваності. Підкреслимо, що вченими до К. Маркса визнавався факт історичної змінюваності сущого; такі зміни вивчалися комплексом історичних дисциплін — історією природи, філософії, науки, всесвітньою історією та ін. Але відношення філософії і науки розглядалось тільки як логіко-гносеологічна проблема, а не як проблема зумовленості теоретичного відношення до дійсності суспільно-історичними процесами.

Історичність пізнання, як її розуміє марксизм, — це не лише визнання його змінюваності, прогресу, а й усвідомлення суспільно-історичної заданості його об'єкта, засобів і методів, форм вираження знання, напрямів і особливостей його розвитку. Згідно з цим, історичність теоретичного мислення полягає не тільки в тому, що воно розвивається, набуваючи різних історичних форм, а й у тому, що суспільно-історичні процеси є основою логічного, сферою, в якій воно створюється, втілюючись у специфічні для кожного етапу пізнання форми змісту, розуміння, раціональності й науковості.

Недооцінювання цього найважливішого (оскільки на його основі усвідомлюється розвиток, змінюваність знання) аспекту історичності пізнання особливо характерне для методологічної доктрини позитивізму і неопозитивізму. І не випадково, що позитивістська і неопозитивістська концепції науки і її розвитку різко критикуються як у марксистській, так і в певній частині сучасної буржуазної літератури з проблем методології науки⁵.

Підкреслимо, що досить поширені на Заході звинувачення неопозитивізму в антиісторизмі (наприклад, представниками історичного напрямку в «філософії науки») не свідчать про перехід його критиків на позиції марксистського історизму. «Історизм» у них — це здебільшого лише спорадичні прориви в сферу суспільно-історичних відносин, що спостерігаються в випадках пояснення окремих фактів з історії науки або припущення різних «позаінтелектуальних» чинників, що впливають на розвиток науки в переломні моменти її історії (виникнення науки як суспільного феномена або зміни теорій); кінцём кінем цей «історизм» зводиться до положення про вплетеність «внутрішньої історії науки» у «зовнішню історію» (метафізичні, психологічні, ідеологічні, політичні, культурні чинники та ін.).

Неісторичність підходу до пізнання, до дослідження відношення філософії і науки долається в рамках світоглядно-методологічного аналізу науки, що ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії, розробленому в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Результати, одержані в розробці основних принципів філософсько-історичної теорії марксизму в працях учених Інститутів філософії АН СРСР і АН УРСР, інших радянських науковців⁶, дозволяють по-новому поставитись до аналізу історичної еволюції відношення філософії і науки. Так, на цій основі створюється можливість розглянути її з погляду єдності мате-

⁵ Див.: Грязнов Б. С., Садовский В. Н. Проблемы структуры и развития науки в «Бостонских исследованиях по истории науки». — В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978, с. 5—39; Косарева Л. М. Внутренние и внешние факторы развития науки: Аналитический обзор. — М., 1983. — 72 с.; Холтон Д. Тематический анализ науки. — М., 1981, с. 9.

⁶ Див. додатково до раніше згаданих праць: Человек и мир человека. — Киев, 1977; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. — Киев, 1977; Наука в социальных, гносеологических и ценностных аспектах. — М., 1980; Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981; Гносеология в системе философского мировоззрения. — М., 1983; Марксистско-ленинская теория исторического процесса. — М., 1983.

ріально-предметного, духовно-практичного і теоретичного відношень людини до світу, розв'язати низку питань, які виникають під час такого аналізу. Йдеться насамперед про синтез результатів історичних і логіко-гносеологічних досліджень відношення філософії і науки на основі принципів діалектичного та історичного матеріалізму як філософської основи наукового комунізму, про аналіз методологічних питань реконструкції історичної еволюції відношення філософії і науки.

На особливу увагу у світлі сказаного заслуговує вивчення історичної еволюції відношення філософії і науки, розгляд тих методологічних висновків, які випливають з такого дослідження, та їх значення для взаємодії науки і філософії в наш час.

Аналіз історичної еволюції відношення філософії і науки натрапляє на ряд труднощів як загальнометодологічного характеру, так і зумовлених специфікою реконструкції минулого в історико-науковій та історико-філософській літературі. Вони починаються вже з того, що в історії розвитку пізнання терміни «філософія» і «наука» наповнювались щоразу новим змістом, що «філософське» і «наукове» і тепер в ряді випадків важко відрізнити одне від одного, не кажучи про періоди до епохи Відродження, коли філософія і наука часто-густо отожнювались або в них вкладався неспецифічний зміст.

Історикам добре відомо, як важливо і водночас важко встановити значення термінів для адекватного розуміння досліджуваного тексту. Для цього недостатньо обмежуватись тим значенням, яке приписувалось певному термінові в конкретний історичний період, але потрібно знати й те значення, що задається підтекстом. Щоб подолати це ускладнення, історик має володіти не тільки буквальним розумінням тексту. Він повинен також бачити і розуміти підтекст першоджерел, їх імпліцитний зміст, прихований від неспеціалістів⁷. А для цього необхідне знання інтелектуального клімату епохи, стилю мислення, сутності й характеру постановки проблеми, яка обговорюється або просто згадується в тексті.

Виникає це ускладнення тому, що з розвитком пізнання терміни, раніше строго не визначені, набувають надалі нових відтінків значення⁸, що поняття, яке сформувалось або формується, часто-густо закріплюється терміном, вже наявним у мові, значення якого близьке за змістом до нового поняття⁹.

Ще одне ускладнення в розумінні сутності відношення філософії і науки зумовлюється тим, що чималий період історії їх зв'язку припадає на епоху, коли не існувало ні науки в сучасному значенні, ні справді наукової філософії. Зафіксована в текстах і фрагментах історія філософії налічує близько 30 століть, а початок пізнання людиною природи — і того більше. Поява ж природознавства як науки датується другою половиною XV ст., а наукової філософії — діалектичного та історичного матеріалізму — XIX ст.

Водночас ще за часів Арістотеля і навіть раніше вже спостерігалась певна наукова спеціалізація. Тепер відомі, наприклад, математики, астрономи, географи, лікарі, історики тієї доби, які не були філософами і відрізняли свої заняття від філософствування. В творчому доробку Стагірита разом з «першою філософією» фігурує також приклад-

⁷ Див.: Черняк В. С. Гносеологические основания истории науки.— В кн.: Гносеология в системе философского мировоззрения, с. 211. Див. також: Горский В. С. Историко-философские истолкования текста.— Киев, 1981.— 206 с.

⁸ Черняк В. С. Гносеологические основания истории науки.— В кн.: Гносеология в системе философского мировоззрения, с. 208.

⁹ Р. Д. Коллінгвуд відзначає, що в латинській мові *intellegere* (розуміти) і *disserere* (судити) означали прибирання поля після жнив і сівбу. Далі вчений пише: «Запас слів розкриває запас ідей, а спосіб метафоричного вживання старого слова в новому значенні, коли люди хотіли виразити нову ідею, говорить про те, яким запасом ідей вони володіли до того, коли ця ідея народилася» (Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография.— М., 1980, с. 68).

на філософія, з елементами фізики, механіки, астрономії і біології. В александрійський період були зроблені дальші спроби дослідження явищ природи безвідносно до будь-яких філософських міркувань¹⁰.

Запозичуючи грецькі досягнення, давні римляни особливу увагу приділяли знанням практичного призначення, що дістало відображення у змісті й структурі компілятивних римських енциклопедій: сім томів «Питань природознавства» Люція Аннеля Сенеки Молодшого, «Про архітектуру» Вітрувія Полліона, 37 книжок «Природної історії» Гая Плінія Секунда Старшого та ін. У римлян здобуло дальший розвиток започатковане Арістотелем розрізнення знань самоцінних і практично корисних, яке отримало певне завершення у Августіна (IV ст.) (розрізнення «мудрості» і «науки»), Марціана Капелли (V ст.) і Босція (480—524) (виділення семи «вільних мистецтв» в античній спадщині: граматики, риторики, діалектики — «трівіум» і арифметики, астрономії, геометрії, музики — «квадрівіум»).

Урахування досягнень середньовіччя у вивченні природи і дальший розвиток арістотелівського підходу до поділу знання подібуємо в класифікаціях Аль-Фарабі (X ст.), Ібн-Сіні (XI ст.), в працях представників Оксфордської школи (XIII ст.). У цих класифікаціях до «науки» повертається філософія (метафізика як «увінчання» всіх наук); виникають нові галузі: алхімія як прообраз хімії, технічні дисципліни («наука про майстерні прийоми»); виділяються нові розділи в традиційних галузях: в математиці — алгебра, у фізиці — акустика, оптика, вчення про мінерали, ваги; відзначаються прикладні розділи в деяких дисциплінах: в геометрії — вимір поверхонь, геодезія, інженерна справа і керівництво для створення механічних пристроїв, в астрономії — мистецтво складання астрономічних таблиць; в акустиці — будова музичних інструментів.

Ці галузі пізнання природи, різні правила використання здобутих у них знань у середньовіччі усвідомлюються скоріше як мистецтво дії, ніж як особливе знання природи. Наука розуміється як практично корисна сторона мудрості, у неї немає самостійного шляху до пізнання сутності явищ, вона тільки дає рекомендації стосовно користування речами.

Інший погляд на природознавство спостерігається в Новий час. Для Ф. Бекона воно вже не тільки практично корисна дисципліна, а й також істина — на противагу мнимо схоластичній мудрості, тобто наука, що підноситься до мудрості.

В історичній змінюваності змісту термінів «філософія» і «наука» відобразились два пов'язані між собою і водночас різні процеси: поява і оформлення філософії і науки як форм теоретичного відношення до дійсності (утворення відповідних понять) і їх еволюція як форм, способів теоретичного освоєння репрезентації світу людини (розвиток понять).

Розглядаючи еволюцію відношення філософії і науки, потрібно враховувати згадані особливості становлення і розвитку їх понять. У зв'язку з цим є потреба в таких загальних визначеннях понять філософії і науки, які були б застосовні до означених ними форм від античності до сьогодення. Тоді відмінність між цими загальними поняттями і конкретно-історичними формами філософії і науки стане показником їх історичної еволюції.

Принципи такого підходу були обгрунтовані К. Марксом під час аналізу виробництва, його історичного розвитку у «Вступі» до економічних рукописів 1857—1859 років. Виробництво взагалі, підкреслює К. Маркс, — це розумна абстракція; саме ж воно подано в історії розвитку різними фазами зі своєю специфікою на кожній з них. Але в усіх

¹⁰ Дяв.: *Рожанский И. Д. Развитие естествознания в эпоху античности: Ранняя греческая наука о «природе»*. — М., 1979, с. 397.

випадках йому інваріантні певні ознаки виробництва попередніх і наступних епох — воно залишається виробництвом суспільних індивідів. Водночас, продовжує К. Маркс, це загальне або спільне «само є щось багаторазово розчленоване, що виражається в різних визначеннях. Дещо з цього належить всім епохам, інше є опільним тільки для деяких епох. Деякі визначення спільні і для новітньої і для найдавнішої епох»¹¹.

Важливість загального визначення поняття того явища, розвиток якого вивчається, К. Маркс ілюструє на прикладі визначення мови. «Проте хоч найбільш розвинені мови, — пише К. Маркс, — мають закони і визначення, спільні з найменш розвиненими, все-таки саме відмінність від цього загального і спільного і є те, що становить їх розвиток. Визначення, які мають силу для виробництва взагалі, повинні бути виділені саме для того, щоб через єдність, яка впливає вже з того, що суб'єкт, людство, і об'єкт, природа, — одні й ті самі, не були забути істотні відмінності»¹².

Вимогам такого підходу відповідає тлумачення філософії як особливої форми суспільної свідомості, чийм предметом є осмислення і теоретичне розв'язання світоглядних проблем, проблем духовно-практичного відношення людини до світу¹³. Таке розуміння, застосовне до філософії будь-якої історичної епохи, припускає водночас розрізнення і специфікацію її історичних форм¹⁴. Те саме стосується й науки, під якою мається на увазі взагалі сукупність практично апробованих знань про природу, прийомів і методів пізнання, способів і засобів теоретичної репрезентації знань про явища і процеси природи, нагромаджених під час матеріально-виробничої діяльності людей і експериментального дослідження. Отже, йдеться про природознавство як особливу діяльність і як знання про природу.

Аналогічно до того, що виробництво завжди є певна галузь виробництва або сукупність галузей (К. Маркс), наука є конкретною наукою або сукупністю наук про відповідну сферу дійсності. Під час розгляду відношення філософії і науки в епохи до виникнення наукового природознавства ми розуміємо науку як галузь або галузі пізнання природи, які вже виділились і досягли найвищого розвитку в розглядуваний період (наприклад, медицина, математика — в античності; механіка, геометрія, астрономія — в александрійський період). Після появи наукового природознавства і формування сукупності наук про природу відношення філософії до науки розглядається як зв'язок філософського мислення з панівною на той час природничонауковою дисципліною (у XVI—XVIII ст. це — механіка і математика, перша половина XIX ст. — фізика і хімія, а з другої половини — також і біологія, а наприкінці XIX — на початку XX ст. — атомна фізика).

У дослідженні історії відношення філософії і науки природним видається починати з даних про їх розвиток, напромаджених під час істо-

¹¹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 рр.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 17.

¹² Там же.

¹³ Див.: Шинкарук В. И. Философия, наука, мировоззрение.—В кн.: Диалектический и исторический материализм—философские основы коммунистического мировоззрения, с. 11—24.

¹⁴ Показово, що деякі зарубіжні автори-немарксист антипозитивістської орієнтації інтуїтивно тяжіють до уявлення, що розвиток філософії пов'язаний з розв'язанням проблем ширшого плану, ніж суто логіко-гносеологічні. Коллінгвуд, наприклад, тлумачить філософію як «організований і науковий розвиток самосвідомості», спрямований на розв'язання проблем які виникають поза її сферою і вважаються за певних умов важливими і складними. «Виникаючи в питання, — пише він, — особливо значущі у філософії якого-небудь народу в той чи той період його історії, ми дістаємо певне уявлення про те, на які проблеми люди вважали за необхідне спрямовувати всю енергію думки. Периферійні ж і другорядні теми свідчать про те, що стосовно них не зазнавалося ніяких особливих труднощів» (Коллінгвуд Р. Дж. Цит. робота, с. 8).

ричних розвідок. Узагальнені і систематизовано подані, ці дані дозволяють виділити не лише основні віхи, а й більш-менш очевидні «лінії» поступового їх розвитку, не тільки певний паралелізм цих ліній, а й точки їх перетину. Порівняльний аналіз ліній розвитку філософії і науки виявляє якщо не збіг, то принаймні зіставлюваність основних його етапів¹⁵. Те, що зіставлювані етапи розвитку філософії і науки не завжди збігаються у часі, не міняє суті справи. Факт зіставлюваності етапів розвитку філософії і науки очевидний, так само, як і зіставлюваність етапів експериментального і теоретичного розвитку в історії дослідних наук.

Паралелізм і зіставлюваність ліній розвитку філософії і природознавства надає впевненості в правомірності припущень про логічність і необхідність зв'язку філософії і науки, про єдність вихідної основи і граничних принципів теоретичного відношення людини до світу, різновидами якого є філософія і наука. Але це все-таки тільки припущення, не стільки обґрунтовані історичним матеріалом, скільки навіювані його масивом і первісною обробкою. Отже, вони потребують також теоретичного обґрунтування.

Річ у тім, що лінії розвитку філософії і науки, як і зв'язки між ними, наявні в історичних працях, не можна беззастережно отождествлювати з подіями, які реально існували в розвитку духовної культури.

Писана історія, інформація про минулі події, зрозуміло, спирається на історичні свідчення¹⁶. Але вони як такі — ще не історія, не вся історія¹⁷. Вони — фрагменти, окремі ланки або результати, залишки минулого, за якими історик реконструює події і їх послідовність. При цьому розв'язується завдання, близьке до того, яке постає перед природознавцем, що теоретично відтворює матеріальний процес за даними спостереження. Історичні факти — знання про минулі події, отримані внаслідок певного тлумачення пам'яток і документів, як і факти природознавства, є «теоретично навантаженими». Тому в історичних джерелах ті самі документи, набуваючи різного історіографічного витлумачення, виступають підґрунтям багатьох історичних фактів.

Ступінь адекватності історичної картини реальним подіям минулого істотно залежить від методу, принципів селекції, аналізу, узагальнення, систематизації і пояснення історичних пам'яток, тобто від обраної історіографічної концепції.

Вплив останньої на реконструкцію минулого не обмежується історіографічним трактуванням пам'яток, яке забезпечує розуміння того, про що вони свідчать. Поряд з цим концепція визначає напрям пошуку потрібних джерел, зумовлюючи сукупність пам'яток, які потрапляють в поле зору історика. Інші пам'ятки, попри свою значущість щодо завдань конкретного історичного дослідження, вважаються несуттєвими. Така ситуація подибується в природознавстві, коли експериментальні

¹⁵ У світлі історико-філософських і історико-наукових даних вимальовується спорідненість, наприклад філософських і конкретно-наукових пошуків досократиків, однакове для метафізики і природознавства післясократівської доби переважання умоглядності над копіним емпіричним дослідженням, зв'язок проблематики філософії епохи Відродження і Нового часу з проблемами створення і розвитку наукового природознавства, метафізики XVII—XVIII ст. — з механістичним природознавством, виникнення і розвитку діалектико-матеріалістичної філософії — з досягненнями науки XVIII — початку XIX ст. і революційною перебудовою всього природознавства, що триває.

¹⁶ Стосовно нашої теми — це філософські і наукові тексти з уміщеними в них результатами пізнання, а іноді й з описом способів їх одержання; енциклопедії і зведення знань відповідного періоду; переліки і програми дисциплін, що вивчалися у навчальних закладах; технічні прилади, комунікативні засоби і форми діяльності вчених; засоби і способи організації виробництва, ідейні рухи тощо.

¹⁷ В. С. Черняк виділяє в терміні «історія» три основних значення: реальні події минулого; сліди цих подій, зафіксовані в документах і пам'ятках; знання, здобуте через вивчення джерел. (Див.: Черняк В. С. Гістсеологієские основания истории науки. — В кн.: Гістсеология в системе философского мировоззрения, с. 194).

дані, які не відповідають висновкам панівної теорії, залишаються без уваги або оголошуються результатом помилок спостереження.

Подолання цієї обмеженості дослідження минулого досягається в ході аналізу історичного матеріалу, оснований на системі граничних принципів, що охоплюють суспільно-історичний процес в його цілісності, як єдину багатогранну діяльність щодо освоєння об'єктивного світу. З погляду таких принципів «часткова історія» (науки, окремих наук, філософії та ін.) постає як органічна складова суспільно-історичної діяльності людей. Це стає можливим тоді, коли історіографічна концепція виходить з наріжних принципів матеріалістичної діалектики, насамперед з принципу історизму.

Якщо ж історіографічні принципи абстраговані від окремих, хоча і внутрішньо зв'язаних «ліній розвитку», скажемо, науки, реконструкція минулого неодмінно стає однобічною, набуваючи, як продемонструвала буржуазна історіографія науки, вигляду кумулятивізму, релятивізму, інтерналізму або екстерналізму. Проблема використання історико-наукових даних у розгляді еволюції відношення філософії і науки значно спрощується тоді, коли дослідження ґрунтуються на марксистсько-ленінській концепції історичного процесу.

Серед історичних документів особливий інтерес становлять думки філософів і природознавців різних епох про філософію і науку, їх значення одне для одного, роль в пізнанні дійсності тощо. На перший погляд, безпосередньо зачіпаючи обговорювану тему, вони, однак, не завжди відображають справжню сутність відношення філософії і науки певного періоду. І це стосується не тільки суджень про дане відношення в періоди античності або середньовіччя. Сьогодні вважається доведеним, що досить нігілістична оцінка значення філософії для природознавства, поширена в колах природознавців ньютонівської і, особливо, післяньютонівської доби, не стільки розкривала справжнє відношення філософії і науки того часу, скільки овідчила про антисоціалістичні настрої фундаторів нової науки. Показово, що у своїй боротьбі з «метафізикою» позитивісти і неопозитивісти тлумачили суб'єктивні думки природознавців як висновок, узагальнення справжнього стану справ, не доходячи до істинної сутності відношення філософії і науки.

Причини очевидного нерозуміння мислителями і вченими минулого дійсного характеру відношень філософії і науки, про що свідчать їхні численні думки і висловлювання, досить багатоманітні. Загальним, напевне, є те, що практика дослідницької роботи часто-густо випереджає рефлексію, уовідомлення смислу того, як здійснюється вивчення. Поряд з цим на характер рефлексії впливають чинники, не пов'язані безпосередньо з актуальним процесом наукового пошуку, що зумовлює складне переплетіння в рефлексії елементів як дійсного відношення філософії і науки, так і різних уявлень про це відношення, а також ілюзій.

Після того, як відокремились конкретні природничі науки, виникли спеціальні дисципліни, які висвітлюють пізнавальну діяльність (символічна логіка, когнітивна психологія, семантика, лінгвістика та ін.), філософське осмислення природи, закономірностей функціонування і розвитку науки, методів і форм наукового пізнання доповнюється результатами рефлексії над наукою, здійснюваної самими вченими-природознавцями (внутрішньонаукова рефлексія), а також рефлексії з позиції окремих наукових дисциплін (спеціальнонаукова рефлексія)¹⁸. Якщо зважити на численність образів науки, які виникають на основі філософської, спеціально-наукової і внутрішньонаукової рефлексії над

¹⁸ Б. І. Пружинін визначає внутрішньонаукову рефлексію як «відображення процедур і норм наявності пізнавальної практики, що спирається на методи самої науки, ...спеціальний апарат формальної (символічної) логіки і інші такі ж спеціальні засоби» (Пружинін Б. І. Историзация методологической рефлексии науки и гносеологии.— В кн.: Гносеология в системе философского мировоззрения, с. 150).

наукою, стає зрозумілою вся складність відношення поглядів на науку до її справжнього стану.

Погляди філософа або вченого певної епохи на відношення філософії і науки залежать від того, як кожен з них розуміє свою професійну галузь і сприймає іншу. Бачення своєї галузі багато в чому залежить від індивідуального розвитку автора судження, від сфери його спілкування, міри віддаленості його власної дослідницької практики від переднього краю розробок в даній галузі. Характер же бачення ним іншої галузі нерідко обмежується тим, хто з представників і які з особливостей цієї галузі конкретно маються на увазі. Іноді ці погляди об'єктивно відображають конкретну ситуацію — відношення науки і філософії за конкретного збігу обставин та ін.

Оцінюючи погляди попередників з цього питання, врахуємо також, що консервативність або прогресивність займаних ними позицій, очевидні з погляду сьогочасної ситуації, були не такими очевидними для сучасників подій. Непростими для них були також питання про визначальні і другорядні тенденції розвитку пізнання тощо.

Використання суджень філософів і вчених минулої доби про відношення філософії і науки потребує їх строго історичного аналізу. Підлягає з'ясуванню і те, про яку філософію і науку і в зв'язку з чим йдеться у тому чи тому судженні, якою мірою адекватне це судження відношенню, яке склалося між філософією і наукою.

Враховуючи сказане, можна відзначити, що вивчення думок і суджень філософів і вчених минулого про відношення філософії і науки відкриває ще один шлях до реконструкції його еволюції. Цей шлях полягає в тому, щоб дослідити останню в результаті світоглядно-методологічного аналізу суджень, відкрити за ними картину історичних зв'язків і їх генезис.

Отже, історичний матеріал відкриває два шляхи реконструкції: виходячи з даних історії науки і історії філософії (1) і з аналізу усвідомлення вченими й філософами характеру і еволюції відношення філософії і науки (2). Різні з методологічного боку, обидва ці шляхи є доповняльними, вказують на те, що ланки, реконструйовані на одному з них, повинні мати аналогію в ланках, реконструйованих на іншому. Неможливість простежити всі ланки на одному з шляхів компенсується можливістю реконструювати відсутні ланки на іншому.

Здійснюючи дослідження на названих шляхах, потрібно враховувати, що принцип історизму як його методологічна основа наповнюється при цьому суттєво новим змістом, порівняно з тим, як він використовується в дослідженні явищ, які розвиваються, в біології, геології, космології та ін. (де він конкретизується в принципі еволюціонізму). Застосування цього принципу вимагає чіткого розмежування між суспільним явищем і уявленнями про нього, які створюються в головах людей. Розробляючи матеріалістичне розуміння історії, К. Маркс і Ф. Енгельс піддали різкій критиці зведення історії до історії уявлень, характерного для німецьких ідеологів початку XIX ст. «...Якщо наші теоретики, — підкреслювали вони, — коли-небудь і беруться за дійсно історичні теми, ...то вони дають тільки історію уявлень, відірвану від фактів і практичних процесів, що лежать в основі цих уявлень...»¹⁹.

Філософія і наука — форми духовного, теоретичного освоєння дійсності суспільною людиною, і історизм у розгляді їх зв'язку потребує більшого, ніж встановлення їх історичної змінюваності, передбачаючи змінюваність характеру й результатів самої взаємодії. Принцип історизму в цьому випадку розгортається в методологічну концепцію, яка включає: постійне врахування практичної зумовленості характеру і результату духовної діяльності і зв'язку всіх різновидів і форм духовного освоєння світу; розрізнення дійсної еволюції форм зв'язку філософії

¹⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Твори, т. 3, с. 38.

і науки й відображення цього процесу у свідомості мислителів і вчених. В цій методологічній концепції виринає також закономірність зв'язку філософії і науки як наслідок єдності, цілісності духовно-практичного ставлення людини до світу, відображуваного світоглядом.

Багато з принципів окресленої методологічної концепції дістали втілення в дослідженнях радянських істориків науки²⁰. Останніми роками систематично виходять праці серії «Бібліотека всесвітньої історії природознавства», пронизані ідеєю про історію науки як органічну складову матеріальної і духовної культури, загальної історії людства, про те, що розвиток науки тісно «пов'язаний з розвитком виробництва, економічними, соціальними, ідеологічними і політичними умовами, з боротьбою світоглядів, з культурно-історичними особливостями і традиціями різних народів і цивілізацій»²¹.

У рамках названої методологічної концепції до історичної реконструкції еволюції відношення філософії і науки можна йти і від сучасності — по шляху екстраполяції характерних рис зв'язку діалектико-матеріалістичної філософії і науки XIX—XX ст. на відношення філософії і науки в минулому. Основи цього підходу, його можливості і обмеженості розглянуті К. Марксом у «Вступі» до першого варіанту «Капіталу».

Плідність результатів на цьому шляху перебуває в прямій залежності від широти охоплення концепцією зв'язку філософії і науки, що використовується, дійсних відношень цих галузей, від конкретизації в ній ліній взаємодії і взаємозбагачення філософії і науки, від того, як повно розкриті і закріплені у відповідних концептуальних структурах опосереднюючі ланки, через які «філософське» трансформується в «наукове» і навпаки. Маючи в розпорядженні докладно розроблену картину сучасного стану зв'язків філософії і науки, ми володіємо засобом реконструкції їх минулих відношень. Цілком ймовірно, наприклад, йдучи шляхом виключення з сучасної картини тих зв'язків, яких не могло бути в конкретних умовах певного історичного періоду, і приводячи зв'язки, які залишаються, у відповідність з цими умовами, виділити категоріально-понятійні структури, за допомогою яких остання була б експлікована і репрезентована як в конкретних епохах, так і в процесі її історичної еволюції.

* * *

Для методології дослідження історичної еволюції відношення філософії і науки (наук о природі) найбільший інтерес представляють такі питання: можливість логико-гносеологічного і мировоззренческо-методологічного аналізу; особливості діалектико-матеріалістичного принципу історизма; труднощі реконструкції історичних форм зв'язку філософії і науки і шляхи їх подолання.

Мировоззренческо-методологічний підхід, базуючись на принципах діалектики і матеріалістичного розуміння історії, дозволяє не тільки углубити розуміння того, як взаємозв'язані філософія і наука (це в загальному досяжним уже в рамках логико-гносеологічного аналізу), але й вирішити питання, чому ці форми теоретичного освоєння світу внутрішньо пов'язані. Цей підхід, далі, дозволяє синтезувати результати історико-наукових, історико-філософських і логико-гносеологічних досліджень і охарактеризувати зв'язки філософії і науки на важливіших етапах розвитку людського пізнання. При вирішенні останньої задачі особливе значення набуває принцип історизма, вимоги якого не вичерпуються необхідністю урахування змінності філософії, науки і відношення між ними, але поширюються й на урахування суспільно-історичної їх заданості, обумовленості як розвитку філософії і науки, так і відношення між ними.

²⁰ Див.: Микунський С. Р. Бібліотека всесвітньої історії естествознания (введення к серії).— В кн.: Рожанський І. Д. Развитие естествознания в эпоху античности, с. 15—16.

²¹ Там же, с. 7.

В. Л. ЧУБАРЕВ, В. О. ХОТЄЕВ

ВИБІРКА ЗА МЕТОДОМ КВОТ

Головна ідея вибіркового методу полягає в тому, щоб результати, здобуті в процесі вивчення однієї або кількох вибірок (тобто певних частин сукупності, яка цікавить дослідника), можна було поширити на всю генеральну сукупність. Іншими словами — виявити і обґрунтувати спосіб, що дозволяє «встановлювати закономірності, справедливі і поза сферою спостережень»¹. При цьому вибіркові обстеження визнаються спроможними тільки в тому разі, коли їх підсумком є відомості, котрі могли бути одержані і в результаті суцільного вивчення відповідних сукупностей, тобто коли застосування вибірки замінює останнє. Якщо ця умова не може бути додержана або гарантована, здійснення вибірових обстежень визнається не виправданим².

Наведені вимоги в математичній статистиці формуються в такий спосіб: «Для того, щоб з вибірки можна було судити про генеральну сукупність, вибірка має бути максимально близькою до генеральної сукупності, вона має бути репрезентативною. За такої вибірки кожний елемент генеральної сукупності повинен мати рівну ймовірність бути представленим у вибірці. Згідно з законом великих чисел відмінність між вибіркою і генеральною сукупністю зменшується із збільшенням обсягу вибірки. За певного обсягу вибірки ця відмінність така мала, що далі збільшення обсягу стає не виправданим»³. Звідси висновок:

тільки процедура випадкового відбору, яка гарантує рівномірність для кожної одиниці генеральної сукупності потрапити до вибірки, за достатнього обсягу останньої може забезпечити її репрезентативність. Помічено, що в такому разі вибірка сукупність включатиме всю різноманітність одиниць, які містяться в генеральній сукупності, і в тих самих пропорціях, а це означає, що репрезентативна вибірка є моделлю генеральної сукупності, моделлю, яка відтворює всі значущі елементи її структури⁴.

Однак така постановка питання не може не викликати подиву в соціолога. Річ у тім, що ми нерідко маємо значний статистичний матеріал про розподіл різних ознак у генеральній сукупності. Складається враження, що за буквального додержання наведених вимог дослідники часто-густо будуть змушені розробляти і застосовувати складні процедури відбору лише з тим, щоб одержати ймовірні значення того, про що вони можуть дізнатись точно, заглянувши у відповідну звітність⁵. Тому нам видається не позбавленим підстав твердження, що ймовірнісна вибірка — єдино прийнятний метод відбору одиниць дослідження тільки в тому разі, коли відсутні попередні дані про розподіл потрібних характеристик гене-

⁴ Див.: Стандартизация показателей в социологическом исследовании. — М., 1981, с. 157.

⁵ Звичайно, ми не виключаємо ситуацій, коли дослідникові не відомо про вплив якогось фактора на спостережувані явища, а отже, він не знає і його дійсного розподілу. Однак нам здається, що й тут пошук нових (латентних) змінних навряд чи здійснимий за допомогою створення вибірок, не заснованих на розподілі вже відомих характеристик.

¹ Закс Л. Статистическое оценивание. — М., 1976, с. 39.

² Докладніше про це див.: Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. — Киев, 1982, с. 167—171.

³ Закс Л. Указ. соч., с. 56.

ральної сукупності⁶. Гадаємо, найкращим є такий метод відбору, який дозволяє розумно поєднати попередні знання про генеральну сукупність з ідеєю здобуття репрезентативних даних з проблем, належних до сфери нашого незнання про неї. Ним може бути вибір за методом квот.

Відомо, що відповідно до цього методу заздалегідь встановлюються як ознаки, за якими здійснюється вибір одиниць спостереження з генеральної сукупності, так і їх частка в структурі, котра обмежує кількісні рамки вибору за даною ознакою вимогою строгої пропорційності. До обсягу вибірки тепер ставиться головним чином вимога спроектувати структуру генеральної сукупності, відобразити достатньо повно всі характерні деталі цієї структури. Зрозуміло, що звідні показники з використовуваних ознак у частини одиниць ніколи не збігатимуться зі звідними показниками всіх одиниць сукупності і йдеться лише про те, щоб максимально наблизити показники вибіркової сукупності до показників генеральної.

В основі вибірки за методом квот лежать припущення про те, що, по-перше, різні змінні, належні до явища, перебувають у взаємозалежності, і по-друге, вибірка, якщо вона є більшо-менш точною моделлю генеральної сукупності з певних ознак, матиме ту саму структуру і з решти⁸. Звичайно, ці припущення в кожному конкретному випадку можуть не тільки не виконуватись, а й навіть бути хибними. Однак вони дають змогу наочно спостерігати підхід, що лежить в основі методу квот: дослідник прагне використати реально існуючі або ще не доведені чи не спростовані наукою взаємозалежності деяких ознак даного явища, виходячи з припущен-

ня про їх локальну стійкість у часі і просторі, а також певну кореляцію між ними.

Технічно квоти, залежно від наявних даних про генеральну сукупність, часто задаються у вигляді різних таблиць, які містять відносні значення (частки), абсолютні (з позначенням кількості одиниць) звідні, ієрархічні. Гадаємо, що на стадії планування вибірки зручніше працювати з відносними величинами щодо кожної з передбачуваних квот окремо, тоді як під час підготовки до збирання емпіричного матеріалу доцільно подавати передбачувані завдання в абсолютному вигляді — як частини відповідної звідної таблиці.

Наведемо гіпотетичний приклад щодо трудового колективу, який має таку структуру за статтю, віком і освітою.

Таблиця 1

Типова структура трудового колективу за статтю, віком і освітою (гіпотетичний приклад)

Стать	Вік (в роках)	Освіта
чоловіча—80%	1. 16—20 — 5% 2. 20—30 — 35% 3. 30—40 — 25% жіноча—20% 4. 40—50 — 20% 5. понад 50 — 15%	вища — 30% середня — 40% незакінчена середня — 30%
100%	100%	100%

Таблиця відносних частот ознак, які характеризують певну структуру зазначеного трудового колективу, одержується відповідним перерахуванням даних вихідної таблиці (дпв. табл. 2). Таким шляхом ми одержуємо модель майбутньої вибірки, з котрої зрозуміло, якою має бути частка осіб, наділених тією чи тією комбінацією досліджуваних ознак.

На цьому етапі організації обстеження необхідно оцінити одержані частки за поєднанням ознак. Як показує практика, треба прагнути рівномірного розподілу їх. Якщо з'являються аномальні значення, слід змінити поділ ознаки — збільшити число градацій, укрупнити їх, об'єднавши сусідні або виключивши ті, що особливо вирізняються серед інших, і т. ін.

⁶ Див.: Шереги Ф. Э. Применение метода квот в выборочных социологических исследованиях. — Социол. исслед., 1975, № 3, с. 75.

⁷ Лэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М., 1972, с. 388.

⁸ Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. — М., 1975, с. 200.

Таблиця 2

Модель вибірки для уявного трудового колективу, який характеризується вказаним

Вік		16—20			20—30		
Освіта		вища	середн.	незакін. серед.	вища	середн.	незакін. серед.
Стать	чол.	1,2	1,6	1,2	8,4	11,2	8,4
	жін.	0,0	0,7	0,3	2,1	2,8	2,1
Всього за освітою у віковій групі		1,2	2,3	1,5	10,5	14,0	10,5
Всього у віковій групі			5%			35%	
Всього							

Таблиця 3

Макет вибіркової сукупності з трудового колективу (гіпотетичний приклад табл. 1)

Вік		16—20			20—30		
Освіта		вища	середн.	незакін. середн.	вища	середн.	незакін. середн.
Стать	чол.	6	8	6	42	14	11
	жін.	0	3	2	10	56	42
Всього за освітою і віком		6	11	8	52	70	53
Всього у віковій групі			25			165	
Всього							

Потрібно відзначити, що форма, наведена в табл. 2, є приблизною. Точніше вона визначається змістовими завданнями, цілями і гіпотезами кожного дослідження.

Зрозуміло, що перед тим, як розподіляти завдання на збирання інформації, належить розв'язати питання про величину вибірки і перевести відносні показники табл. 2 в абсолютні. Припустимо, що наш трудовий колектив складається з 5 тис. чоловік. Тоді, вважаючи, що вибірка у 500 спостережень буде достатньою для одержання репрезентативних даних щодо колективу в цілому, встановлюємо модус представництва генеральної сукупності у вибірці, який в даному разі дорівнює десяти. Це означає, що кожна десята одиниця генеральної сукупності буде включена у вибірку. Далі за допомогою коефіцієнта пропорційності ($k = \frac{500}{100} = 5$) робимо перерахунок часток (помноживши їх на k) і, після округлення, дістаємо макет вибірки (табл. 3).

Розглядаючи табл. 3, неважко переконатись, що вона дозволяє варіювати число безпосередніх виконавців: якщо їх п'ять, то можна кожному доручити збирання емпіричного матеріалу за однією з вікових категорій; якщо три за однією з груп за освітою, та ін.

Істотна трудність, яка виникає під час організації квотної вибірки, полягає у виділенні квотних характеристик, що описують об'єкт дослідження. Вона породжується передусім недостатньою вивченістю самого цього об'єкта. У цій ситуації соціолог погано уявляє собі, які саме фактори можуть зробити вирішальний вплив на ті дані, котрі потім виявляться істотними для перевірки сформульованих гіпотез. З іншого боку, на нього чатуватиме і така трудність: потрібні фактори визначені, однак з якихось причин украї важко зібрати інформацію, що їх характеризує. Щоб уникнути таких утруднень, виділяють або найсуттєвіші й очевидні ознаки об'єкта дослідження (часом триві-

в табл. 1 набором ознак

30—40			40—50			понад 50			Всього за статтю	Разом
вища	середня	незакін. серед.	вища	середня	незакін. серед.	вища	середня	незакін. серед.		
6,0	8,0	6,0	4,8	6,4	4,8	3,6	4,8	3,6	80%	
1,5	2,0	1,5	1,2	1,6	1,2	0,9	1,2	0,9	20%	
7,5	10,0	7,5	6,0	8,0	6,0	4,5	6,0	4,5	100%	
	25%			20%			15%			100%

30—40			40—50			понад 50			Всього за планом	Разом
вища	середня	незакін. середня	вища	середня	незакін. середня	вища	середня	незакін. середня		
30	40	30	24	32	24	18	24	18	400	
7	10	8	6	8	6	4	6	5	100	
37	50	38	30	40	30	22	30	23	500	
	125			100			75		500	500

альні), або ті, що згодом тісно пов'язані з останніми, характеристики генеральної сукупності. Як показує досвід проведення конкретних соціологічних досліджень, такими є стать, вік, соціальне становище, освіта, професія, кваліфікація та ін. Разом з тим квоти часто задаються і спеціальними характеристиками об'єкта, такими як розмір сімейного бюджету, вільний час, кількість передплат на періодичні видання, кількість невиходів або запізнь на роботу та ін. Дані про все це черпаються здебільшого з офіційних статистичних джерел.

Досить складним є також питання про те, яке число квот слід установити. На перший погляд може видатись, що чим більше їх буде, тим краще відобразиться у вибірці структура генеральної сукупності, а отже, тим якіснішими виявляться одержані результати. Однак воно не завжди так. Скажімо, ознаки, які характеризують генеральну сукупність, можуть тісно корелювати між собою (наприклад, вік і освіта мо-

лодих робітників, кваліфікація і заробітна плата тощо). В таких випадках включення у квоти корелюючих характеристик небажане як з технічних (збільшення обсягу роботи), так і зі змістових (можливість викривлення в підсумку реальної структури генеральної сукупності) міркувань.

У літературі звичайно відзначаються дві принципові вади методу квот. Одна з них — певна довільність у визначенні величини вибірки, друга — певний суб'єктивізм вибору окремих одиниць спостереження⁹. Перша вада спільна для всіх видів відбору, як строго ймовірнісних, так і систематичних, і вона неусувна, оскільки впливає із самої суті вибірових методів: саме цим останнім відрізняються від суцільних обстежень. Разом з тим у відборі за методом квот є, як ми бачимо, можливість оцінити обсяг вибіркової сукупності — 0,1, 0,05, 0,01 або інша частина генеральної.

⁹ Див., напр.: Михайлов С. Указ. соч., с. 203.

У ймовірнісних способах відбору така можливість буває не завжди.

Для усунення другої із зазначених вад процес відбору можна організувати таким чином. На кожний рядок макета вибірки (див. табл. 3) складаються певні списки членів трудового колективу відповідної вікової категорії, з яких методом випадкових чисел здійснюється вибір конкретних одиниць спостереження. Якщо в наведеному раніше прикладі припускалось, що до вибірки має потрапити кожна десята одиниця генеральної сукупності, то за цього підходу в неї такий самий шанс потрапити до вибірки. Тут (хоча й з деякими обмеженнями) додержується умова рівномірності, висунута як неодмінна для ймовірнісної вибірки¹⁰.

Практично формування квотної вибірки відбувається в такий спосіб. Спершу розробляється набір характеристик, котрі подібуються найрізніше. Так, якщо звернутись до табл. 3, можна помітити, що відносно рідко в нашому прикладі фігурують особи жіночої статі, які мають (у своїй віковій категорії) вищу освіту. Почнемо відбір саме з них. Коли число використовуваних квотних характеристик, як у нашому випадку, невелике, особливих труднощів у формуванні вибірки не виникає. Однак соціолог дуже рідко оперує таким незначним числом квот.

Припустимо, що, крім віку, статі й освіти, потрібні також дані про заробітну плату і процентне співвідношення робітників і службовців. У цій ситуації перед дослідником постає така проблема. Спершу із складених раніше списків він відбере 27 осіб жіночої статі відповідних вікових категорій, які мають вищу освіту. Далі внесе їхні прізвища, імена й по-батькові, освіту і

стать до нового списку, а також додасть дані про заробітну плату і про те, чи є вони робітниками або службовцями. Аналогічний список складається і щодо тих жінок, які мають середню і незакінчену середню освіту. В підсумку виходить 100 осіб жіночої статі, правильно розподілених за віковими категоріями і освітою. І тут, аналізуючи відомості про заробітну плату і виробничий статус цих осіб, соціолог може виявити, що всі вони належать до службовців, причому 60% з них мають заробітну плату 130—150 крб. Тим часом йому відомо, що загалом на підприємстві службовцями є тільки половина жінок, а заробітну плату в зазначеному розмірі одержують лише 18% працюючих. Отже, вибірка має істотні зміщення і неправильно репрезентує колектив, який вивчається.

Звичайно дуже важко скоригувати вибір так, щоб не порушити встановлений моделлю вибірки баланс розподілу ознак. У процесі роботи з'ясовується, що відносно неважко відібрати осіб навіть з рідкісними або й унікальними ознаками. Значно складніше «замкнути» підмножину, яка відбирається, на останній, хай навіть надзвичайно поширеній, квотній характеристиці. Причина полягає в тому, що соціолог поставлений перед необхідністю мати її, так би мовити, «в чистому вигляді», а це неможливо, тому що кожний респондент завжди має певну специфікацію передбачених квотами характеристик¹¹.

Для того, щоб уникнути такого результату, в процесі відбору треба насамперед постійно стежити за станом заповнюваності всіх квот (графоклітин табл. 3). Контроль можна здійснювати, наприклад, таким чином. На кожний рядок табл. 3 створюється самостійний (нагромаджувальний) список, в якому крім порядкової нумерації, прізвища, імені й по-батькові передбачається спеціальне місце для реєстрації всіх

¹⁰ Мабуть, наведені міркування дозволяють деяким авторам розглядати квотну вибірку як специфічний різновид випадкового відбору. Зокрема, У. Кокрен вважає, що застосувавши в процесі формування вибірки всередині квот випадковий вибір, дослідник одержить в підсумку розшарований випадковий вибір (див.: Кокрен У. Методи виборочного дослідження.— М., 1976, с. 155).

¹¹ «Для того, щоб заповнити при цьому всі квоти, потрібно здійснити велику роботу, оскільки на пізніших етапах обстеження багато хто з опитуваних потрапляли в уже заповнені квоти» (Кокрен У. Указ ссч., с. 155).

даних — статі, віку, освіти, розміру заробітної плати і виробничого статусу, що цікавлять соціолога в узятому ним прикладі. Всі ці відомості щодо відібраної за методом випадкових чисел особи вносяться до цього списку, і стає можливим мірою заповнення списку стежити, скільки саме осіб мають ту чи ту ознаку і як співвідносяться між собою конкретно одержані варіанти.

На певному етапі належить передбачити можливість коригування вибірки, тобто її «підгонки» під параметри макету, яка полягає в цілеспрямованому пошуку респондентів, котрі мають потрібні сполучення ознак. Причому пошук цей треба здійснювати доти, поки не буде добрано стільки респондентів, щоб потрібне число з них можна було відібрати жеребкуванням.

Таку процедуру (з певною часткою умовності) можна назвати процесом «замикання» обстежуваної сукупності на обумовлені вимогами квот кількості, тобто на створений раніше макет. Практично правило «замикання» вибірки вимагає, щоб відбір респондентів починався з пошуку найрізкісніших ознак, а завершувався кількома найбільш поширеними — на основі цілеспрямованого виявлення відповідних респондентів і застосування жеребкування. Слід особливо підкреслити, що довільний відхід від цієї процедури або штучне вирівнювання вибірки неминуче призведуть до систематичної помилки.

У літературі висловлюються різні погляди на питання про припустимість застосування методу квот у дослідницькій практиці, його природу, а також про можливість базувати висновки на інформації, здобутій за допомогою цього методу. Одні вчені вважають, що справжня функція квот полягає в тому, щоб сприяти проведенню випадкового відбору¹². Інші, не залічуючи розглядуваний метод до числа випадкових, усе ж схильні гадати, «що дослідження, яке базується на добірці опрацьованій методиці квотної вибірки, може бути незамінним засобом для одержання оперативної

інформації з тієї чи тієї проблеми»¹³. Нарешті, треті (приміром, Кеплоу) відзначають, що вибірки за допомогою методу квот використовуються просто недосить старанними дослідниками¹⁴.

Методологічно правильно осмислений вибір квотним методом стає нині характерною рисою для радянської соціології¹⁵. Рекомендується, незалежно від того, який метод вибірки застосовувався на початковому етапі, здійснювати квотну вибірку під час повторного обстеження, використавши як квоти параметри контрольованих ознак у вибірці для первинного вивчення¹⁶. Відзначається також, що опитування, котрі базуються на квотній вибірці, можуть відіграти позитивну роль під час вивчення попиту населення на споживчі товари¹⁷, що практика соціально-правових досліджень також формує позитивне ставлення до використання методу квот¹⁸.

Різні автори в різній формі відзначають відносну простоту і дешевизну розглядуваного методу. Підкреслюється, що, заснований на детальній і цілком сучасній статистиці, він не потребує повного зондажу і дозволяє економно виконувати дослідження¹⁹, вдвічі скорочувати час на інтерв'ювання, сприяючи тим самим зниженню рівня старіння первинних даних²⁰, а також що собівартість інтерв'ю за квотного відбору становить тільки половину або третину суми, яка знадобилась би за випадкового відбору²¹.

¹³ Шереги Ф. Э. Указ. соч., с. 82.

¹⁴ Див.: Михайлов С. Указ. соч., с. 204.

¹⁵ Див.: Территориальная выборка в социологических исследованиях.— М., 1980, с. 129.

¹⁶ Див.: Ермакова В. В., Пациорковский В. В., Шереги Ф. Э. Повторные исследования в прикладной социологии.— Социол. исслед., 1982, № 1, с. 138.

¹⁷ Див.: Венецкий И. Основы выборочного метода.— Вест. статистики, 1974, № 2, с. 40.

¹⁸ Див.: Гаврилов О. А. Математические методы и модели в социально-правовом исследовании.— М., 1980, с. 54.

¹⁹ Див.: Право и социология.— М., 1973, с. 136.

²⁰ На це, зокрема, вказувалось у ст.: Мозер К. Методы социального исследования.— Информ. бюл. ССА: Переводы и рефераты. 1969, № 31, с. 117.

²¹ Див.: Пэнто Р., Гравитц М. Указ. соч., с. 400.

¹² Див.: Нозль Э. Массовые опросы: Введ. в методику демокопии.— М., 1978, с. 161.

Таблиця 4

Основні оцінки розподілів, одержаних за випадковою і квотною вибірками

№ п/п	Значення середнього арифметичного		Стандартне відхилення		Рішучість випадковості відмінності середніх значень	Коефіцієнт варіації		Величина для оцінки відмінності коефіцієнтів варіації	Асиметрія		Екссес	
	випадкова вибірка	квотна вибірка	випадкова вибірка	квотна вибірка		випадкова вибірка	квотна вибірка		випадкова вибірка	квотна вибірка	випадкова вибірка	квотна вибірка
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	152,4	128,5	52,1	42,8	0,16	0,34	0,33	0,12	-0,08	0,14	1,91	1,86
2	254,1	258,8	99,0	81,3	0,84	0,39	0,31	1,44	0,59	0,93	2,28	3,63
3	238,7	271,2	47,7	58,5	0,05	0,20	0,22	0,45	-0,60	0,33	1,98	2,43
4	258,8	518,4	133,3	137,3	0,90	0,25	0,26	0,11	-0,14	0,18	1,14	1,49
5	497,8	469,3	112,6	149,7	0,48	0,23	0,34	1,69	0,90	0,86	3,69	2,68
6	488,6	414,0	123,9	118,4	0,05	0,25	0,29	0,74	-0,40	0,68	2,36	2,82
7	323,7	328,6	69,5	95,5	0,92	0,21	0,29	1,48	0,30	0,59	2,59	2,77
8	302,0	285,3	87,2	89,6	0,62	0,29	0,31	0,26	0,21	0,70	1,76	2,60
9	445,2	328,5	80,5	88,9	0,00	0,18	0,27	1,72	-0,02	0,41	2,30	2,91
10	217,3	204,9	46,7	55,3	0,48	0,22	0,27	0,88	-0,03	0,62	2,11	2,43
11	373,3	330,0	123,3	100,8	0,05	0,33	0,31	0,46	0,47	0,53	2,06	2,40
12	423,6	388,8	137,8	128,8	0,16	0,32	0,33	0,09	0,54	1,06	2,74	3,96
13	511,2	492,5	116,1	117,8	0,60	0,24	0,24	0,00	-0,46	0,33	2,52	2,35
14	395,2	439,8	74,5	114,5	0,11	0,19	0,26	1,46	0,22	0,13	1,65	2,29
Разом	376,0	331,5	158,1	136,4	1,00	0,42	0,41	0,02	0,50	0,96	2,78	4,04

На нашу думку, перевагу методу квот порівняно з випадковою вибіркою буде доведено лише в тому разі, якщо буде встановлено, що одержувані в обох випадках дані статистично рівноцінні. Отже, автори й поставили собі мету зіставити дані емпіричних квотної і випадкової вибірок з тим, щоб дістати більш-менш строге математично обґрунтоване уявлення про можливість і ступінь припустимості застосування таких досліджень. Для цього вторинний обробці було піддано випадкову і квотну вибірки з однієї й тієї самої генеральної сукупності, які робилися одним з авторів для розв'язання завдань соціально-правового характеру²².

Після ревізії створених вибірок виявилось, що порівняння припустиме щодо 14 підвибірок (склад злочинів) двох груп спостережень: відібраних за методом квот (639) і випадково (287 одиниць). Вибірки створювались таким чином. Спочатку генеральна сукупність була розчленована на дев'ять підсукупностей (вік, стать та ін.), в середині

яких пропорційно градаціям названих ознак установлювалось 39 квот. З повних списків засуджених відповідного регіону на кожну категорію злочинів за методом випадкових чисел формувалися підмножини для ймовірної вибірки.

Справи щодо відібраних осіб вивчалися за спеціально розробленою методикою²³, яка дозволила вимірювати сукупну суспільну небезпечність кожного злочину. Це дало можливість рангувати ряди спостережень над окремими категоріями злочинів (підвибірками), зробити розрахунки середніх величин, обчислити дисперсію, стандартне відхилення, коефіцієнт варіації, а також показники асиметрії і ексцесу кожного емпіричного розподілу²⁴.

Результати здійсненої обчислювальної роботи мають такий вигляд (див. табл. 4).

²² Див. там же, с. 26—39.

²³ Див.: Чубарев В. Л. Общественная опасность преступления и наказание: (Коллич. методы изучения).— М., 1982.

²⁴ При цьому довжину інтервалів оцінок сукупної суспільної небезпечності злочинів було взято єдину для всіх категорій злочинів відповідно до висловленої рекомендації, згідно з якою таке число діапазонів достатнє для розв'язання завдань, що випливають з вимоги зіставлення різних вибірок (див.: Гублер Е. В. Вычислительные методы анализа и распознавания патологических процессов.— Л., 1978, с. 106).

Аналіз дозволяє зробити висновок, що вибірка за методом квот дала розподіл, який характеризується меншою дисперсією щодо обчисленого середнього значення досліджуваної ознаки за майже однакового коефіцієнта його варіації. Це дозволяє припустити, що середнє значення, одержане за квотною вибіркою, точніше репрезентує відповідний параметр генеральної сукупності, ніж оцінка випадкової вибірки²⁵, незважаючи на те, що в ньому дещо більші асиметрія і ексцес.

Треба відзначити також, що довірчі інтервали квотної і випадкової вибірок перекривають один одного. Звичайно, з цього зовсім не випливає, що їх параметри різняться незначуще; однак, якби такого перетину не спостерігалось, довелося б констатувати значущість спостережуваних відмінностей²⁶.

Звернення до вибірок, одержаних щодо кожної категорії злочинців, дозволяє відзначити випадки, коли:

1) вибірка за методом квот краще репрезентує генеральну сукупність, ніж випадкова. Це буває тоді, коли зменшення стандартного відхилення (за зменшення чи збільшення середнього значення) супроводиться незначними коливаннями коефіцієнта варіації за позитивного — в розумінні наближення до середніх по вибірці — збільшення показників асиметрії і ексцесу. Таке спостерігається у підвибірках № 1, 2, 6, 11 і 12. Якщо правий Л. Закс, який стверджує, що за не випадкових способів вибірки стандартні відхилення мають зменшуватись, а різниця середніх значень — збільшуватись²⁷, то в перелічених підвибірках спостерігається саме таке явище, яке дає підстави для висновку, що в них квотна вибірка «працює» краще за випадкову;

2) квотна вибірка репрезентує генеральну сукупність не гірше за випадкову; збільшення стандартного відхилення, за незначних коливань коефіцієнта варіації, приводить до позитивних змін (поліпшення — в розумінні їх наближення до середніх у вибірці загалом) показників асиметрії й ексцесу і до зменшення середнього значення ознаки²⁸, що можна спостерігати у підвибірках № 4, 9, 10 і 13;

3) вибірка за методом квот дала гірші результати: значне збільшення дисперсії і середнього значення ознаки або не супроводиться різким погіршенням коефіцієнта варіації і показників асиметрії й ексцесу (№ 3, 7 і 14), або спостерігається погіршення основних оцінок розподілу (№ 5).

Ми не думаємо, що великий загальний розмір вибірки за методом квот порівняно з випадковою істотно позначився на одержаних результатах. Природно, що таке припущення потребує дальшого розгляду й обґрунтування.

Загалом же візуальне зіставлення оцінок параметрів досліджуваних сукупностей та аналіз їх розбіжностей — можливий, але зовсім не єдиний шлях для пошуку відповіді на питання про те, яка з вибірок краще репрезентує генеральну сукупність. Якщо для розв'язання того чи того завдання є низка прийомів і немає твердої впевненості у перевазі одного з них, то корисно застосувати всі паралельні методи. В цьому разі близькість одержаних різними методами результатів — мабуть, достатнє свідчення їх об'єктивності²⁹. Тому автори піддали спеціальному оцінюванню середнє значення і коефіцієнти варіації, здобуті стосовно вибірок.

Оцінки середнього значення щодо кожної з підвибірок і вибірок у цілому аналізувались на предмет визначення істотності спостережуваних відмінностей за традиційною

²⁵ Таке становить типове для багатьох не строго випадкових вибірок, що неодноразово відзначалось у літературі (див., напр.: Михок Г., Урслун В. Выборочный метод и статистическое оценивание. — М., 1982, с. 60; Дружинин Н. К. Выборочное наблюдение и эксперимент: (Общ. лог. принципы орг.). М., 1977, с. 157 и др.

²⁶ Див.: Закс Л. Указ. соч., с. 252.

²⁷ Там же, с. 251.

²⁸ Не зайве зауважити, що стосовно названих варіантів розподілів зосереджено 434 спостереження (67,9%) квотної вибірки і 218 (76%) — випадкової.

²⁹ Див.: Елисеєва И. И., Рукавишников В. О. Логика прикладного статистического анализа. — М., 1982, с. 18.

методикою³⁰. В підсумку виявилось (див. графу 5 табл. 4), що ймовірність випадковості розбіжності вибірових середніх, будучи дуже високою для підвибірок № 13, 8, 2, 4, і 7 (коливається від 0,60 до 0,92), у цілому для сукупностей дорівнює 1,0, тобто може йтися про справжню випадковість спостережуваних відмінностей.

Незначущість відмінностей коефіцієнтів варіації, згідно з тією ж методикою (рівень значущості 0,95), не менш переконлива. З графі 8 табл. 4 видно, що показник t_f для кожної з порівнюваних пар підвибірок не досягає критичного значення і в цілому для вибірок становить величину всього 0,02.

Скориставшись з математичного забезпечення, запропонованого В. А. Гадішевим³¹, автори зробили спробу знайти шляхи апроксимації одержаних емпіричних розподілів. Вона передбачала послідовний порівняльний аналіз кожного з них із такими шістьма теоретичними розподілами: нормальним, експоненційним, Вейбулла і відповідними їм сплайн-розподілами³².

Раніше відзначалось, що стосовно одержаних вибірок було розраховано всі основні показники відмінності або схожості, зокрема такі міри, як середні, дисперсія, асиметрія та ексцес. Це дало можливість застосувати в ході аналізу за допомогою ЕОМ³³ критерій Колмогорова — Смирнова, який в нашому випадку особливо доцільний тим, що надзвичайно чутливий до відхилень емпіричних розподілів від теоретичного закону навіть за малих обсягів вибірок.

Зроблені розрахунки показали, що досліджувані емпіричні розподіли найкраще (тобто з близькими параметрами) апроксимуються роз-

поділом сплайн-Вейбулла, особливо підсумкові квотна і випадкова сукупності, а також об'єднання підвибірок № 1, 2, 3, 10, 11 і 12 (група злочинів корисливої спрямованості).

Підбиваючи деякі загальні підсумки, автори насамперед висловлюють припущення, що вибірка за методом квот може стати цінним і досить зручним інструментом соціологічного пізнання. Гадаємо, що пошук оптимальної структури квот і вдосконалення процедури відбору здатні істотно модифікувати цей метод. Тому завдання, яке постає перед спеціалістами з методики вибірових досліджень, у загальному вигляді можна сформулювати так: якщо й на сьогодні вважається правильним твердження, згідно з яким вибірка за методом квот є перехідною від невідповідних до випадкових способів відбору³⁴, то вдосконалення цього методу має сприяти завершенню такого переходу.

Оскільки процес формування вибірок з використанням методу квот значно зменшує обсяг роботи і здешевлює здійснювані дослідження, водночас відкриваючи шлях для застосування потужного математичного апарата під час оброблення здобутого емпіричного матеріалу, розв'язання згаданого завдання матиме дедалі зростаюче теоретичне і практичне значення для розвитку конкретних соціологічних досліджень.

* * *

Для того, чтобы по выборке можно было судить о генеральной совокупности, она должна быть максимально близкой к генеральной совокупности, т. е. репрезентативной. При такой выборке каждый элемент генеральной совокупности имеет равную вероятность быть представленным в ней. Согласно закону больших чисел различие между выборкой и генеральной совокупностью уменьшается с увеличением объема первой. При определенном объеме выборки это различие столь мало, что дальнейшее увеличение ее объема становится неоправданным. Исходя из этого, можно сделать вывод, что только процедура случайного отбора, гарантирующая равновероятность для каждой единицы генеральной совокупности попасть в выборку (при достаточном объеме последней) может обес-

³⁰ Її описано, наприклад, в кн.: Венецький І. Г., Кильдишев Г. С. Теория вероятностей и математическая статистика. — М., 1975, с. 246—254.

³¹ Див.: Гадішев В. А. Разработка системы статистического анализа и прогнозирования экономических показателей. — Автореф. дис... канд. эконом. наук. Киев, 1979.

³² Потрібно зауважити, що застосування сплайн-розподілів як апроксимуючих видались коректними, оскільки всі емпіричні розподіли виявились, як мінімум, бімодальними.

³³ Обробку даних на ЕОМ за своєю програмою здійснив В. А. Гадішев.

³⁴ Шереги Ф. Э. Указ. соч., с. 74.

печить ее репрезентативность. Замечено, что в таком случае выборочная совокупность будет включать все разнообразие единиц, содержащихся в генеральной совокупности, причем и в тех же пропорциях — это означает, что репрезентативная выборка является моделью генеральной совокупности, воспроизводящей все значимые элементы ее структуры.

Однако мы нередко располагаем значительным статистическим материалом о распределении различных признаков в генеральной совокупности. Вследствие этого исследователи зачастую вынуждены разрабатывать и применять сложные процедуры отбора только затем, чтобы получить веро-

ятные значения содержания деловых документов. Потому представляется не лишним оснований утверждение, что вероятностная выборка является единственно приемлемым методом отбора единицы исследования лишь в тех случаях, когда отсутствуют предварительные данные о распределении нужных характеристик генеральной совокупности. Думается, что предпочтительнее такой метод отбора, который бы основывался на разумном сочетании предварительного знания о генеральной совокупности с идеей получения репрезентативных данных по проблемам, относящимся к сфере нашего незнания о ней. Таковым и является выбор по методу квот.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РАПН

7 червня 1985 р. в Києві відбулися установчі збори Українського відділення Радянської асоціації політичних наук (РАПН).

На зборах виступив голова оргкомітету по створенню Українського відділення РАПН, член виконавчого комітету РАПН академік Академії Наук УРСР Б. М. Бабій. Він відзначив, що в наш час широкі маси трудящих різних країн світу беруть участь в розв'язанні глобальних політичних проблем, насамперед тих, що стосуються збереження миру на землі. Актуалізується вивчення широкого кола політичних проблем: розвитку соціально-політичних структур держав з різним соціальним устроєм, участі тих чи тих суспільних класів і соціальних груп у громадсько-політичному житті, критики імперіалістичної політики капіталістичних держав тощо.

Створене Українське відділення асоціації політичних наук має об'єднати зусилля спеціалістів, які вивчають сучасне політичне життя, сприяти розвитку марксистсько-ленінської теорії політики, розробці методології і методики комплексного дослідження політичних процесів, структур і відносин.

Однією з провідних проблем, розробки якої буде активно сприяти створенню Українського відділення РАПН, є питання зміцнення миру, міжнародного довіря, розрядки й співробітництва, дружби народів.

Представники тих наукових установ і вузів республіки, які є членами-установлю-

вачами Українського відділення РАПН, у своїх виступах одностайно відзначили, що складність і багатоманітність явищ сучасного політичного життя вимагає комплексного підходу до їх аналізу, ефективної координації зусиль філософів, соціологів, економістів, юристів, істориків, психологів, інших спеціалістів.

Згідно із Статутом РАПН, ця організація складається з колективних та індивідуальних членів. Колективними її членами можуть бути наукові установи, навчальні заклади, кафедри, сектори і лабораторії вузів та інститутів, редакції й видавництва політичного профілю; індивідуальними — громадяни СРСР, які проводять науководослідну, викладацьку і пропагандистську роботу в галузі політичних наук. До складу ліній створеного Українського відділення РАПН увійшли чотирнадцять колективних членів і близько ста учених — провідних спеціалістів у галузі політичних наук.

Збори обрали Бюро УВ РАПН у складі дев'яти чоловік. Очолив його директор Інституту держави й права АН УРСР Б. М. Бабій, який одночас є одним з віце-президентів РАПН.

Читачі, яких зацікавлять більш детальні дані про вступ до РАПН, про плани її діяльності та перспективи розвитку, можуть одержати таку інформацію за адресою: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4. Інститут держави й права АН УРСР, Бюро УВ РАПН.

Л. Б. ПИЛЯВЕЦЬ

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН-СТАВРОВЕЦЬКИЙ І ЙОГО ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ

Філософська спадщина Кирила Транквіліона-Ставровецького — визначного діяча вітчизняної культури кінця XVI — початку XVII століть, письменника-гуманіста, одного з безпосередніх філософських попередників Г. Сковороди, братського діяча, видавця, належить до числа малодосліджених ще сторінок вітчизняної духовної культури. Період, на який припадає його діяльність, характеризується певними зрушеннями в духовному житті України, що виявились, зокрема, в утвердженні тенденцій до розвитку світської культури, незалежної від опіки церкви. Ці зрушення відбувались разом зі зростанням міст, збільшенням ремісничих і промислових¹ підприємств, розвитком товарно-грошових відносин, піднесенням національно-визвольної боротьби українського народу проти посилення феодального гніту й іноземного поневолення.

Відомості про життєвий шлях мислителя, як і більшості діячів культури того часу, дуже скуді. Ми знаємо, що свій творчий шлях він розпочав наприкінці 80-х років XVI ст. дидаскалом (учителем) грецької мови у Львівській братській школі. У 1589 році за дорученням львівських братчиків виступає перед константинопольським патріархом Ієремією з промовою на захист братства, яку проголосив прецькою мовою¹. У цей же час Транквіліон здобув авторитет ученого і 1591 року разом зі Стефаном Зизанієм дістає право проповідувати². Із січня 1592 року вчителює у Віленській братській школі, куди його запросили керівники місцевого братства як «мужа ученна в науце писма и языка елинска и словенска»³. На початку XVII ст. мислитель повертається на Україну і стає одним з провідних братських діячів. Він бере участь у виданні «Псалтири» (Львів, 1615 р.). Згодом друкує у власній друкарні в Почаєві «Зерцало богословіє» (1618 р.) — догматичну систему і збірник повчань, де викладено натурфілософські погляди Транквіліона, його вчення про світи і «натури». Фактично це була перша спроба систематичного викладу натурфілософії у вітчизняній філософській думці. У 1619 році в маєтку княгині Вишневецької в Рожманові мислитель видає «Євангеліє учителное» — збірник проповідей, в якому дає алегоричне тлумачення біблійних положень, розробляє питання моралі, виступає з протестом проти тогочасних суспільних відносин, піддає критиці церковних ієрархів та світських владик.

За ці книги Транквіліона переслідують ортодокси православної церкви. Так, на соборі українських і білоруських православних ієрархів на чолі з київським митрополитом Йовом (Борецьким), що відбувся на початку 20-х років XVII ст., «Євангеліє учителное» було заборонено як єретичне⁴. Згодом твори мислителя грамотою московського

¹ Харлампович К. Западнорусские православные школы 16—17 века, отношение их к инословным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви. — Казань, 1898, с. 284.

² Возняк М. С. Історія української літератури. — Львів, 1921, т. 2, с. 202.

³ Архив Юго-Западной Руси. — Киев, 1900, ч. 1, т. 10, № 44, с. 80.

⁴ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1911, т. 1, с. 82.

патріарха Філарета I та царя Михайла Федоровича⁵ були засуджені на спалення. Грамота про це датована 1 грудня 1627 р., а вже 4 грудня в Москві було прилюдно піддано аутодафе 60 примірників «Євангелія учительного». 1626 року Транквіліон перейшов з унії і до кінця життя був архімандритом чернігівського Єлецького монастиря. Останні 20 років його життя ознаменовані лише трьома відомими нам подіями: відправленням в Москву кількох десятків примірників «Євангелія учительного», участю його в інтризі проти київського митрополита Петра Могили⁶ та виданням у вересні 1646 року віршованого твору мислителя «Перло многоцѣнное». Помер Транквіліон у Чернігові наприкінці того ж року.

Цікаві думки та припущення стосовно життєвого шляху Кирила Транквіліона-Ставровецького можна знайти в нещодавно виданій монографії С. І. Маслова, в статті Я. Д. Ісаєвича та І. З. Мицька⁷.

У творчості мислителя спостерігається перехід від реформацийних ідей до гуманізму, а ті філософські ідеї, що він їх висував, дають підставу для його залічення до етико-гуманістичного напрямку у вітчизняній філософській думці XVII ст.⁸ Для представників цього напрямку характерні «ідея самопізнання, заклик до доброчинності, засудження непевності і тлінності розкішного життя, проповідь задоволення малим тощо»⁹.

Транквіліон був всебічно освіченою людиною. Він працював поруч з такими прогресивними діячами української культури, як Іван Борецький, Юрій Рогатинець, Стефан та Лаврентій Зизанії, Мелетій Смотрицький. Значний вплив на мислителя мала творчість Івана Вишенського, інших письменників-полемістів, демократична народна культура. Транквіліон добре обізнаний з філософською спадщиною античності. Звинувачення з боку Івана Вишенського та Львівського єпископа Гедєона Балабана на адресу керівників Львівського братства в надмірній захопленості «поганськими учителями», тобто Арістотелем та Платоном¹⁰, безпосередньо стосується Кирила Транквіліона, який тоді був одним з провідних викладачів Львівської братської школи. У ті часи засвоєння і широке використання античної філософської спадщини було однією з важливих рис процесу становлення гуманістичної культури на Україні.

Транквіліон послуговується також творами ранніх християнських письменників: Василя Великого, Григорія Назіанзіна, Григорія Ниського, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Діонісія Ареопігита, історичними творами Йосифа Флавія, Тіта Лівія, Кромера і Корнелія Апілі, космографіями Зеновента і Марка Квіренуса, оповіданнями «Фізіолога», апокрифами та іншими джерелами. В творчості мислителя наявні елементи середньовічної єретичної містики, пов'язаної з пантеїзмом¹¹. Загалом морально-філософські та гуманістичні ідеї Транквіліона близькі до ідей, які висувались такими прогресивними вітчизняними мислителями, як Никифор, Кирил Туровський, Климент Смолятич. Особливо виразно це простежується у розв'язанні таких питань, як відношення душі і тіла, відчуття і розуму.

⁵ *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.*— М., 1822, ч. 3, с. 288—289.

⁶ *Архив Юго-Западной Руси.*— Киев, 1883, ч. 1, т. 6, № 295, с. 731.

⁷ *Маслов С. И.* Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии.— Киев, 1984, с. 54—71; *Ісаєвич Я. Д., Мицько І. З.* Життя і видавнича діяльність Кирила-Транквіліона Ставровецького.— В кн.: *Бібліотекознавство та бібліографія.* К., 1982, с. 51—67.

⁸ *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца XVII—начала XVIII вв.— Киев, 1978, с. 185.

⁹ *Шинкарук В. І., Іванюк І. В.* Григорій Сковорода.— В кн.: *Сковорода Григорій.* Повне збр. творів: В 2-х т. К., 1973, т. 1, с. 34.

¹⁰ *Вишенський І.* Твори.— К., 1959, с. 56—79; *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст.— К., 1966, с. 74.

¹¹ *Ничик В. М.* Сковорода і етико-гуманістичний напрям у вітчизняній філософії.— В кн.: *Григорій Сковорода*— 250. К., 1975, с. 14.

Дореволюційні дослідники розглядали Транквіліона переважно як церковного діяча, релігійного проповідника, світогляд якого був теоцентричним, з ухилом від православ'я до католицизму, а твори — схоластичними¹².

Майже півстоліття присвятив вивченню творчої спадщини Кирила Транквіліона видатний український літературознавець С. І. Маслов (1880—1957), який залишив великий рукопис з названого питання. Завдяки зусиллям науковців Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка це дослідження нещодавно побачило світ¹³.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції творчість мислителя вивчали переважно літературознавці. Аналізові філософських поглядів Транквіліона, розкриттю раціоналістичних і гуманістичних елементів його вчення вперше приділила увагу В. М. Нічик¹⁴. Вона розглядає мислителя як одного з ранніх представників етико-гуманістичного напрямку у вітчизняній філософії, а висунуті ним ідеї — як перехідний етап до філософії Г. С. Сковороди. Окремим питанням філософської спадщини Транквіліона присвячені дослідження М. В. Кашуби, І. В. Паславського¹⁵.

За формою викладу твори мислителя ближчі до попередньої (елічно-слов'янської) традиції філософствування, але за цією формою приховується вільномудство. Нагадаємо хоча б про обстоювану Транквіліоном ідею єдності мікро- і макросвіту, людини і природи, яка за своєю суттю заперечує основоположний постулат релігійного світогляду — протиставлення духовного і тілесного. Під релігійною оболонкою у нього приховувалась самобутня думка, яка намагалась знайти відповіді на питання, що хвилювали тогочасне суспільство.

У розв'язанні основного питання філософії (а за тодішніх умов це було питання про співвідношення бога і світу) Транквіліон перебував на ідеалістичних позиціях. Він визнавав первинність духовного начала, тобто акт божественного творення світу. Думка Транквіліона про нематеріальність і нескінченність бога зближує його уявлення про божество з неоплатонічним поняттям абсолюту. У пізнанні духовного начала мислитель підкреслює своє прагнення виходити з раціоналістичних, а не містичних основ: «Ибо аз брeнная твaрь, земля и пепел, держаю прикоснутися умом моим натрикосновенному божеству»¹⁶. Тут Транквіліон, спираючись на «Ареопагітики», послуговується катафатичною (позитивною) і апофатичною (негативною) теологіями.

Розв'язання питання про відношення бога і світу у Транквіліона має суперечливий характер. З одного боку, він ще стоїть на позиціях креаціонізму, а з другого — проповідує створення світу шляхом божественної еманції. В кінцевому ж підсумку виходить, що креаціонізм у Транквіліона суто формальний: мислитель не так захоплюється «божественною» мудрістю, як прославляє велич і красу «створеної» природи. У зв'язку з цим мислитель розвиває своє вчення про світи. Їх у нього чотири: перший — невидимий світ духовних сутностей, або «світ ангелів»; другий — видимий, тілесний, або «великий світ»; третій

¹² Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1883, т. 1. Приложения, с. 218—243; Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы.— Спб., 1884, с. 187—188; Колтоновская А. М. «Перло многоценное» Кирилла Транквиллиона-Ставровещкого 1646 года, его состав и источники.— В кн.: Летопись вечерних высших женских курсов, учрежденных в Киеве А. В. Жекулиной. Киев, 1914, кн. 1, с. 21—89 та ін.

¹³ Маслов С. И. Цит. произв.

¹⁴ Нічик В. М. Сковорода і етико-гуманістичний напрям..., с. 117—121; Нічик В. М. Из истории отечественной философии..., с. 15, 16, 89, 185, 190, 195, 216.

¹⁵ Кашуба М. Заборонене євангеліє.— Людина і світ, 1978, № 10, с. 42—44; Паславський І. В. Кирило Транквіліон-Ставровещкий і філософські традиції Київської Русі.— В кн.: Київська Русь: культура, традиції. К., 1982, с. 92—103.

¹⁷ Транквіліон-Ставровещкий К. Зерцало богословіи.— Почаїв, 1618, ч. 1, а. 3 зв.— Далі посилання на цей твір даються в тексті.

світ — людина, або «мікрокосмос»; четвертий — світ зла, який є «творення диявола і злих людей».

Концепцію першого світу Транквіліон розвиває під впливом «Ареопагітиків», концепцію другого, видимого світу будує, спираючись не тільки на «Шестоднев» Василя Великого, але й на античну філософію, філософську думку Відродження, а також на здобутки тогочасної світської науки. Тут мислитель послуговується античним вченням про чотири першоелементи, або стихії: вогонь, воду, повітря і землю. З різних комбінацій цих елементів, на його думку, складаються всі речі видимого світу.

Найбільшу увагу Транквіліон приділяє аналізу третього світу — світу людини, або «малого миру». Людина, на його думку, це дивовижне творіння бога, скарбниця «премудрости его неизреченной» (Зерцало богословів, ч. 2, а. 19 зв.). Подібно до стоїків, Транквіліон пояснює сутність людини, виходячи з концепції двох натур, за якою вона створена з «двох бытностей разных»: видимого тіла і невидимої душі. Видиме тіло, як і нежива природа, складається з чотирьох елементів: «плоть от земли, кровь от воды, дыхание от воздуха, теплота от огня» (там же). Помираючи, людина повертається до природи. Що ж стосується душі, то вона, на думку Транквіліона, є невидимою, розумною і безсмертною. Всі сили душі спрямовані на тіло: вона «оживляет і движет все тѣло» (там же, ч. 2, а. 20). Душа, вважає він, притаманна як людям, так і тваринам. Але в тварин вона помирає разом з тілом¹⁷, тоді як у людини, на думку мислителя, — безсмертна, є образом і подобою бога й після смерті залишає тіло. Стосовно того, що відбувається з душею після смерті людини, у Транквіліона суперечлива точка зору. З одного боку, душа, як гадає він, все знає і розуміє, не втрачаючи жодної із своїх властивостей, а з другого — без тіла «не дѣйственна» (Євангеліє учителное, ч. 2, а. 36).

Транквіліон розрізняє у людини п'ять відчуттів, з допомогою яких вона сприймає видиме і невидиме, «сладости и красоты видимаго свѣта сего» (Зерцало богословів, ч. 2, а. 20 зв.). Чуттєвість мислитель нерозривно пов'язує з тілом людини, а чуттєвий досвід розглядає як джерело її знань. Варто зазначити й те, що аналізови чуттєвого пізнання Транквіліон приділяє значно більше уваги, ніж це робилось за доби середньовіччя, коли тіло людини і людські відчуття розглядались як щось гріховне і «нечисте», як джерело всякого зла. В тлумаченні відчуттів Транквіліоном ми бачимо зародки сенсуалізму, який поступово утверджується у вітчизняній філософії XVII ст.

Порівнюючи відчуття зі стихіями, мислитель відзначає, що вони можуть бути тонші і грубіші. Смак — грубий, подібний до землі, бо людина відчуває його лише тоді, коли язик безпосередньо торкнеться чогось. Нюх схожий на воду. Він тонший за смак, тому що сягає далі і «пouchает вонность или смрад» (там же, ч. 2, а. 20). Слух, який ще тонший і вправніший, ще далі поширює свою силу, «приймає гласы далека и рассуждает их» (там же), Транквіліон порівнює з повітрям. Тоншим за попередні відчуття є зір, який подібний до вогню, «або око далека видѣнием объемлет всякое тѣло и осязает его» (там же). Велика увага до аналізу відчуттів пов'язана з тим, що Транквіліон, разом з іншими вітчизняними мислителями XVII ст., які спирались на розвиток емпіричного природознавства, вважає, що без чуттєвого досвіду неможливе жодне знання про навколишній світ.

Далі Транквіліон, виходячи з концепції двох натур, підкреслює, що з допомогою зору і дотику людина оприймає видиме, а трьома іншими відчуттями — невидиме. «Вкусом — невидимую сладость и горесть;

¹⁷ Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє учителное.— Рохманов, 1619, кн. 1, а. 26. Далі посилання на цей твір даються в тексті.

ноздрами — обоневает невидимую вонность, слухом приймає невидимы гласы» (там же, ч. 2, а. 20 зв.). Але відчуття не дають вірогідного знання, і тому світосприйняття людини переходить на вищу, розумну ступінь пізнання. Розумні сутності «ті́лко самый ум поймует и назирает разумною и зрительною своею силою» (там же).

Мислитель розрізняє такі поняття, як «ум» і «розум» людини. «Ум — це «врожені» здібності людини. Розум же «...отвѣтъ в душу приходит, если чого от кого иного научится и уразумѣеш, то разум» (Зерцало богословіи, ч. 2, а. 22), тобто є здібністю людини, набутою в процесі її життєдіяльності.

За допомогою чуттів і розуму людина, на думку Транквіліона, пізнає видимий тілесний світ. Що ж стосується другої натури, тобто «невидимых бытностей», то їх людина пізнає тільки «умом». Як бачимо, Транквіліон, на противагу ортодоксальному християнству, апологети якого вимагали сліпого сприйняття біблійних положень, наголошує, що для того, щоб не ховатися, неначе кріт, в «тмѣ застарелого безумия», потрібне нове прочитання Біблії «разумным боговидением». Це, на його думку, дасть людині можливість «обновитися яко орел горолетный» (Євангеліє учителное, ч. 1, Предмова до чительника). Богопізнання, за Транквіліоном, досягається шляхом містичної інтуїції: «непостыженієм постизаю непостыжимаго бога» (Зерцало богословіи, ч. 1, а. 6). В пізнанні ж природи містична інтуїція, на його думку, ніякої ролі не відіграє. Мислитель неодноразово підкреслює, що основними характеристиками людини є її мудрість і розум, акцентує можливість безмежного їх удосконалення, що аж ніяк не узгоджувалось з тодішніми релігійно-аскетичними уявленнями. Навіть Христос як «двонатурна» істота, «посредник бога и человекъ», виступає у Транквіліона головним чином як досконала і розумна людина (Зерцало богословіи, ч. 1, а. 14 зв.). Ці тези перебувають у руслі гуманістичного світорозуміння, коли вихідним пунктом філософських міркувань виступає людина.

Мислитель розрізняє два види людських насолод: «невидиму», душевну насолоду, яка буває «з науки еже улюбити и засмаковать себя премудрость... и въѣдѣніе многих тайн божих» (там же, ч. 2, а. 20 зв.), і видимі, тілесні насолоди «за въдомих речей того свѣта чувствами приймається: вкусом — сладость покармуй, сладких и горьких, так же и напиту; виденієм же наслаждается красоты женской и оздобу шат свѣтлых и от каменій многоцѣнных... слухом от приймає смак з гласов радостотворных пѣсней и музиков, и ноздрами засмакує вонность сладкую различных зелій» (Там же, ч. 2, а. 20 зв. — 21). Транквіліон також розмежовує насолоди на правдиві та хибні. Хибні — це ті, які «ті́лко самою мыслію в мечтанію смакують якову реч и сим тилко начеше мысль, хотя того skutkom не докаже, ... а що чувствами, то правдивы ест» (там же, ч. 2, а. 21). Тут чітко простежується відхід від християнської ортодоксії, згідно з якою земні насолоди вважались гріховними, а також заперечення релігійного аскетизму і ствердження права людини на задоволення земних потреб.

Розрізняючи в людині дві натури — духовну і тілесну, Транквіліон, крім того, поділяє людське ество на «горню» і «дольну» частини. В «горній» частині людини, «в бѣлом и безкровном мозку ум невидимый, самовластный, бесмертный, въчный, многозрительный, самая предвѣйшая сила души» (там же, ч. 2, а. 21 зв.). При душі перебувають також такі її сили, як воля, пам'ять, розум, любов, радість. Ці «назацнѣйшіи силы разумной душѣ сии при умѣ стоят, яко слуги при цари» (там же, ч. 2, а. 22). Завдяки їм людина, на думку Транквіліона, подібна до бога.

Така точка зору характерна для багатьох представників етико-гуманістичного напряму у вітчизняній філософії. Її обстоював, зокрема, у своєму «Катехизисі» Лаврентій Зизаній — визначний діяч української культури, з яким Транквіліон співробітничав у Львівській братській

школі. Не випадково ця книга була засуджена церковними властями як еретична¹⁸.

Як і інші представники етико-гуманістичного напрямку, Транквіліон зосереджує увагу на внутрішньому світі людини, оскільки, на його думку, «душа людская зацѣпѣющая от тѣла» (Євангеліє учителное, Посвящение кн. Самоилу Корецькому). Саме душа виділяє людину з тваринного світу, зрівнюючи її з богом. Слідом за античними філософами й італійськими гуманістами епохи Відродження мислитель вважає, що внутрішній світ людини — мікрокосм, повторює у собі всі особливості макрокосму. На протигагу релігійної ортодоксії з її ідеєю богопізнання і вимогою самозречення людини, Транквіліон висуває на перший план ідею самопізнання, яка за своїм реальним змістом була спрямована проти догматів християнської теології.

«Дольна» ж частина людини, на думку мислителя, подібна до землі і поєднує людину з тваринним світом. Слідом за неоплатоніками і Піко делла Мірандола, Транквіліон обстоює ідею про середнє положення людини між тваринним й божественним світами. Тому людина, якщо вона покладається тільки на свої чуттєві пристрасті, може опуститись до рівня тварини. Якщо ж вона має оволюду волі, займається самопізнанням і має «чисте серце», тоді опроможна піднятися до богоподібної істоти. «И тако створи бог человека з двоакон бытности: небесна и земна, тѣло видимое от землѣ, душа же невидимая от небеси. И прето человекъ есть свѣтъ и тма, небо и земля, ангел и звѣръ; и постави его в границах смерти и живота, посредѣ величества и смиренія, чудное злученія — дух и плоть, смерть и живот» (Зерцало богословія, ч. 2, а. 23). Середнє положення людини Транквіліон розглядає як її перевагу навіть перед ангелами. Ця перевага полягає в тому, що, на відміну від ангелів, які, «преизволеніе имуще», можуть відхилитися від доброго до злого і, «отпадши, не прїимають покаанія, поневаж безсплотны суть» (там же, ч. 2, а. 2 зв.), людина завдяки своїй двонатурності має оволюду самовизначення. Підкреслюючи могутність людини — «все в твоєи самовластїи и в твоєи мощи»¹⁹, Транквіліон водночас наголошує на тому, що для досягнення поставленої мети «...прѣвѣ тружѣдаться подобает» (Євангеліє учителное, ч. 1, а. 61). Висока оцінка Транквіліоном людської гідності, індивідуального людського існування, земної діяльності людини викликала обурення ортодоксальних рецензентів «Євангелія учителного», які проголосили, що, «...если бы Кирил и совсѣм не погрѣшил в своей книге, но ради тех фарисейских глагол непотребна есть: всякий возвышающий сам себя, будет унижен»²⁰.

Якщо більшість представників етико-гуманістичного напрямку (особливо Д. Туптало, Г. Скворода), підносячи в людині духовне, негативно ставилися до всього тілесного, то в Транквіліона часто-густо простежується тенденція до розгляду матеріального і духовного в єдності. Ця думка за тодішніх умов суворо засуджувалась ієрархами православ'я. Водночас, віддаючи належне середньовічній традиції, Транквіліон нерідко твердить, що тіло є ворогом душі (Зерцало богословія, ч. 2, а. 23 зв.), оскільки пов'язані з ним чуттєвість, пристрасті і т. ін. прилучають людину до світу зла.

Щоб пояснити те зло, яке «паує у земному житті», Транквіліон вводить четвертий світ — «мир злосливый», який становить собою «живот злых своволных людия» (там же, ч. 2, а. 26). Світом зла є не тілесний світ, не тіло людини, як це вважалося в ортодоксальному християн-

¹⁸ Зизаний Л. Катехизис.— Гродно, 1787, а. 146 зв.; *Заседание в книжной палате 18 февраля 1627 года по поводу исправления Катехизиса Лаврентия Зизания*.— Спб., 1878.

¹⁹ Транквіліон-Ставровецький К. Перло многоцѣнное.— Могилев, 1699, а. 5 зв.

²⁰ Цит. за: *Чтения в обществе любителей духовного просвещения*, 1890, № 4, с. 548—549.

ському віровченні. Світ зла є, на думку мислителя, результат діяльності недобрих людей і диявола. У даному питанні відчувається вплив на Транквіліона апокрифічної літератури, зокрема богомільства, яке в біблійську версію походження світу вводить новий персонаж — Сатанаїла, чим істотно обмежує уявлення про всемогутність бога, про бога як абсолютне творче начало. Саме дияволу, за уявленнями богомільства, належить ініціатива творення світу і людини, які виступають як сфери, де необмежено володарює зло²¹. Транквіліон в осмисленні даного питання теж по суті заперечує творення світу богом, тому що світ зла й недобрі люди, на його думку, є породженням диявола. І хоча весь матеріальний світ, вважає він, є за своєю суттю добрим і досконалим, зло походить від тієї частини людей, яка потрапила під вплив диявола внаслідок того, що перебуває в полоні своїх пристрастей, насамперед оріблостства.

Отже, у овоєрідній формі мислитель намагається розкрити і суспільні причини існування зла, гнівно викриваючи тодішні суспільні порядки: «...мир сей злосливий подобен мору, ибо от лакомства гомѣты скидает, бѣсится и пѣнит нечистотами, от убийства играет кривавыми вълнами... Ты увесь в злѣ лежишь и злостми яко жрудлом оплваешь. В тебѣ нечистота обходит морѣ и грады... В тебѣ тѣтба и разбой, смок скритый, а убійство яко лев неситый... Грѣх широко царствует, лож ся в народѣх криет, а хищеніе яко зверь злову тыет. Посула на судех первое мѣсто засѣдает, і правду убогих изидает. В тебѣ жрудла и рѣки слезныи не высыхают...» (Зерцало богословія, ч. 2, а. 29 зв.). Тут вимальовується не що інше, як яскраво зображена Транквіліоном картина сучасного йому феодального суспільства.

«Злосливий мир», як і інші світи, на думку мислителя, складається з чотирьох елементів, «чотирьох злостей»: «з зазрості, с пыхи, з лакомства, з убійства» (там же, ч. 2, а. 26 зв.). Названі елементи, подібно до основних елементів макрокосму, належать до видимих і невидимих натур: «зазрост и пыха», подібно до вогню і повітря, «криются невѣдомо при души невидимой», «лакомство як вода, убійство як земля» (там же, ч. 2, а. 27), належать до видимої природи. В тогочасному «злосливому мирі» недобрі діла пов'язуються Транквіліоном з «зазростю в незычливых, пыхою в богатых, лакомством в сребролюбцах, убійством в гнѣвливых, в тиранах свѣта того, і тыми злостми царствует в челоуѣцех зловѣрных» (Зерцало богословія, ч. 2, а. 27). Як і Сковорода, Транквіліон у з'ясуванні причин зла обмежується викриттям моральних вад тогочасного суспільства, хоча це викриття подеколи набуває у нього виразного суспільного звучання. Так, він сміливо вказує на тих «мнозиі великиі і богатиі» (Євангеліє учителное, ч. 1, а. 288 зв.), тобто на світських і духовних феодалів, які все своє серце і волю «обратили на объединение и пьянства, умножати тунейдцев, ласкателей, испражение колесниц, умножати сокровища...» (там же, ч. 1, а. 288). Саме вони призвели до того, що в світі «сребролюбия ради... убійства, тѣтби, разбой, кривоприсязства, лихоиманіе, идолопоклоніе, просто рещи всякое беззаконіе і нечестіе в мирѣ дѣется» (там же, ч. 1, с. 286). Транквіліон з глибоким обуренням засуджує неробство, дармоїдство, ледарство, вважаючи, що «праздность всякого зла учителница» (там же, ч. 1, а. 60).

Засуджуючи несправедливість і поневолення, Транквіліон пише, що «нынѣ мнозиѣ творити звыкли в роде нашем по фарисейску, вмнати себя праведна... и помышляют быти родовита, славна, богата, премудра и иных себѣ равных не знают» (там же, ч. 1, а. 2), живуть за рахунок

²¹ Горский В. С. Проблема целостности мира в философской культуре Киевской Руси и древней Болгарии: (к вопросу о восприятии богомільства в культуре Киевской Руси). — В кн.: У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов. Киев, 1983, с. 46.

інших і ставляться до них несправедливо. Тому панівним класам він загрожує судом: «яковым судом осуждают ближних своих, таковым сами осудятся» (там же). Мислитель радить роздати багатство бідним, тому що тільки так, на його думку, можна «имѣти от злата славу» (там же, ч. 1, а. 146). Це свідчить, що він поділяв антифеодальні, демократичні позиції, глибоко співчував пригнобленим і знедоланим.

Транквіліон висуває ідею свободи, рівності і братерства всіх людей, незалежно від їх національної належності і віросповідання: «...тебѣ брат есть и друг всякій християнини правовѣрный, аще и варвар, и скиф будет, аще еллин, и евреянин, аще и раб и свобод будет брат тебѣ есть» (там же, ч. 1, а. 302—302 зв.). В конкретно-історичних умовах України кінця XVI — початку XVII ст. ідеї рівності, справедливості і свободи були вельми актуальними, мали велике громадське звучання, хоча Транквіліон, розвиваючи їх, ідеалізує апостольську бідність та демократизм засад раннього християнства.

Як бачимо, дійшовши висновку, що сучасне йому суспільство є світом зла, мислитель вбачає єдиний шлях подолання соціальної несправедливості в удосконаленні моральності. Він вважає, що для того, щоб перемогти зло, потрібно ставити «противу зазрости — зичливість, противу пыхи — смиреніє, противу лакомства — воздержаніє, противу убійства — братолобіє, противу блуда — чистоту, противу обжирства — пост, противу вярды — покой» (Зерцало богословія, ч. 2, а. 28). Перемогти можна «гордыню — омирением, тщеславие — уничижением самого себя, лакомство — воздержанієм, обяденіє і пянство — постом, трезвостію, блудодѣяніє — чистотою души и тѣла» (Євангеліє учительное, ч. 1, а. 4, зв. — 5). У наведених вимогах — основний зміст максими Транквіліона: «познай самого себя яко есть так дивное и разумное створеніє...» (Зерцало богословія, Предмова до чителника).

Висунуті Транквіліоном прогресивні ідеї сприяли широкій популярності його творів, які неодноразово перевидуються в XVII — XVIII ст. Так, у Києві 1692 року перевидано «Зерцало богословія», а 1696-го — «Євангеліє учительное». В 1697-му останнє перевидав Максим Вошанка в Могильові, а згодом (1699 р.) і «Перло многоцѣнное». Наприкінці XVIII ст. знову побачило світ «Зерцало богословія» (Почаїв, 1790 р.).

Твори мислителя були розповсюджені не тільки по Україні, але й в Росії та Білорусії. Так, забороняючи «Євангеліє учительное», патріарх Філарет I і цар Михайло Федорович посилають грамоту навіть у Сибір, на Верхньотур'я воеводі князеві Семену Гагарину «о повсемѣстном собираніи і преданіи огню напечатанного в Литвѣ Учительнаго Євангелія архимандрита Кирилла Транквіліона Ставровецкаго и других книг его сочиненія, наполненных ученієм еретическим, с строжайшим впредь запрещенієм покупать их и ими пользоваться»²². Незважаючи на перепони, книги Транквіліона зберігались і навіть розповсюджувались в рукописних списках, а заборона його творів породжувала протести. Авторитет мислителя був такий великий, що його іноді називали «овятим», а «Євангеліє учительное» — «святой книгой»²³. Так, у Вологді чернець Андріан і його учень Іаков виступили проти спалення книг Транквіліона. До них приєдналися ієрей Іван Філіпов та піддядий Аггей Семенов. За наказом царя в 1629 р. всіх їх було відправлено на заслання²⁴.

У першій половині XVII ст. «Зерцало богословія» служило одним з підручників для братських шкіл. Ця книга була також посібником для викладачів Києво-Могилянської академії, а викладені в ній ідеї справляли на них певний вплив (наприклад на Антонія Радивилівсько-

²² *Собрание государственных грамот и договоров.* — М., 1822, с. 298.

²³ *Харламович К.* Малороссийское влияние..., с. 112.

²⁴ Там же, с. 112—113.

го). Розкольніцька література в Росії також опиралась на твори К. Транквіліона-Ставровецького як на одне з джерел²⁵.

Наведені факти свідчать про те, що Транквіліон зробив значний внесок у розвиток вітчизняної культури, в розширення культурних зв'язків трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Його вчення про людину розвивалось в загальному руслі генезису вітчизняної філософської думки. Воно оповнене ідеями гуманізму, які посідають центральне місце в творчості мислителя.

* * *

Разрабатывая учение о человеке, Кирилл Транквилион Ставровецкий — представитель этико-гуманистического направления в отечественной философской мысли начала XVII в. — исходит из концепции двух натур: видимого тела и невидимой души, благодаря которым человек имеет свободу самоопределения. Транквилион считает, что человек имеет безграничные возможности самоутверждения, которые реализуются в процессе труда. Он уделяет большое внимание анализу чувств и разума, при помощи которых человек познает видимый, телесный мир. Важным моментом учения К. Транквилиона о человеке является постановка вопроса о единстве микро- и макрокосмоса, принцип самопознания, а также идеи справедливости, равенства и братства всех людей. Благодаря прогрессивной гуманистической направленности провозведения мыслителя пользовались широкой популярностью на Украине, в России и Белоруссии в XVII—XVIII веках.

²⁵ Возняк М. С. Історія української літератури, т. 2, с. 95, 334.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ ТАКІ КНИГИ:

КРИТИКА ФИЛОСОФСКОЙ АПОЛОГИИ РЕЛИГИИ / Б. А. ЛОБОВИК, Н. И. КИРЮШКО, Н. А. ЛИСОВЕНКО и др.— 19 л.— 3 р. 20 к.

У праці міститься критичний аналіз філософських ідеалістичних і богословських концепцій, що розглядають релігію як культурну і моральну цінність. Показано шляхи і методи подолання сучасної раціоналістичної релігії, елементи раціоналізму в релігійній свідомості. Доводиться безпідставність спроб обґрунтувати релігію за допомогою фальсифікацій філософії марксизму.

Для наукових працівників, викладачів, студентів вузів, пропагандистів, лекторів.

СПРАВОЧНИК АТЕИСТА / под. ред. А. С. ОНИЩЕНКО.— 40 л.— 2 р. 30 к.
(Анотувався в темплані 1984 р., п. 25).

Висвітлюється сутність атеїзму, його історичні форми, етапи розвитку, а також походження, корені, елементи і функції релігії. Показано сучасний стан світових релігій і конфесій, що існують в нашій країні. Дається критика «священних» книг та іншої віросповідальної літератури, релігійних свят і обрядів.

Для всіх, хто цікавиться проблемами релігії і атеїзму.

В. С. КОМАРОВСЬКИЙ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРИВНОГО ВПЛИВУ БУРЖУАЗНОЇ ПРОПАГАНДИ

В умовах загостреної ідеологічної боротьби на міжнародній арені імперіалістична реакція веде проти нашої країни інформаційно-пропагандистську інтервенцію з метою здійснення антикомуністичного впливу на різні категорії населення. Така ситуація вимагає піднесення на якісно новий рівень усієї нашої контрпропагандистської роботи. Як зазначається в матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, «слід розвивати політичну пильність радянських людей, їх непримиренність до ворожих поглядів, уміння протистояти ідеологічним диверсіям класового противника, опортуністичним і ревізіоністським наскокам на реальний соціалізм»¹. ЦК КПРС наголосив, що активна відсіч антирадянщині, антикомунізму — це постійний напрям діяльності партійних комітетів, засобів масової інформації.

В цьому зв'язку актуальним залишається питання про розробку дійової методики вивчення впливу підривних акцій буржуазної пропаганди, щоб, організуючи контрпропаганду, чітко уявляти, «що, в якій формі і по яких каналах намагається протягти до нас противник, давати його вилазкам своєчасну і доказову відсіч»².

Одна з найважливіших вимог, яка ставиться до методики соціологічних досліджень, — це відповідність специфіці того суспільного явища або процесу, який є предметом наукового аналізу. Підходячи з цих позицій до питань методики вивчення впливу буржуазної пропаганди на трудящих нашої країни, треба враховувати, що сфера його можливостей в основному обмежена сферою свідомості окремих категорій осіб. Дослідження форм впливу буржуазної пропаганди на інформованість населення і характер споживання інформації з каналів підривних центрів у сукупності можуть бути узагальнюючим показником реального потенціалу буржуазної пропаганди.

Для аналізу форм і масштабів впливу буржуазної пропаганди можна використовувати методи, розроблені і застосовувані в сучасній соціологічній практиці (опитування, аналіз документів, спостереження), кожен з яких має свою специфіку. Найчіткіше ця специфіка виявляється під час опитувань, коли респонденти свідомо чи несвідомо можуть давати необ'єктивну інформацію. Зокрема, знаючи, що в нашому суспільстві існує негативне ставлення до діяльності буржуазних каналів пропаганди, певна частина респондентів може в ряді випадків давати спотворену інформацію або ухилятися від відповідей на питання, пов'язані з їх власними оцінками судженнями. Як підкреслюється в спеціальній літературі, ймовірність одержання від респондента недостовірних даних різко зростає, якщо питання стосується тих його дій (способу думок та ін.), які не схвалюються суспільством³. Тому забезпе-

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 червн. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червн. 1983 р.— К., 1983, с. 70—71.

² Там же, с. 49.

³ Аналіз таких ситуацій див.: *Гражданников Е. Д., Каныгина Н. В. Методика и техника социологических исследований.*— Новосибирск, 1975, с. 31.

чення достовірності первинної соціологічної інформації є одним із центральних питань, які потребують особливої уваги.

У вивченні характеру впливу буржуазної пропаганди на масову свідомість актуальним, зокрема, є використання методу аналізу документів⁴. Документальна інформація, відібрана ретельним чином і проаналізована строго науковими методами, має, як правило, високий ступінь достовірності. Цей чинник поряд з іншими⁵ дозволяє ефективно використовувати документальну інформацію в дослідженнях громадської думки і характеру інформованості населення, а також контролювати і перевіряти дані, одержані іншими методами.

Пошук необхідної документальної інформації являє собою нелегке завдання. Як справедливо відзначає В. І. Волович, «недостатня популярність методу аналізу документів у нашій країні пояснюється... насамперед неумінням відшукувати, аналізувати і використовувати документи»⁶. Які ж документи можуть бути використані для вивчення можливого впливу каналів ворожої пропаганди?

Насамперед відзначимо можливість широкого використання статистичних даних про деякі сторони роботи ряду організацій і установ. Наприклад, звіти магазинів, комбінатів побуту і будинків моделей та ін. можуть дати конкретні уявлення про деякі аспекти громадської думки з питань моди, престижності тих чи тих споживчих товарів, різновидів послуг; статистичні дані про відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, художніх виставок — про рівень естетичних запитів певних груп населення та ін. Зіставляючи одержані дані зі змістом відповідних матеріалів буржуазної пропаганди за певний період часу, можна дістати деяке попереднє уявлення про факти їх можливого впливу на свідомість населення. Цінність одержаної таким чином інформації полягає головним чином у її документальності, адже вона відображає акти реальної поведінки людей, певні моменти їх життєдіяльності, тобто в кінцевому підсумку виражену позицію щодо актуальних питань, які впливають на формування певних аспектів громадської думки.

Водночас очевидна й обмеженість такої інформації. Зокрема, на її основі не можна зробити строго однозначного висновку про наявність впливу каналів буржуазної пропаганди навіть на матеріалі порівняно вузького кола питань, які потрапляють у поле зору дослідника. Такі ж труднощі виникають під час виявлення фактів прилучення тих чи інших осіб до каналів буржуазної пропаганди, ступеня їхньої довіри їм. Дані, які можна почерпнути з матеріалів статистики, мають суто попередній характер.

Для з'ясування громадської думки перспективним є використання записок слухачів з запитаннями лекторам, доповідачам, пропагандистам, промовцям, які виступають у трудових колективах, перед широкою публікою. Достойнство інформації, яка міститься в записках, визначається насамперед такими моментами. По-перше, на її основі можна дістати уявлення про широке коло проблем, питань, подій, явищ, які хвилюють населення. Це допомагає досліднику виявити найактуальніші напрями вивчення громадської думки та інформованості в даний час у зв'язку з діяльністю буржуазних каналів пропаганди. Наприклад, якщо ми за тих чи інших причин не встигаємо оперативно висвітлювати якесь питання, а західна пропаганда посилено намагається його подати у своїй, тенденційній або прямо спотвореній інтерпретації, то за кількістю заданих питань на дану тему, їх тоном і характером можна зробити досить точний висновок про ступінь досягнення буржуазною пропаган-

⁴ Нагадаємо, що в соціологічній літературі термін «документ» означає будь-яку інформацію, фіксовану в пресі або рукописному тексті, на магнітній стрічці тощо.

⁵ Про них докладно див.: *Процесс социального исследования*.— М., 1976, с. 361—363.

⁶ *Волович В. И. Определение надежности документальной информации*.— В кн.: *Вопросы методики и техники социологических исследований*. М., 1975, с. 135.

дою уваги свого адресата. По-друге, можливість задати питання в письмовій анонімній формі дає певну підставу розраховувати на відвертість висловлень з проблеми, яка цікавить запитувача. В записках, в основному, відсутня імовірність свідомої деформації первинних даних. Крім того, в записках нерідко містяться прямі посилання на канали буржуазної пропаганди, простежується відповідно виражений ступінь довіри (недовіри) до переданої ними інформації, а іноді й однозначне ставлення до діяльності цих каналів загалом. І хоча на основі таких даних важко робити узагальнені висновки (частіше за все у записках позиція особи, яка задала питання, чітко не визначена, а сама форма документа призначена скоріше для з'ясування позиції лектора, ніж особи, яка задала питання), проте ці дані можуть бути відправним орієнтиром у розв'язанні поставлених дослідницьких завдань.

Отже, первинна інформація, яка міститься в записках слухачів і в офіційних документах, має у плані, що нас цікавить, достоїнства і недоліки, більшою чи меншою мірою притаманні й іншим різновидам документальної інформації. Вони визначаються як специфікою дослідницьких завдань, так і особливостями кожного методу як такого.

Так, цілком припустимо передбачити, що питання на лекціях частіше задають більш активні слухачі. Отже, може виявитися, що за допомогою аналізу записки розкривається громадська думка не всього населення, а в основному певного кола осіб. Треба пам'ятати і про невміння частини слухачів чітко сформулювати свою позицію і про ряд інших «вузьких місць» документального аналізу.

Тепер торкнемося питання про використання методу спостереження. Унікальним достоїнством цього методу є можливість фіксування реальних процесів функціонування і (або) формування елементів громадської думки, інших чинників свідомості, вчинків людей у звичайному для них оточенні. Інформація про аудиторію буржуазних засобів масової інформації, одержана методом спостереження, може бути використана з різною метою: для визначення ступеня довіри тої чи тої категорії населення до інформації з буржуазних каналів пропаганди і дальшого зіставлення результатів спостереження з відповідними даними досліджень; для одержання інформації про особливості свідомості, наприклад, тієї категорії осіб, які схильні довіряти буржуазній інформації. Отримати таку інформацію іншими методами в необхідному обсязі неможливо. Під час спостереження дослідник може також простежити процес проходження і трансформації інформації з буржуазних каналів масової пропаганди в міжособистісних каналах спілкування, реальний процес впливу цієї інформації на певні уявлення й оцінки судження людей. Крім того, при повторних спостереженнях фіксуються і нові акценти у спрямованості буржуазної пропаганди на свідомість населення. Отже, стає можливим розробляти й здійснювати більш дієві контрпропагандистські заходи. Достоїнство методу спостереження полягає також у тому, що, як правило, спостережувані не відчувають себе об'єктами дослідження. Тому навмисне спотворення ними своєї позиції щодо інформації з каналів буржуазної пропаганди в процесі спостереження (природно, при належній його організації) можуть бути мінімальними.

Під час проведення спостережень, пов'язаних із вивченням явищ масової свідомості, безпосереднім об'єктом аналізу є частіше за все вербальні реакції спостережуваних, які (реакції) фіксуються, а далі можуть бути формалізовані й кодифіковані за певними правилами. Як показує досвід, стосовно розглядуваної проблематики можуть викликати інтерес і фіксуватися насамперед такі елементи вербальної поведінки: тема розмови, її тривалість (як певний показник ступеня інтересу до теми); позиція співрозмовників щодо порушених питань, її близькість чи віддаленість від тієї, яку намагається нав'язати буржуазна

пропаганда; наявність прямих посилань на конкретні канали останньої і оцінки їх діяльності.

Відзначаючи значні можливості використання методу спостереження, зрозуміло, треба брати до уваги і притаманні йому обмеженості і насамперед складності практичного застосування. Низький ступінь репрезентативності даних, труднощі організаційного характеру багато в чому звужують сферу його застосування.

Тому основним методом одержання інформації з зазначених проблем все ж є опитування, головні достоїнства якого полягають у можливості вивчення аудиторії, її потенціальних реакцій на інформацію засобів буржуазної пропаганди. Ефективність цього методу визначається передусім можливістю одержати репрезентативну інформацію для будь-якої генеральної сукупності (аж до масштабів країни загалом), яка може бути диференційована стосовно окремих регіонів і соціально-демографічних груп. Ні аналіз документів, ні спостереження, строго кажучи, такої можливості не дають. Крім того, з допомогою опитування можна одержати різнобічну за змістом інформацію про аудиторію як об'єкт пропаганди, про настрої і думки населення, певної групи, окремої особи.

Яка ж саме інформація потрібна для дослідження можливої аудиторії буржуазних каналів пропаганди? Щоб встановити це, треба визначити її загальний обсяг, періодичність комунікації, бо, як відомо, регулярність і тривалість ідеологічності обробки аудиторії є однією з необхідних умов пропаганди. На цю обставину, зокрема давно звернув увагу французький буржуазний соціолог, теоретик з питань пропаганди Ж. Еллюль⁷.

Будь-яка інформація з підривних каналів буржуазної пропаганди в тій чи іншій формі містить ідеологічне навантаження і здатна викликати конкретну реакцію аудиторії. Спектр різновидів реакції на таку інформацію, як правило, досить широкий. Одна справа, якщо, наприклад, аудиторія сприймає переважно музичні передачі зарубіжних радіостанцій, інша, — коли вона виявляє інтерес до тенденційно складених новин або коментарів антирадянського характеру.

Важливо враховувати інформацію про те, до яких саме каналів буржуазної пропаганди частіше звертаються ті чи інші слухачі. Кожен із цих каналів має свою специфіку, між ними існує певний «поділ праці». Наприклад, журнал «Америка» спеціалізується переважно на пропаганді «вітрини» американського способу життя і майже не торкається проблем внутрішнього життя СРСР, яким, у свою чергу, приділяють основну увагу радіостанції, які мовлять на СРСР (особливо така злісно-підривна, як «Свобода»). Інформація за згаданими параметрами дослідження в сукупності з виявленням ситуації довіри чи недовіри до каналів буржуазної пропаганди, ставлення до їх діяльності загалом, дані про можливий вплив на громадську думку й інформованість різних груп населення може, на наш погляд, дати достатнє уявлення про потенційні можливості буржуазної пропаганди. Вивчення окресленого кола питань емпіричним методом не містить принципово нездоланих труднощів⁸.

Водночас, як ми вже відзначали, основні труднощі полягають в одержанні достовірної первинної інформації, у відкиданні або зведенні до мінімуму можливої нещирості відповідей частини респондентів. Щоб одержати максимально правдиві відповіді на питання анкети (інтерв'ю), потрібно дотримуватися ряду вимог щодо організації емпі-

⁷ Ellul J. Propaganda: the Formation of Men's Attitudes.— New York, 1966.

⁸ Конкретні формулювання відповідних питань про вивчення аудиторії буржуазних каналів пропаганди див.: Коммунистическое воспитание.— М., 1981, с. 159—162; Комаровский В. С. Социологические методы изучения общественного мнения.— В кн.: Изучение общественного мнения в развитом социалистическом обществе. М., 1980, с. 68—75.

ричних досліджень і форми побудови анкети⁹. Це такі вимоги. Опитування доцільно проводити на підприємствах (установах, навчальних закладах та ін.) з дотриманням правил випадкового відбору. Респондент має заповнювати анкету самостійно. Характер заповнення оптимальний у випадку, коли респондент тільки обводять кружком обраний ним варіант відповіді. Відкриті питання, які вимагають щось вписати в анкету, як правило, малоефективні; під час опитування не треба втручатися в дії респондента. Анкетер лише відповідає на задані йому респондентом уточнюючі питання і в разі необхідності дає відповідні пояснення. Після заповнення анкети респондентові пропонується особисто опустити її в спеціальну скриньку (сумку). Організація опитування повинна мати достатньо масовий характер; анкети заповнюються самостійно, водночас кількома людьми; у вступному слові спеціально наголошується на забезпеченні гарантії анонімності відповідей респондента¹⁰ (останній вказує в анкеті мінімум даних про себе). При цьому питання соціально-демографічного характеру доцільно ставити на початку анкетного листа, що, по-перше, забезпечує можливість одержання певної орієнтованої інформації про категорію осіб, які ухиляються від відповіді на «гострі» питання, тобто від оцінки буржуазних каналів пропаганди, а, по-друге, такий прийом з перших же хвилин дає можливість респондентам переконатися в реальності наданих гарантії анонімності.

Наведемо деякі дані, що підтверджують доцільність такої організації опитування і форми побудови анкетного листа. В 1968 році в Таганрозі автором проводилося інтерв'ю, призначене з'ясувати ставлення населення до вітчизняних і зарубіжних засобів масової інформації і пропаганди.

На початковому етапі опитування за однією з анкет, яка містила ряд питань про ставлення до діяльності буржуазних каналів пропаганди, робітники, службовці, ІТП, студенти та учні опитувалися групами (не менше шести — восьми чоловік), а інтелігенція, не охоплена виробництвом (тут і далі — ІНВ), групами в складі двох-трьох чоловік. Деяка частина ІНВ ставилася до опитування дещо насторожено, про що свідчить, зокрема, відсутність у ряді випадків відповідей на конкретні питання соціально-демографічного характеру¹¹. Крім того, серед ІНВ кількість осіб, які не відповіли на питання про буржуазні канали пропаганди, була майже в три рази більшою, ніж у решті категорій опитуваних¹².

⁹ У методичній літературі під «щирістю респондента» розуміють наявність бажання відповідати на питання анкети (інтерв'ю) у повній відповідності з тими уявленнями про сутність проблеми, які у нього склалися. Якщо респондент свідомо дає неправильні, спотворені відповіді, (відзначає, наприклад, під час заповнення анкети позицію: «Зборів релігійної секти не відвідую», — хоча насправді він їх відвідує, і даний факт, безумовно, адекватно фіксований в його свідомості); якщо він уникає відповіді на питання, щодо якого він цілком може визначити свою позицію (відзначає: «утруднююсь відповісти» або лише так питання без відповіді), то вважається, що він поводиться нещиро.

¹⁰ Як твердить, наприклад, болгарський соціолог С. Михайлов, у таких дослідженнях «прийняти анонімності опитування відіграє винятково благородну роль у забезпеченні достовірності інформації... Коли досліджувані особи переконані, що дані, які вони дають, зберігаються у таємниці, вони говорять відверто, проникаються довірою до дослідження» (Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. — М., 1975, с. 97—98).

¹¹ Відзначимо, що з такою проблемою зіткнулися і соціологи МДУ під час проведення опитування на Московському заводі «Каучук». Частина робітників не назвала в анкеті свою спеціальність. Це були робітники немасових спеціальностей, які вважали, що їх анкети можна виділити із загальної маси (докладно див.: Лекции по методике конкретных социологических исследований. — М., 1972, с. 97—98).

¹² У спеціальній літературі відзначається, що кількість осіб, які не відповіли на те чи інше специфічне питання анкети, не повинні перебільшувати 5—7%. Перебільшення цієї цифри може розглядатися, зокрема, як ознака виявлення з боку респондента «турботи, яка стосується анонімності опитування». (Вопросы методики и техники социологических исследований. — М., 1975, с. 109).

Значне перевищення серед ІНВ осіб, які не відповідали на специфічні питання анкети порівняно з вибірковою сукупністю загалом, на нашу думку, пояснюється насамперед тим, що анонімність ІНВ була гарантована меншою мірою, ніж іншим категоріям працівників. Наслідком цього виявився нижчий ступінь щирості відповідей представників ІНВ на цю групу питань. Збільшення на наступних стадіях дослідження чисельності групи респондентів із середовища ІНВ, які водночас заповнюють анкети (до п'яти-шести чоловік), тобто збільшення гарантованості анонімності значно зменшило кількість осіб цієї категорії, які не відповідали на подібні питання, і впритул наблизила цю кількість до середнього показника за вибірковою сукупністю загалом.

В 1978 році було проведено спеціальне експериментальне дослідження, що мало на меті з'ясування можливості здійснення опитувань за місцем проживання, які стосувалися діяльності буржуазних каналів пропаганди. Шляхом порівняльного аналізу з'ясувалося, що за місцем проживання респондент під час опитування поводить, як правило, менш широко, ніж на робочому місці.

Головні причини цього явища, на нашу думку, такі. Під час опитування за місцем роботи респондент знає, що дослідження санкціоновано адміністрацією підприємства (установи, навчального закладу). Цим адміністрація не тільки, так би мовити, посвідчує важливість і необхідність участі в запропонованому опитуванні, а й фактично заявляє про свою готовність певною мірою поділити з респондентом відповідальність за цю його участь. А під час опитування вдома свій статус щодо дослідження визначає сам респондент. Він нерідко неохоче бере на себе всю повноту відповідальності за відповіді, які йому запропоновано дати. Безперечно, це безпосередньо позначається як на його ставленні до процедури опитування, так і на результатах останнього.

Зрозуміло, організація опитування за місцем роботи має свої недоліки. Наприклад, у цій ситуації від респондента важче одержати якісне заповнення анкети, яка включає складні питання, що потребують серйозних аналітичних розмірковувань і (або) значних витрат часу на її заповнення. Є також підстави твердити, що організація опитування за місцем проживання ефективніша, коли досліджуються негативні явища в житті конкретних виробничих (навчальних) колективів.

Істотне значення має ще один аспект обговорюваної проблеми. Як показав досвід ряду досліджень, під час заповнення анкети респонденти різною мірою усвідомлюють соціальну значущість своїх відповідей, а також дослідження загалом. У деяких випадках це призводить до серйозної деформації первинних даних. Так, наприклад, у дослідженнях міграції сільського населення несподівано було виявлено, що респонденти коригують відповіді на питання дослідника, виходячи зі своїх уявлень про можливі соціальні наслідки даного опитування, їх бажаності або небажаності для жителів даної місцевості¹³. Ситуація опитування розглядалася ними фактично як різновид соціальної взаємодії, що в підсумку деформувало дослідницьку ситуацію. Свідоме спотворення первинних даних пояснювалося спробою «захисту» не власних, а скоріше групових інтересів. В опитуваннях, які зачіпають несхвалювані суспільством явища, захист специфічних групових інтересів, безперечно, може спостерігатися. У тих випадках, коли респондент ототожнює свої інтереси з інтересами групи і вважає, що відповіді на деякі питання анкети можуть показати його групу в невігідному світлі, від нього важко сподіватися щирості, навіть при гарантії особистої анонімності¹⁴. Ця обставина примушує вимогливіше підходити до оцінки первинної

¹³ Див.: Методика выборочного исследования сельского населения / Ред. Т. И. Заславская и др. — Новосибирск, 1969.

¹⁴ Як групові розглядаються інтереси конкретного колективу, певної професійної категорії, національності тощо.

інформації про несхвалювані суспільством явища, одержані методом опитування, навіть у тому разі, коли окремому респондентові гарантується повна анонімність.

Отже, розглянуті питання методики одержання відповідної первинної соціологічної інформації є необхідним, але лише першим етапом вивчення ідеологічної ситуації в певному соціальному середовищі *. Це означає, що результати первинних соціологічних досліджень форм і змісту антисоціалістичної пропаганди підлягають наступному поглибленому і всебічному аналізу з метою, по-перше, протидії (в разі необхідності) конкретним пропагандистським акціям імперіалізму.

По-друге, — і це головне — йдеться про необхідність вироблення практичних рекомендацій щодо зміцнення ідейно-політичного потенціалу громадської думки для формування активної класової позиції, високої політичної культури кожного члена трудового колективу.

Рассматриваются некоторые вопросы специфики социологической методики: наблюдений, анализа документов и опросов по выявлению диспозиций поведения при подрывном воздействии буржуазных средств массовой информации и пропаганды на население социалистической страны.

В исследовании важно учитывать социальный контекст, в котором оно происходит. Последний рассматривается как вид субъект-объектного взаимодействия, значение которого выходит за рамки исследовательской ситуации. В опросах, затрагивающих неодобряемые в обществе действия, возможна определенная деформация первичных данных, обусловленная «защитой» респондентом личных или групповых интересов. Технические приемы и поправочные коэффициенты позволяют избежать искажений первичной социологической информации, вызванных этими причинами.

* Від редакції. Докладніше про подібні дослідження див.: *Комаровський В. С.* Ложь на экспорт. Анализ антисоветских акций внешнеполитической пропаганды империализма. — Минск, 1985.

В. О. ЩУЧЕНКО

АНТИНОМІЇ РЕЛІГІЙНОГО НЕОРОМАНТИЗМУ

(До критики концепції «контркультури» Т. Роззака)

Загострення внутрішніх суперечностей сучасного імперіалізму породжує в гуманітарних колах західної інтелігенції різноманітні форми пасивного протесту проти буржуазного способу життя, активізує хвилю нігілістичної його критики, неприйняття буржуазних цінностей, настрої песимізму й фаталізму. Примножується число тих, хто, зневірившись у буржуазних ідеалах, не знаходить, однак, позитивної соціальної орієнтації. У її пошуках ліворадикальні критики капіталізму, виражаючи умонастрої непролетарських, дрібнобуржуазних верств населення, нерідко вдаються до своєрідної романтизації уявлень про суспільне життя за капіталізму, скажімо, твердячи про дегуманізуючий вплив науки, техніки й технології, ідеалізують разом з тим пантеїстичний культ природи, абсолютизують роль духовної культури особи в розвитку суспільства, виступають з утопічними проектами реорганізації суспільного життя на патріархально-общинних («комунальних») засадах тощо.

В руслі цієї тенденції на американському ґрунті в кінці 60-х рр. сформувалась найвідоміша течія ліворадикального неоромантизму, за якою закріпилась гучна і претензійна назва «контркультура»¹. «Контркультура», за задумом її прибічників та ідейних натхненників, мала стати культурою, протилежною «традиційній» (технократичній) культурі, буржуазному раціоналізмові. Нині одним з найпопулярніших на Заході духовних вождів названого угруповання є Теодор Роззак — філософ і публіцист, який незмінно підкреслює своє позитивне ставлення до містичного світорозуміння, до творчої спадщини англо-німецьких романтиків і американських трансценденталістів, вважаючи їх безпосередніми ідейними попередниками «контркультури».

В ідейному багажі сучасних представників містицизму — і прибічників доктрини «контркультури», зокрема — серед досить строкатої суміші положень і принципів, запозичених ними з різних ірраціоналістських, містичних та інших концепцій буржуазної філософії, певне місце належить і традиціям світорозуміння, сформованим свого часу в межах консервативного романтизму. Однак це не дає підстав для отождолення сьогоднішніх американських неоромантиків із західноєвропейським романтизмом XVIII—XIX ст. Оскільки ж сучасні неоромантики ставлять знак рівності між романтизмом, містицизмом та ірраціоналізмом, довільно змішуючи концепції, поняття і терміни і разом з тим змішуючи в часі сам романтизм як явище духовної культури, варто докладніше спинитись на визначенні місця романтизму в історії духовної культури, на розкритті тієї ролі, яку романтики відводили містичному в обґрунтуванні свого світогляду.

Романтизм як явище духовної культури зародився, як відомо, наприкінці XVIII ст. Це був час, коли в суспільній свідомості визрівало і утверджувалось переконання, що капіталістичні відносини на противагу їх просвітницько-раціоналістичному витлумаченню зовсім не є втіленням царства розуму, а, навпаки, будучи відносинами панування і підлеглості, містять у собі нові нездоланні суперечності, спричиняють нові людські страждання. Ставало дедалі зрозумілішим, що обіцяне просвітниками загальне благоденство не настало, бо плодами соціального і промислово-технологічного перевороту скористалась насамперед велика буржуазія. Незадоволеність виявляли не лише феодалі й церковники, які втратили владу й могутність, а й дрібна буржуазія, не кажучи вже про широкі верстви трудящих. Опозиційні щодо капіталізму настрої виникали як на власне просвітницькій, раціоналістичній основі (утопічний соціалізм XVIII — початку XIX ст.), так і в руслі романтичних поглядів, що їх поділяли і феодалі, які втратили свої минулі привілеї, і певна частина дрібної буржуазії.

Романтизм, за влучною характеристикою К. Маркса, був першою реакцією на французьку революцію і пов'язане з нею просвітництво². Розкриваючи прийнятний для себе ідеал майбутнього суспільного устрою, прибічники феодалізму і романтично настроєні дрібні буржуа застосовували мірки середньовіччя, опоетизували патріархальні, цехові від-

¹ В радянській філософській літературі «контркультура» і властиві їй теоретикам (Н. Брауну, Ч. Рейчу, Т. Роззаку та ін.) установки критики капіталізму розглядаються як один з різновидів неоромантизму. Див.: Киссель М. А. Неоромантическая критика современной научно-технической цивилизации. — В кн.: Борьба идей и научно-техническая революция. Л., 1973, с. 109—120; Мяло К. Г. Проблемы романтического сознания в молодежной «контркультуре» 60-х годов. — В кн.: Культура и идеологическая борьба. М., 1979; Современное политическое сознание в США. — М., 1980, с. 325—338; Мельвиль А. Ю., Разлогов К. Э. Контркультура и «новый консерватизм». — М., 1981, с. 17; Баталов Э. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США. — М., 1982, с. 264—273; Щученко В. А. Новые тупики старых идей. — Л., 1982, с. 119—158; Щученко В. А. Критика неоромантических тенденций в современной буржуазной идеологии. — Л., 1983 та ін.

² Маркс К. Лист до Ф. Енгельса, 25 берез. 1868 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 41.

носини, ремісницьку працю, натуральний обмін, рицарство тощо. Вже перші ідеологи романтизму відкинули більшість культурних цінностей в дусі просвітництва — раціоналізм, атеїзм, віру в безмежні можливості науки і технічного розвитку та ін. Тим самим вістря романтичної критики з самого початку було спрямоване насамперед проти науки, техніки, машинного виробництва, а не проти капіталістичних форм їх використання, тобто не проти буржуазних суспільних відносин.

Недооцінювання здобутків матеріальної культури і наукового прогресу, гостра критика раціоналістичних тенденцій в моралі (етичного раціоналізму) і мистецтві (просвітницького реалізму і класицизму) поєднувались в ідеологів романтизму зі звеличенням естетичного ставлення до світу, найадекватнішою формою вираження якого вважалося ліричне мистецтво, а в деяких з романтиків — містико-надрозумний, чуттєво-емоціональний шлях пізнання й осягнення безконечного, «божественного». Засуджуючи розсудковість, утилітаризм і бездуховність капіталізму, відкидаючи буржуазну концепцію прогресу, романтики прагнули проникнути в інший — трансцендентний світ, де панують уява поета і художника, творча індивідуальність митця, первісна досконалисть природи, безпомилковість інтуїції, почуття «серця», інстинкту. В оцінках дійсності романтики виходили насамперед з естетичних мірок.

Добре відомо, що романтизм не становив однорідну ідейну течію, в ньому були як прогресивні, так і консервативні угруповання. Представники останніх здебільшого дотримувались містичних умонастроїв, дуалістично протиставляли жорстокому і недосконалому реальному світові — світ ідеальний, досконалий, а конечному, земному — безконечне, «божественне», раціонально незбагненне. Отже, ставлення романтиків до містичного світорозуміння з самого початку було різним. Одні з них вважали релігійно-містичні традиції істотним моментом побудови романтичного світосприймання, нерідко отожднюючи містичне й романтичне. Інші, навпаки, сторонились містики, слушно вважаючи, що поетичне не зводиться до релігійно-містичного, поділяли прогресивні, атеїстичні і навіть революційно-демократичні ідеї.

Прогресивні романтики обстоювали атеїстичний світогляд, боролись проти релігійно-містичних нашарувань в художній культурі. Як вважав, наприклад, Г. Гейне (1797—1856 рр.), вплив християнського світовідчуття на романтизм якщо й існував, то лише в минулому і був явищем тимчасовим і побічним. «Багато хто з тих, — писав Гейне, — хто помітив, яку величезну дію на романтичну поезію мало християнство, а внаслідок цього й рицарство, вважають, що їм варто домішувати те й інше в свої твори, щоб надати їм романтичного характеру. Однак я вважаю, що християнство й рицарство були лише засобом ввести романтику; її полум'я вже давно палає на вівтарі нашої поезії; вже жоден з священнослужителів не повинен підливати туди священний елей і жоден рицар не повинен стояти там на сторожі»³. Бути справжнім романтиком, вважає Гейне, значить боротися за свободу свого народу, за викорінення релігійно-феодальних настроїв у культурі.

Атеїстичні переконання обстоював і англійський революційний романтик-демократ П. Б. Шеллі (1782—1822 рр.)⁴. На його думку, поетичне, а не релігійно-містичне, є серцевиною культури. Християнство і міфологія мають цінність лише остільки, оскільки вони поетичні. Втра-та «поетичного начала», а також посилення деспотизму і марновірств стали причиною «аномалії» в «загальноприйнятій релігії». «Тільки марновірство, — підкреслював він, — вважає поезію атрибутом про-

³ Гейне Г. Романтика. — В кн.: Литературные манифесты западноевропейских романтиков. М., 1980, с. 229.

⁴ Карпушин В. А. Атеизм Шелли. — В кн.: Шелли П. Б. Триумф жизни. М., 1982, с. 5—18.

роцтва замість того, щоб вважати пророцтво атрибутом поезії»⁵. Поетичне — абсолютне і вічне. Релігійне — відносне і минуше. Такий остаточний висновок прогресивного англійського романтика.

Інші позиції поділяли ті, хто вбачав у романтичній культурі нову естетизовану форму містичного, своєрідну реставрацію певного ідеалізованого стану культури, коли нібито неподільно панувало містичне, чуттєво-емоціональне, а не розсудкове відношення людини до світу. Цю думку настійно проводив, наприклад, один з ієнських романтиків — Новаліс (1772—1801 рр.). «Поет і жрець, — твердив він, — були спочатку одним, і лише наступні часи розділили їх. Однак істинний поет завжди лишався жерцем, так само як істинний жрець — поетом. Чи не має прийдешнє знову провести до попереднього стану справ?»⁶.

Цілому рядові романтиків певною мірою властива схильність до містичного світопоглядання. В історичних традиціях середньовічного містицизму їх приваблювало надання переваги чуттєво-емоціональному, інтуїтивному, безпосередньому перед раціональним, дискурсивним, опосередкованим, логічно доказовим. Середньовічному містичному світорозумінню були властиві особливі «зворушення», тобто «любів крізь сльози», «всеохоплююча жалість», почуття «печалі», ліричне «томління», меланхолія, ескапізм, протиставлення природного і людського⁷. Ці чуттєво-емоційні настрої, задушевність, нарешті, глибокий ліризм і є тією стихією, без якої неможливо збагнути сутність романтичної культури. Той же Новаліс писав з цього приводу таке: «Почуття поезії має багато спільного з почуттям містичного. Це почуття особливого, особистісного, незвіданого, найпотаємнішого, того, що має розкритись, необхідно-випадкового. Воно уявляє неуявленне, бачить незриме, відчуває невідчутне, тощо... Почуття поезії досить споріднене з почуттям пророчим і з релігійним почуттям провидіння взагалі. Поет упорядковує, зв'язує, вибирає, вигадує, і для нього самого незбагненно, чому саме так, а не інакше»⁸. І все ж немає вагомих підстав для отождолення поглядів навіть таких романтиків, як Новаліс, з релігійно-містичними умонастроями, а тим більше — з поглядами сучасних неоромантиків.

Для естетики й філософії класичного романтичного світогляду зовсім не характерні переоцінювання обрядовості і аскетизм, властиві містикам. Навпаки, у романтиків переважають інші орієнтації, спрямовані на утвердження повноти життя, — світські, земні, в своїй основі протилежні всякій ритуальній регламентації і, як правило, далекі від аскетизму. Навіть ті з представників цього напрямку, які відчували тягу до містичних пошуків (а прогресивним романтикам це було взагалі не властиве), наголошували на естетичному опануванні природи і людини, тобто на безкорисливому чуттєво-споглядальному ставленні до об'єктів, а не на релігійному прагненні до трансцендентної «божественної досконалості». Що ж до релігійних містиків, то власне естетичне посідало у них другорядне місце, відігравало службову щодо релігійних завдань роль.

Своєрідним був підхід до питання про співвідношення релігійного й естетичного у Фр. Шлейєрмахера (1762—1834 рр.) — філософа і теолога, близького до раннього німецького романтизму. Основноположним джерелом наукової і художньої творчості він вважав «істинну релігію», ядром якої проголошує безпосередньо-чуттєве відношення віруючого (конечного) до бога (безконечного). «Що може людина створювати

⁵ Шеллі П. Б. Защита поэзии.— В кн.: Литературные манифесты западноевропейских романтиков, с. 338, 327.

⁶ Новалис. Фрагменты.— В кн.: Литературная теория немецкого романтизма. Л., 1934, с. 122.

⁷ Аверинцев С. С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью.— В кн.: Из истории культуры Средневековья и Возрождения. М., 1976, с. 37.

⁸ Новалис. Фрагменты, с. 122.

цінного в житті і мистецтві, як не те, що народилось в ній самій через пробудження релігійного почуття? І як може людина науково охопити світ або, якщо й пізнання дається їй через певний талант, здійснювати останній без цього почуття?»⁹. Не можна не звертати уваги на те, що на відміну від Новаліса, який тільки зіставляє і зближує містичне й естетичне, Шлейермахер називає мистецтво специфічним виявом релігійного почуття. Тим самим він немов передхоплює містичні орієнтації сучасного неоромантизму в естетиці.

Показовою в цьому розумінні є творча еволюція Ф. Шеллінга (1775—1854 рр.). «Філософія мистецтва», як її розумів Шеллінг на час створення «Системи трансцендентального ідеалізму» (1800 р.), цілком узгоджується з естетичною теорією німецьких романтиків. У цей період філософ твердить, що художнє бачення перевершує наукове пізнання, що лише геній, діючи вільно і несвідомо, здатний підністись над сферами як свідомого, так і несвідомого, споглядати гармонію суб'єктивного й об'єктивного. Мистецтво, вважає Шеллінг, вище не тільки від розсудкової науковості, а й від філософії, бо інтелектуальне споглядання властиве небагатьом, тоді як мистецтво — загальнозначуще. Там, де філософ «знає», але не може виразити це знання мовою концептуального апарата своєї дисципліни, з'являється і приходить на допомогу мистецтво як щось «найвище», «природне» і «первісне». Шеллінг мріє про той час, коли всі науки разом з філософією після свого завершення «увіллються» в той всеохоплюючий океан поезії, звідки вони вийшли. В результаті, пророкує він, у вигляді «нової міфології» відродиться класична міфологія як органічна цілісність, нерозривна єдність філософії і мистецтва¹⁰.

Так само, як і ієнські романтики, Шеллінг зближує мистецтво і природу як носіїв краси. Щоправда, уточнює він, якщо прекрасне в природі має випадковий характер (там є й потворне), то краса мистецтва абсолютна й безумовна. Філософ виступає проти концепції наслідування природи. Якщо мистецтво і наслідує, зауважує він, то не конкретну просторово-часову природу, а природу вічну, природу-абсолют.

Не дивно, що вже у «Філософії мистецтва» (1802—1803 рр.) Шеллінг проголошує: сам світовий універсум вибудований як *«абсолютний твір мистецтва і у вічній красі»*. Цей універсум осягається філософом як істинне в його абсолютній формі, а художником — в особливих реальних формах. Але художник має справу не з речами як «недосконалими зліпками», а з їх ідеальними першообразами, «першосущими» реальностями, які Шеллінг обожає. «Ці реальні, наділені життям і існуванням ідеї суть боги; тому загальна символіка або загальне *відтворення ідей*, як реальних дано в міфології...»¹¹. Отже, мистецтво, відповідно до канонів романтизму, проголошується Шеллінгом продуктом міфології як несвідомої творчості. Тим самим накреслюється той поворот до релігійно-міфологічного, містичного бачення світу, яке згодом стане домінуючим у вченні Шеллінга про свободу і остаточно викристалізується у «філософії міфології і одкровення».

Спираючись на ідеї німецького містика XVIII ст. Я. Бьоме, Шеллінг розмірковує тепер над питаннями морально-релігійного характеру — про вічну боротьбу добра і зла у світі, про «темну основу» в богах як джерело зла, про буття не-бога в богах тощо. Свій перехід на позиції ірраціоналізму і містицизму він проголошує народженням «позитивної філософії», яку визначає як таку, що розміщена не в площині «принципу тотожності» і орієнтована не на сутність і поняття, а на дійсний, реальний світ. Предметом цієї «філософії» має бути досліджен-

⁹ Шлейермахер Ф. Речи о религии.— М., 1911, с. 40.

¹⁰ Шеллинг Ф. Система трансцендентального идеализма.— Л., 1936, с. 379—395.

¹¹ Шеллинг Ф. Философия искусства.— М., 1966, с. 69, 85.

ня того, як самоодкровення бога виявляється «позитивно» — в існуванні природи і людини, а її організуючим центром — такі містичні концепти, як «одкровення», «екстаз» тощо.

Тепер Шеллінг дивиться на світ не як на прекрасний художній витвір, а як на продукт божого самоодкровення, втілення бога, що роздирається протиріччям добра і зла. Лише «любов», однаково приймаючи і добре, і зло, поєднує це роздвоєння, що виникло з «божественної першооснови» світу. Релігійно-містична споглядальність пізнього Шеллінга, як відомо, зустріла рішучу відсіч з боку молодого Ф. Енгельса, який в ряді праць виступив на захист раціоналістичного змісту філософії Гегеля, нагадавши, до речі, Шеллінгу про «світлі думки» його натурфілософії та естетики в ранній період творчості філософа.

Містичні і, відповідно, антираціоналістичні тенденції явно простежуються і в художніх творах деяких літераторів-романтиків. Показовими щодо цього є твори англійського романтика У. Блейка (1757—1827 рр.). Сумовитий світ раціоналізму з його бездушною логікою, наука, що породжує «індивідуальне пекло», машини, що калічать людину — все це глибоко ненависне поетові. Провідні вчені й філософи XVIII ст. — І. Ньютон, Ф. Бекон і Дж. Локк — зображаються ним як така собі «пекельна трійця», завдяки якій виник «одномірний» науковий розсудок, а наука звинувачується в тому, що вона нібито має суто утилітарне призначення, спрямована на задоволення примітивно-буденних, технічних потреб. На думку Блейка, грубі логічні процедури науки руйнують чарівність цілісного світу. Науковий аналіз умертвляє живу суть об'єктів, розсікаючи, подібно до ножа, їх органічну цілісність. Хто ж тоді здатний збагнути таємничу суть навколишньої дійсності? Ті, відповідає Блейк, хто володіє містико-інтуїтивним способом пізнання, а саме художники і глибоко віруючі люди. Ті, хто не спиняється на рівні поверхового, «одномірно-розсудкового» наукового знання, а проникає в таємниці світу з допомогою всеохоплюючого «чотиримірного» способу осягнення сутності світу. Містико-символічна мова поезії і релігії виступає у Блейка тим інструментом, за допомогою якого нібито можна виявити «божественне начало» в усіх речах і явищах природи, а також в актах жалості, милосердя, співчуття і любові. Будучи рабами зовнішньо-поверхової оболонки речей, раціоналісти (філософи і вчені), вважає Блейк, не виходять за тісні межі буденності, посебічності. Тільки поети і жреці, на його думку, здатні збагнути безмежне й безконечне, тобто «божественні витoki і джерела всього», які одні тільки й здатні наповнити людське серце любов'ю, а «душу напоїти красою»¹².

Містичні елементи помітно проступають і в естетиці американських романтиків, зокрема у трансценденталістів 30—40-х років XIX ст. Один з них — поет і філософ Р. У. Емерсон (1803—1882 рр.) вважав, що творчий процес зумовлений можливістю інтуїтивного «схоплення» людською душею «над-душі», тобто бога. Поезія є для нього втіленням «царства священного», а символ — мовою, яку застосовують і поети, і містики. «Людам здається,— писав Емерсон,— що вони терпіти не можуть поезії, насправді ж всі вони поети і містики»¹³. Поетична уява, за його переконанням, трансцендентна в своїй основі, вона проголошується спогляданням «божественного саява», що лине від усіх речей¹⁴. «Чому б і нам не створити поезію і філософію, що ґрунтуються на натхненні, чому б нам не осягнути віру через одкровення, а не через історію релігійних ідей минулого?»¹⁵, — риторично запитує він.

¹² Блейк У. Грозный Лос.— В кн.: Пoesия английского романтизма. М., 1975, с. 95—97; Гилберт К., Кун Г. История эстетики.— М., 1960, с. 409—414.

¹³ Эмерсон Р.-У. Поэт.— В кн.: Эстетика американского романтизма. М., 1977, с. 311.

¹⁴ Там же, с. 317.

¹⁵ Эмерсон Р.-У. Природа.— В кн.: Эстетика американского романтизма, с. 178.

В наш час, як і наприкінці XVIII ст., знову активізуються аналогічні містико-романтичні тенденції в буржуазній духовній культурі. Суперечливе розгортання науково-технічної революції в умовах державно-монополістичного капіталізму призводить до реанімації і модернізації консервативно-романтичних уявлень про дегуманізуючу роль науки, техніки й промисловості, про месіанське призначення гуманітарної культури, художньо-поетичних цінностей і релігійно-містичних установок. Ієнські і гейдельберзькі романтики, поет і філософ Блейк, американські трансценденталісти дедалі частіше проголошуються пророками, провидцями всіх тих бід, яких зазнає сучасна буржуазна цивілізація.

Багато національних традицій трансценденталізму підхоплені і модернізовані сучасними американськими неоромантиками. Зближення і ототожнення містичного й естетичного, відкидання теології як породження схоластичного вербалізму і прийняття язичницького пантеїзму, культ природи і людської общини (остання в їхніх сучасних інтерпретаціях тлумачиться як «комуна»), ірраціоналізм, антисцієнтизм — ось головні характеристики творчості Н. Брауна, Ч. Рейча і особливо Т. Роззак, одного з духовних вождів «контркультури». З традиціями трансценденталізму пов'язане сформоване на американському ґрунті ліворадикальне, індивідуалістичне в своїй основі бунтарство. Основоположникам, як і сучасним хранителям та продовжувачам цієї традиції, властиві звернення до проблеми людини і засудження капіталістичної суспільної системи з морально-естетичних позицій. «Висунутий Емерсоном принцип «довір'я до себе», що дістав яскраве втілення в Уолденському експерименті учня Емерсона Генрі Торо, — відзначав В. Р. Скрипник, — дістав широкий резонанс в колах ліворадикальної інтелігенції. «Ескапізм», як радикально-індивідуалістичний спосіб розриву з буржуазним «істеблїшментом», є не тільки повторенням практики Торо, а й певною мірою наслідком і виконанням пророцтв таких теоретиків «нових лівих», як Г. Маркузе»¹⁶. Додамо до сказаного, що культурологічна позиція неоромантиків, якщо порівнювати її з поглядами романтиків XIX ст., характеризується зростанням нігілістичних настроїв як щодо науково-технічного прогресу, так і щодо промислового розвитку.

Ці настрої переважають і в естетичній концепції Роззак, який чимало сторінок своїх праць присвячує Блейку. Поетичний геній Блейка, пише він, передхопив і зло індустріалізму, що спустошує як природу, так і душу людей («Де кінець пустелі?» — так названа одна з останніх книг Роззак), і мертву силу опосереднених, товарно-грошових відносин, що призводять до втрати безпосередніх і невимушених зв'язків між людьми, висушують душу, спотворюють живе ставлення індивіда до природи і до собі подібних, і «згубну владу науки» («одномірно-розсудкового» знання і «ньютонівського сну»), і, нарешті, «велике відновлення» містичної релігійності в майбутньому. Саме романтиків Роззак вважає послідовниками містичного світорозуміння, несамовитими борцями проти секуляризації і однобічного розсудкового знання¹⁷.

Роззак прагне довести, що романтики задовго до екзистенціалістів зрозуміли: наукове світорозуміння, наукове визволення з-під впливу «чарів природи» є істинною причиною космічної «покинутості» людини. «Головним чином в романтичній відразі до системи, абстракцій, порядку, в орієнтації романтиків на вільне самоздійснення ми чуємо той крик серця, який знову й знову звучить щоразу, коли нам стає «не під силу» світ індустріальної необхідності»¹⁸. Масовою базою антира-

¹⁶ Скрипник В. Р. Философское наследие Р.-У. Эмерсона и современность. — В кн.: Критика современной буржуазной философии. М., 1979, с. 137.

¹⁷ Roszak Th. Were the Wasteland Ends? Politics and Transcendents in Postindustrial Society. — New York, 1972, p. 80.

¹⁸ Ibid., p. 270.

ціоналістичного руху Роззак називає «неорганізовану» молодь, яка, на його думку, перебуває під владою фантазії і мрії, тягнеться до поетичного світу дитинства і первісної простоти, а головне — до оккультного і містичного.

Чи не найхарактернішою рисою сучасного американського неоромантизму є поглиблення містичних умонастроїв. Воно особливо помітне в працях Роззака, який проголошує релігійну містику «животворним ядром культури», а науковий світогляд («божевільний раціоналізм») — справжнісінькою міфологією. Торуючи містичний, або трансцендентний, шлях пізнання, він безапеляційно відкидає навіть наймізерніші вияви раціоналізму — починаючи від просвітництва, науки і закінчуючи теологією. Вважаючи раціоналізм і, відповідно, науку, техніку і технократію винуватцями культурного занепаду Заходу, Роззак закликає до відновлення «Старого Гнозису» — давньої релігійно-містичної традиції, носіями якої проголошуються шаманство, буддизм, ранньохристиянські містичні вчення і особливо гностицизм.

Ось як Роззак формулює своє світоглядно-філософське кредо: «Релігія, про яку я кажу, не тотожна Церкві; це не релігія Віри і Доктрини, які, гадаю, є останнім гарячковим відблиском божественного вогню перед тим, як він розтане в темряві. Точніше кажучи, я приймаю вічний нетлінний смисл релігії. Це Старий Гнозис. Це відання *, народжене трансцендентним знанням. Це, якщо хочете, містицизм, хоча дане слово внаслідок своєї затертості і невизначеності мало допоможе нам в тому, щоб розпізнати ті рапсодичні сили глузду, які породили так багато культових і філософських традицій. Моя мета полягає в тому, щоб показати, як цей найважливіший релігійний імпульс був втрачений нашою культурою, який вплив мало це на якість нашого життя, на політичні події, нарешті, яку роль має тепер відігравати енергія трансценденції в спасінні індустріально-міського суспільства від самознищення»¹⁹. Отже, позиція Роззака щодо розглядуваного кола питань полягає в тому, що в сучасну кризову («апокаліптичну», за його термінологією) для капіталістичного Заходу епоху треба зосередитись виключно на культурному відродженні особи, докласти всіх зусиль для очищення самосвідомості людини від «плігані об'єктивізму», тобто від раціоналізму в усіх його історичних формах і сучасних різновидах — від позарелігійного раціоналізму філософії, науки, моралі, мистецтва до інтелектуалізму релігійної теології всіх конфесій». Але для цього, вважає він, треба спочатку встановити і розкрити історичні витоки такого «згубного» феномена духовної культури, як раціоналізм.

«Старому Гнозису», твердить Роззак, ще в біблійські часи протистояла «іудейсько-християнська традиція». Поява науки, техніки, штучного життєвого середовища і, як наслідок, — «репресивної технократії», була ідейно підготовлена, вважає він, багатовіковою історією християнства. Орієнтуючись на вербальне і слухове сприйняття бога, ортодоксальна церква виступала проти пантеїстичного світогляду язичників, які тяжіли до безпосереднього, зримого і тактильного виявлення «божественної субстанції». Якщо язичники і ті, кого називають ідола-

* В англійській мові слово «vision» означає і бачення поета, і відання пророка. У Роззака йдеться не так про поетичне бачення, як про містичне відання, різного роду «знавство». Поет — бачить і уявляє; пророк — відає, передрікає. Ось як характеризує «відання» О. М. Афанасьєв: «Віду і відьма (віщунка, віщниця) — від кореня *від, віщ* — означають віщих людей, наділених духом передбачення і пророцтва, поетичним хистом і мистецтвом лікувати хвороби. Ці назви цілком тотожні зі словами «знахар» і «знахарка», що вказують на те саме відання... У віддалену епоху язичництва відання розуміли як чудесний дар, що посилається людині зверху; воно полягало переважно в умінні розуміти таємничу мову обожненої природи, спостерігати і тлумачити її явища і прикмети, молити і закликати її стихійних діячів; на всіх знаннях, доступних язичнику, лежало релігійне освячення: і стародавній суд, і медицина, і поезія — все це належало релігії і разом з нею складало єдине ціле» (Афанасьєв А. Н. *Древо життя*. — М., 1983, с. 377, 378).

¹⁹ Roszak Th. Op. cit., p. XX.

поклонниками, містично прозрівали «божественну присутність» в чуттєво доступних і безпосередньо сприйнятних предметах культу, аргументує Роззак, то стародавні іудеї перетворили бога в щось безтілесне, невидиме, інтелектуально пізнаване, опосередковане словом і думкою, внаслідок чого природне середовище «втратило душу», змертвіло. Збідніло й містичне почуття, що поєднувало християнина з природою та одновірцями. Замість цього виникло «слово бже», віровчення, «промовистий бог». Іудаїзм став релігією слова і книги, з'явилось начотництво і логічний формалізм «іудейсько-християнської традиції».

В кінцевому підсумку саме це, на думку Роззака, й призвело до взаємного відчуження людей, до самотності й бездуховності. Неживі предмети, живі істоти і зображення не розцінюються більшістю християнських теологів як посередники між людиною і богом, сприйняттям і одкровенням. Вони перетворюються в об'єкти, корисні або шкідливі з матеріального погляду, але «позбавлені душі». Звичайно, зауважує він, ортодоксальне християнство не змогло остаточно викоринити язичницькі елементи з свого віровчення. Воно йшло на компроміси, враховувало свідомість «марновірних мас». Так, виключивши з конфесіональної практики матеріальні предмети, теологи допустили використання статуй і картин, щоправда, переважно як простих символів, позбавлених священного змісту.

На противагу цьому ідолопоклонство, за Роззаком, є різновидом магії, містичним «віданням», певним «відовством». Подібно до того, як лінза фокусує в одній точці сонячні промені, так ідолопоклонники, твердить Роззак, будучи спадкоємцями язичницького пантеїзму і одухотворюючи та обожнюючи предмет, вважали його часткою «божественного дихання». Саме в таких переконаннях Роззак вбачає перевагу ідолопоклонників над холодним, логічно упорядкеним знанням іудеїв, а потім і ортодоксальних християн. Ескімоські шамани, середньовічні алхіміки, кельтські друїди, прибічники буддизму та ін. — всі вони були, на його думку, хранителями «великої традиції містицизму». «Старий Гнозис» — це стародавній, перевірений віками шлях пізнання, який веде до виявлення священного в мирському, віщує Роззак. Повторюючи містичні вправи Блейка, він характеризує цей метод так: «Це містичний, а не теологічний метод пізнання. Властивою йому мовою є міф і ритуал, його основа — екстаз, а не віра й доктрина, його відношення до природи є відношенням живого спілкування»²⁰.

Навіть в лоні християнства, підкреслює Роззак, цей містичний метод пізнання знову й знову відроджувався. Гностичними є деякі з донині існуючих в християнстві обрядів, наприклад, євхаристія. Вони — історичні сліди магичної «співпричетної» свідомості, яка духовно зближує людей з навколишнім світом. Ортодоксально ж раціоналізована теологія, проголосивши природу творінням бога, який після творення всього суцього опинився поза створеним світом, відкинула ідею співпричетності людини і світу. Природа, за Роззаком, стала мертвою для людини будівлею, втратила ореол святості. Пустельним став і світ, що оточує людей. Креаціонізм вбив бога в людини і в середовищі, яке її оточує, породивши тим самим бездуховне, утилітаристське відношення людських істот до світу²¹. Рішуче відкидаючи рафінований інтелектуалізм теології, Роззак виступає проповідником релігійно-містичного інтуїтивізму в «контркультурі».

«Контркультура», як відомо, є не тільки течією буржуазної соціально-філософської думки, а й своєрідною художньою практикою, що значною мірою сягає містико-романтичних традицій. Свідченням цього є те, що естетика «контркультури» висуває на передній план містичне прозріння, релігійне натхнення, уяву і фантазію, а не відобра-

²⁰ Ibid., p. 118.

²¹ Ibid., p. 109—124.

ження дійсності. Як і в ірраціоналізмі, тут ідеться про «визволення не-свідомо-чуттєвих творчих сил», використовується мова релігійних образів і міфологічних символів. Апелюючи до консервативних романтиків, представники «контркультури» твердять, що і їх ідейно-художні орієнтації співзвучні ранньохристиянській і східній містиці. Однак власне естетичні елементи тут цілком підпорядковані релігійно-містичним цілям і практично виявляють себе як реакційні за ідейно-політичною спрямованістю «бунтарські» рухи.

Такі течії в американській молодіжній культурі, як «Ісус-революція», «новий містицизм» та ін., поєднують у своїй діяльності елементи містичного характеру (чуттєво-емоціональне «виявлення» бога, зокрема, в містичному екстазі, використання християнських міфологем, ритуалів і обрядів, потяг до ескапізму, аскетичного способу життя, примітивізацію поведінки і правил людського співжиття тощо) з художніми мотивами, втілюваними в різноманітних жанрах драматичного і особливо музичного характеру (в рок-операх, колективних танцях, живописі та ін.)²². Посилаючись на «романтичну традицію», американські неоромантики особливе місце відводять музиці, щоправда, вбачаючи в ній «містичну вібрацію», засіб «десублімації» чуттєвості, знаряддя «діонісійського» повернення до «досвідомого»²³. Саму ж «контркультуру» і в її теорії, і в її практиці слід охарактеризувати як містико-естетичні пошуки, головне призначення яких — створення культури, протилежної традиційній буржуазній культурі з її науково-технічними, утилітаристськими й бездуховно-натуралістичними установками.

Якщо романтики минулого боролись в художній культурі проти класицизму, який здавався їм занадто розсудковим і догматичним, то сучасні неоромантики галасливо протестують проти бездуховного, утилітаристсько-комерційного підходу до мистецтва, естетичної «глухоти», стереотипів масової культури з її безідейністю, натуралістичною непристойністю і розважальністю. Сучасне буржуазне мистецтво, за словами Роззак, задовольняється описом морального розкладу, людиноненавистництва, відчуженості людей в капіталістичному суспільстві. «Наші письменники, художники, драматурги і продюсери змушені вдаватися до апокаліптичних крайностей, щоб живо й ново зобразити смерть звичайної людини буржуазного суспільства. Тут панує уява будинку для божевільних: масове вбивство, людоджерство, жорстокість є змістом роботи цих діячів мистецтва»²⁴.

Причини того, що мистецтво в світі капіталу опинилось перед загрозою знищення, Роззак вбачає у втраті ним свого первісного й споконвічного ядра — «божественної одухотвореності», віри в «священний досвід». Замість цього в мистецтві спостерігається холодне й бездушне прагнення натуралістично копіювати, раціонально пояснювати або ж просто розважати, а не те поетичне бачення, споріднене з містичним почуттям «злиття з божественною першосутністю», про яке свого часу писав Блейк. В основу художньої культури, релігії і моралі має бути покладене, за переконанням Роззак, містичне світоспоглядання.

Неоромантики і представники «контркультури», будучи, як і їх попередники, ідеалістами й утопістами, вважають, що виправити світ можна лише за допомогою релігійно-естетичних акцій, засобами поєднання художнього з містичним, розкріпачення почуттів, естетизації політичної діяльності, перетворення праці в задоволення, гру тощо. «Контркультура», як протилежність технократичній, утилітаристсько-комерційній і науково-раціоналістичній культурі, є, на думку Роззак,

²² Мельвиль А. Ю., Разлогов К. Э. Контркультура и «новый консерватизм». — М., 1981, с. 193—199.

²³ Жуковская Т. Н., Масолова Л. Н. К критике неоромантических тенденций в современном буржуазном сознании. — В кн.: Критика современной буржуазной философии. М., 1979, с. 31.

²⁴ Roszak Th. Op. cit., p. 456.

«незбагненним пробудженням» нового духовного руху, прибічники якого на місце усталеного «принципу реальності і штучного середовища» ставлять принцип уявлення і природності, а замість «реальності вченого» висувають «реальність містики». «Технічну реальність» вони замінюють «поетичною реальністю»²⁵.

Носіями цієї рятівної «духовної регенерації» Роззак проголошує ту частину молоді в розвинутих капіталістичних країнах, яка бунтує проти істеблішменту, буржуазного способу життя, розсудковості, меркантилізму й утилітаризму. Це ті, хто тікає від «суховіїв пустелі бездуховності і бездушності» в «лоно общини, скріпленої узами релігійно-містичного братерства». «Чотирнадцятирічні», як їх називає Роззак, не бажають ставати дорослими, доброчесними, добropорядними, а головне — законопослушними громадянами буржуазного суспільства. Прикрашені флером романтичної ідеалізації, «молоді опозиціонери» постають у нього невинними дітьми природи, що бездумно насолоджуються її дарами, поважають животворну силу чуттєвості, трепетну гру інстинктів і емоцій, відчують однакову повагу до великих і малих явищ життєвого процесу і, нарешті, над усе цінують стан містико-естетичного екстазу.

Як і ранні романтики, нинішні «молоді бунтарі» відчувають нежиттєвість і неповноцінність сучасної науково-технічної культури капіталізму і жадають змін. Безкомпромісний виступ проти науково-технічного прогресу Роззак вважає головною і визначальною характеристикою романтизму. «Романтизм, — уточнює він, — це битва за врятування досвідної, живої реальності, смерть якої несуть як теоретична абстракція, так і пустий хаос емпіричного факту. Це і є той критичний контрапункт, який протистоїть імперіалістичному наступові науки... Існує багато інших аспектів романтизму., але цей аспект, як я гадаю, становить особливо характерну спадщину, залишену цим рухом. Понад століття творці цієї спадщини попереджають про ексцеси нашої наукової культури, причому сама ця спадщина стає політично значущим явищем»²⁶. Глибоко неправі ті, зауважує Роззак, хто відмовляє романтизмові в критичності тільки на тій підставі, що музика, живопис і поезія не належать до сфери понятійного мислення. Заявляючи, що критика можлива тільки на основі теоретичного мислення, ці прибічники раціоналістичної культури «виводять з-під удару» і науку, і індустріалізм. Роззак же вважає, що по-справжньому протистояти науковому «тоталітаризму» можуть тільки мистецтво і містичний досвід, які й становлять ядро «справді гуманістичної» культури, тобто «контркультури».

У міркуваннях сучасних культурологів містико-романтичної орієнтації спостерігається ціла система антиномій. Річ навіть не в тому, що тут абстрактно протиставляються мистецтво, релігійна містика й науково-технічна культура, природне й штучне середовище (техніка), безкористя й утилітаризм, любов і егоїзм. Йдеться про інше: досить, на думку Роззака, просто відкинути «погану» сторону суперечності і пророкований ним апокаліпсис обернеться загальним благоденством, відродиться і настане апокатастасис. Як тут не згадати «Систему економічних суперечностей» Прудона, який також вважав, що досить усунути «погану» сторону якоїсь економічної категорії, а «хорошу» зберегти, і суперечність буде розв'язана, все автоматично постане в найкращому вигляді²⁷. Ясна річ, Прудон і Роззак — представники різних епох, однак, як бачимо, незважаючи на значну культурно-історичну дистанцію між ними, обидва виявляють показову однотайність, що на

²⁵ Ibid., p. 461.

²⁶ Ibid., p. 278.

²⁷ Маркс К. Злиденність філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 131—132.

ділі є обмеженістю реформістської критики капіталізму, яких форм — від ліберальних до радикальних — вона не набувала б. До того ж і самі відмінності між цими формами на ділі виявляють себе як неістотні, бо дрібнобуржуазна радикальність «зліва» часто постає тотожною радикальності «справа», а консервативний неоромантизм Роззака — неоконсервативною варіацією звичайного буржуазного консерватизму, поворотом до якого позначена еволюція буржуазної ідеології кінця 70-х — початку 80-х років нашого століття. Тому, якщо Прудон, звертаючись до діалектики Гегеля як методу дослідження суперечностей капіталізму, цілковито не розумів її справжньої суті і запозичував у великого німецького мислителя тільки мову, діалектикоподібну термінологію, тобто догматизував діалектику, то Роззак демонстративно апелює до містичного світоспоглядання гностиків, реставруючи властивий їм дуалізм «доброго» і «злого» і прагнучи перетворити його на нову догму буржуазної ідеології. Спільними ж для обох лишаються дрібнобуржуазна класова суть їх світоглядних установок і оцінок капіталізму, цілковите нерозуміння того, що для подолання культурних суперечностей і тим більше соціально-політичних антагонізмів буржуазного суспільства необхідно насамперед усунути ті соціально-економічні основи, які їх породжують. Тільки революційна заміна системи приватновласницької експлуатації соціалістичним суспільним устроєм є за порукою дійсної гармонізації духовної культури, вирішальною передумовою її гуманізації, забезпечення її розвитку в інтересах всіх трудящих.

Підбиваючи загальний підсумок, зазначимо, що концепція «контркультури» нині вже цілком виявила свою суперечливість, обмеженість, нежиттєвість. Шукаючи ідейної опори в минулому і водночас перебуваючи від нього на величезній ідейній та історичній дистанції, нездоланній для сучасних прибічників «контркультури», провіщуючи такі ж недосяжні утопії щодо майбутнього, Роззак та інші неоромантики опинилися і хронологічно, і концептуально немовби на якомусь острові посеред бурхливого плину часу, оточені звідусіль потоком історії, переповненим дійсними, а не уявними проблемами, боротьбою нового з віджилим, котру вони так і не бажають помічати. Нездійсненими і нездійсненними виявились і сподівання ліворадикальних критиків американського істеблішменту на очікуваний ними «бунт чотирнадцятирічних» — та й навряд чи змогли б містичні видіння неоромантиків хоч би як організувати і спрямувати його. «Молоді неоромантики» в США перетворились нині здебільшого на немолодих вже неоконсерваторів, і фундаторам «контркультури» не лишається сьогодні нічого іншого, як тужити за втраченими ілюзіями минулого і примножувати ілюзії щодо майбутнього. Тому ще заповзятіше звертаються вони до містики, використовуючи її як засіб культивування ескапізму і критичних установок дрібнобуржуазних верств щодо сучасного капіталізму і не тільки щодо нього. Втративши історичну перспективу і не приймаючи теорії та практики реального соціалізму, дрібнобуржуазні соціальні верстви звертаються до традицій містики для того, щоб дискредитувати всі історичні форми раціоналізму — не тільки апологетичний, технократично-утилітарний розум імперіалістичної буржуазії, не тільки ранній прогресивний раціоналізм просвітництва, а й науковий, революційно-критичний раціоналізм марксистсько-ленінського вчення.

Понад століття тому у «Маніфесті Комуністичної партії» була дана підсумкова ідейно-політична оцінка реакційного романтизму, який породив феодальний та дрібнобуржуазний різновиди псевдосоціалістичних утопій. Це, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, «напівпохоронна пісня — напівпасквіль, напіввідгук минулого — напівзагроза майбутнього, який часом влучав буржуазії в саме серце своїм гірким, дотепним, їдким присудом, але який завжди справляв кумедне враження цілковитою

нездатністю зрозуміти хід сучасної історії»²⁸. І хоча з тих часів багато що змінилося в світі, однак наведена марксистська оцінка на диво влучно передхопила ідейно-політичну сутність сучасного релігійного відродження реакційних романтичних утопій у концепції «контркультури» Т. Розака — і не тільки передхопила, а й показала її повну теоретичну неспроможність і політичну безперспективність.

* * *

Романтизм, як известно, не представляв собою однородного течення, в нем були як прогресивні, революційно-демократичні, атеїстичні, так і консервативні, релігійно-мистичні, реакційні течення і групування. Представителі останніх в своєму неприязні капіталізму приєднувалися до мистических умонастроєнь, дуалістически протиставляли жестокому і несовершенному миру буржуазних суспільних відносин — мир вообразимий, ідеальний, суверенний, а кінцево, земному — бесконечний, божественний, раціонально не досяжний. Іменно на традиції консервативного романтизму спираються представителі сучасного мистицизму в капіталістическому світі і перше з усього — багато з сторонників так званої контркультури, ставлять знак рівності між «романтизмом» і «мистицизмом» як такими.

Особливо показовою в цьому відношенні є естетическа концепція Т. Розака — одного з найбільш впливових на Заході духовних вихователів «контркультури». Релігійна мистика провозглашається Розаком «животворним ядром культури», а науковий світогляд і раціоналізм — міфологією. Считая раціоналізм (науку, техніку і технологію) істотним культурним упадком капіталістического світу, Розак призиває до відродженню «Старого Гнозиса» — давньої релігійно-мистическої традиції, носителями якої провозглашаються шаманство, буддизм, ранньохристиянські мистическі вчення, особливо гностицизм, а в новітні часи — романтизм. Відповідно цьому і в історії романтичної культури неоромантики усматрюють не більше чим одну з історических різновидностей релігійного мистицизму, намагаються тим самим розмити всяку грань між атеїстическим, революційно-демократическим, прогресивним і реакційним романтизмом, між мистическим і естетическим.

²⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Твори, т. 4, с. 431.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ ТАКУ КНИГУ:

ПОЛИЩУК Н. П. ПЛЮРАЛИЗМ И СОВРЕМЕННАЯ БУРЖУАЗНАЯ ФИЛОСОФИЯ (МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ).— 11 л.— 1 р. 90 к.

У монографії критично досліджується одна з істотних характеристик сучасної буржуазної філософії — плюралізм. Досліджуються його суспільно-історичні і історико-філософські передумови, його формування як світоглядного принципу пов'язується з виникненням буржуазного суспільства. Гносеологічні підвалини плюралізму як філософського принципу досліджуються в плані з'ясування метафізичних і ідеалістичних передумов в аналізі проблеми єдності світу в її різних аспектах, головним чином в аспекті «людина — суспільство». Значна увага приділяється з'ясуванню класово-апологетичної сутності різних доктрин «плюралістичного суспільства».

Для наукових працівників, викладачів, студентів вузів, лекторів, пропагандистів.

НАУКА І СВІТОГЛЯД

(VI Всесоюзний теоретичний семінар «Світогляд і наукове пізнання»)

18—22 вересня 1984 року в Білій Церкві (Київська область) відбувся VI Всесоюзний теоретичний семінар «Світогляд і наукове пізнання».

У роботі семінару взяли участь науковці з провідних наукових центрів країни — Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Риги, Тбілісі, Кішинєва та ін. — всього 100 чоловік з восьми союзних республік. Серед них — філософи, природознавці й представники технічних наук.

Доповідь «Світогляд і наука» виступив член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР директор Інституту філософії АН УРСР, голова оргкомітету семінару В. І. Шинкарук. Він підкреслив, що проблема, якій присвячений семінар, є полем гострої боротьби комуністичної і буржуазної ідеологій, розкрив неспроможність тез сучасної буржуазної філософії про те, що наука тією мірою стає справді наукою, якою вона позбавляється світоглядних проблем. Доповідач наголосив, що, хоча наукова за своєю суттю марксистсько-ленінська ідеологія не тотожна світогляду, однак водночас вона виступає теоретичним ядром останнього. Сам світогляд визначається не просто сумою знань, а суспільним буттям особи. В індивідуальному розвитку людини спочатку формується світобачення (засвоєння комплексу навколишньої духовної культури), а вже на його основі стає можливим засвоєння філософії, теоретичний розвиток світогляду на вищому рівні узагальнень. В. І. Шинкарук підкреслив, що наука, зокрема природознавство, може бути формою суспільної свідомості за умови функціонування її в системі світогляду.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді С. О. Пастушного (Москва) «Соціально-культурні фактори і теоретико-пізнавальний потенціал менделєвської революції» і С. Б. Кримського (Київ) «Парадигма людини в сучасному природознавстві». С. О. Пастушний на прикладі відкриття законів генетики Г. Менделем проаналізував закономірності становлення нового знання в період наукових революцій, розглянув гістологічні, методологічні і світоглядні особливості формування фундаментального наукового відкриття. Доповідач також дав критичний аналіз методології екстеріалізму й інтеріалізму. С. Б. Кримський підкреслив, що в епоху НТР змінюється саме обличчя науки, її місце у світі: всі її галузі стають науками про людину в розумінні входження ідеї людини в стереотип мислення, евристичний потенціал науки. Водночас розширюється і поняття

людини — воно включає не просто сукупність певних особливостей, а весь світ людини, все, що вона робить. Це й собі породжує ряд інших важливих методологічних і гуманістичних проблем.

На загальних засіданнях заслухано 12 доповідей. М. В. Попович (Київ) розкрив соціально-культурні витоків уявлень про нескінченність. Кожна епоха істотно позначається на понятійно-образній інтерпретації нескінченності, причому чи не найважливішим чинником тут є здатність до математичного розрахунку і математичних операцій, досконалість процедури виміру. Доповідач спинився на зв'язку уявлень про нескінченність з конкретними моделями світу, людини, часу, що побутували в історії людства.

Г. Д. Дроздова (Біла Церква) у доповіді «Емоційна сфера особистості як елемент духовно-практичного освоєння природи» зауважила, що коли йдеться про формування індивідуальної свідомості, то мається на увазі процес переведення загальноприйнятих норм і принципів суспільної свідомості на індивідуальний рівень. Останнім часом у структурі формування особистості дедалі більше місце посідає екологічне виховання як істотний елемент комуністичного виховання особи.

«Науковий світогляд як система цінностей» — доповідь В. В. Гречаного (Київ). На його думку, філософію можна подати як систему цінностей (в змістовому плані), тобто як комплекс певним чином координованих і субординованих економічних, політичних, логіко-гносеологічних, естетичних, правових і атеїстичних цінностей. Цінності лежать в основі цілепокладання, а світогляд постає в такому зрізі як реально функціонуюча система цінностей.

Є. П. Балашов (Ленінград) розглянув світоглядні проблеми інженерної творчості, зосередив увагу на значенні фундаментальних законів і категорій діалектики для розуміння питань інженерної творчості. Особливого значення, на думку доповідача, набуває функціонально-структурний підхід, який дозволяє зобразити певний технічний процес як цикл розвитку, що включає етапи зміни функцій системи, набуття нової структури, реалізацію нових функцій.

Г. Я. Буш (Рига) у доповіді «Евристичне мислення і технічна творчість» наголосив, що евристичне мислення є обов'язковою передумовою ефективного спілкування і діяльності людини у всіх галузях науки, мистецтва, практики. В технічних науках діє також базовий методологічний принцип

евристичні — цілеспрямований вихід за межі рамок вихідної визначальності даної проблемної ситуації у сферу невизначеності.

В. Л. Храмова (Київ) у доповіді «Єдність світоглядних і логіко-гносеологічних функцій категорій філософії» констатувала, що трактування категорій як форм самоусвідомлення і цілепокладання, сформованих на предметному полі культурно-історичного соціуму, з одного боку, і розуміння їх як форм пізнання, з другого — дозволяють досить коректно ставити питання про єдність світоглядних і логіко-гносеологічних функцій категорій в науковому пошукові.

Проблему «Історичне знання в системі культури» розкрив В. С. Горський (Київ). Він наголосив на важливості для історико-філософської науки тези К. Маркса про обертання минулого теперішнім, а також про те, що розвиток сучасної культури характеризується небаченими історичними темпами, на основі чого можна говорити про унікальність життя людей нашого покоління.

«Категорії історичного матеріалізму як засіб пізнання політичної свідомості» — тема доповіді М. І. Михальченка (Київ). В галузі суспільних наук, зауважує він, стоїть вимога строгого використання понять. Особливо це стосується понять «політика», «політична культура», «політична свідомість», «політичні переконання», «політичні погляди» та ін. М. І. Михальченко висловив свій підхід до розв'язання поставленої проблеми.

Л. В. Озадовська (Київ) в доповіді «До проблеми співвідношення принципів філософії і принципів культури» підкреслила, що включення науки в культуру відбувається за допомогою філософських ідей в контексті передачі досвіду. Важливу роль при цьому відіграють фундаментальні світоглядні принципи різних епох і культур — принципи існування світу, його каузальності, єдності.

Актуальні філософсько-світоглядні проблеми сучасної квантово-польової фізики розглянув В. С. Лук'янець (Київ).

Роль кібернетики в дослідженні процесів біологічної еволюції проаналізував О. Я. Мороз (Київ), який виділив два шляхи застосування її принципів у біології: використання методів і концептуального апарата для пізнання особливостей процесу еволюції; вивчення властивостей живого і моделювання їх для побудови складних машин (еволюційне моделювання).

«Співвідношення категорій розвитку і поняття «еволюція» — тема доповіді Н. П. Депенчук (Київ). Ці поняття часто отождествлюють, що не зовсім коректно. Н. П. Депенчук проаналізувала спільне і особливе в поняттях еволюції і розвитку, виявила методологічне їх значення в біологічному пізнанні.

З доповіддю «Ідеал наукового знання як чинник ціннісної орієнтації в науці» виступив В. М. Свиріденко (Київ), який показав, що в ідеалі наукового знання фіксуються найважливіші світоглядні і методологічні установки вченого, його ціннісні

орієнтації, які лежать в основі наукового пошуку і наукового дослідження. Як складний поліморфний утвір ідеал включає різні рівні та аспекти (гносеологічний, формальнологічний, концептуально-онтологічний та ін.) і виконує ряд функцій в процесі наукового пізнання (евристичну, селективно-критичну, прогностичну та ін.).

П. Ф. Йолон (Київ) у доповіді «Зміна характеру об'єктів в процесі розвитку науки і його світоглядне значення» наголосив, що розвиток науки включає: поступовий приріст наукового знання; зміну засобів здобування нового знання, світоглядних установок, об'єкта пізнання та ін. Світ об'єктів науки змінюється як з кількісного, так і з якісного погляду: пізнання поширюється на нові області і рівні, стає іншим і саме співвідношення об'єкта і суб'єкта пізнання.

О. І. Кононський (Біла Церква) розглянув особливості впливу діалектико-матеріалістичного світогляду на розвиток сучасної гістохімії.

Далі проходили колоквиуми, на яких розглядалися основні проблеми, поставлені на пленарних засіданнях.

Колоквиум «Категорії і принципи філософії в системі культури»

І. З. Сехмістро (Харків) у доповіді «Світоглядне значення квантового принципу» спинився на аналізі ідеї, яка лежить в основі квантового принципу: природи притаманна фундаментальна властивість цілісності, що вичерпним чином не розкладається на множини яких би то не було елементів.

Значна увага була звернута на типологічний підхід до аналізу категорій (В. О. Звіглянич, Київ), культурну спадкоємність і проблему трансформації категорій (Є. І. Андрос, Київ), роль філософських категорій у формуванні тексту (С. О. Васильєв, Київ), конкретні особливості функціонування окремих категорій і принципів, зокрема принципів об'єктивності, партійності, гуманізму, матеріалістичного сенсуалізму, універсальності, специфічності та ін. (Ю. М. Гаврилюк, Харків; Б. О. Ярошкін, О. М. Яровий, О. В. Босенко, Ю. А. Іщенко, В. О. Андрушко, В. П. Загороднюк, Київ; О. С. Самарський, Черкаси; І. Я. Кривенко, І. І. Семенова, Ф. П. Терехов, Біла Церква).

В. В. Панапов (Ленінград) розглянув особливості функціонування загальнонаукових понять і категорій в історії культури. Вони виконували функції відображення та організації знання в межах певних предметних областей і одночасно функціонували як засіб міжпредметного знання.

Колоквиум «Формальні і неформальні засоби обґрунтування знання».

З доповіддю «Динаміка розвитку фізичних теорій та її обґрунтування» виступив О. М. Кравченко (Київ). Розглянувши доцільність визначення обґрунтування як процесу оцінки фізичних теорій з погляду критеріїв і норм обґрунтування, він виділив рівні емпіричного, внутрішнього, інтертеоретичного і метатеоретичного обґрунтування, які у своїй сукупності утворюють

логічну структуру обґрунтування фізичної теорії.

В. І. Метлов (Москва) зробив спробу визначити зміст поняття «основи наукового знання» у ході встановлення зв'язку між дослідженням основ філософії на різних її етапах і дослідженням основ деяких спеціальних галузей сучасного наукового пізнання. Особливу увагу він приділив розгляді дихотомії «фундаменталізм — антифундаменталізм» («методологізм»).

Б. В. Марков (Ленінград) проаналізував соціальнокультурні передумови норм наукової діяльності. В. О. Цикін (Суми) висвітлює проблему інтертеоретичної структури, яка, на думку доповідача, внутрішньо суперечлива: з одного боку, її формування передбачає дослідження внутрішніх відносин між теоріями, а, з другого — у межах цих відношень дана теорія береється як деяка цілісність, яка зв'язується з тим, що перебуває за межами даної теорії. Про подолання ірраціональних форм людського світовідношення ішлося в виступі Є. Є. Щербини-Яковлевої (Суми).

Ряд доповідей проаналізував формальнологічні аспекти обґрунтування знання. Зокрема, С. П. Будбаєва (Москва) спинилася на трактуванні індуктивної логіки, як дослідницької програми обґрунтування науки.

Колоквіум «Світоглядні проблеми математики і фізико-технічних наук».

Доповідь «Кількісні методи в структурі наукового пізнання» виголосив Л. М. Гутнер (Ленінград). Внаслідок прогресу науки і техніки, підкреслив він, дедалі більшого значення в структурі наукового пізнання набувають кількісні методи дослідження і насамперед метод вимірювання. Л. М. Гутнер розглянув існуючі підходи до оцінки кількісних методів дослідження, приділив особливу увагу зіставленню польових підходів до оцінки відносності засобів виміру.

У доповіді «Про роль математики в інтеграції сучасного наукового знання» В. М. Сташишина (Львів) йшлося про функції і різні засоби математики, що мають істотне інтегративне значення.

А. М. Магомедов (Махачкала) виступив з доповіддю «Філософсько-методологічні передумови визначення поняття «функція» в математиці». З філософського погляду поняття функції виступає як вираження відношення детермінації, а в математичному — як відповідність абстрактних об'єктів будь-яких множин. Цілісне знання про функцію як про конкретно-всезагальне поняття, підкреслив доповідач, дається в нерозривній єдності математичних уявлень про функцію з розумінням відповідності на філософсько-методологічному рівні узагальнень безвідносно до характеру самої відповідності і математичних форм його відображення.

В. Ф. Сухіна (Харків) проаналізувала світоглядні аспекти обробки інформації; світоглядне значення концепції множинності форм простору і часу розглянув В. Т. Капалін (Кривий Ріг); значення комплексу ідей і методів математики в їх

впливі на розвиток біофізичних досліджень і формування методу біофізики розкрили в своїх повідомленнях Д. В. Грузін (Київ) та В. М. Гвоздяк (Ужгород).

Колоквіум «Методологічні основи інтегративних процесів у природознавстві».

З доповіддю «Рівні інтеграції в природознавстві і сучасна структура наукової методології» виступив Е. П. Семєнюк (Львів). Інтегративні процеси, зазначив він, можуть відбуватися на якісно різних рівнях: в певній концепції, теорії чи напрямі досліджень; у рамках однієї наукової дисципліни; у межах певного регіону природничонаукового знання, що включає різні дисципліни; в масштабах всього природознавства; у рамках комплексного регіону, що об'єднує різні науки (природничі, суспільні, технічні); у масштабах всього наукового знання. Ці ступені зростаючої інтеграції в природознавстві певним чином співвідносяться з основними структурними рівнями сучасної методології науки: конкретно-науковим; регіональним; загальнонауковим; філософським.

О. С. Мамзін (Ленінград) виступив з доповіддю «Інтегративні процеси в біології і співвідношення організованості та еволюції». В сучасній біології, наголосив він, здійснюються надзвичайно складні і багаті за формою реалізації інтегративні процеси. На думку О. С. Мамзіна, одна з центральних біологічних проблем — співвідношення організованості та еволюції — належить саме до таких з них. Положення про зростання ролі біології в інтеграції наукового знання ґрунтовно розкрив П. С. Карачко (Мінськ).

Ф. М. Канака (Київ) виголосив доповідь «Синтезуюча функція філософії в природознавстві». Світоглядно-методологічну роль діалектичного матеріалізму в пізнанні інтегративних процесів науки проаналізували Ю. М. Мартинюк (Сімферополь), В. М. Вандишев (Суми), С. Л. Павлова (Львів), діалектику синтезу знань в науковій картині світу в світлі успіхів синергетики розглянув В. М. Михайловський (Ленінград). Філософські аспекти діалогу людини і машини в зв'язку з проблемою синтезу формального і неформального мислення висвітлив С. М. Вовк (Чернівці); про деякі особливості еволюції і шляхи інтеграції фундаментальних понять фізики і кібернетики розповіла О. В. Котова (Київ).

Колоквіум «Світоглядна і методологічна функція еволюційної ідеї в біології».

У центрі уваги учасників колоквіуму було обговорення методологічних і світоглядних аспектів однієї з новітніх еволюційних концепцій, а саме інформаційної концепції еволюції (ІКЕ), з основними положеннями якої присутніх ознайомив її автор В. А. Кордюм (Київ). Як відомо, його книга «Еволюція і біосфера» (Київ: Наукова думка, 1982) викликала значний резонанс в колі біологів і методологів науки.

О. С. Мамзін (Ленінград) зазначив, що ІКЕ робить внесок в обґрунтування ідеї єдності органічного світу, проте горизонтальне перенесення спадкової інформації стосується тільки механізмів еволюції. Го-

ловною ж руйшійною силою еволюції є природний добір. П. С. Карако (Мінськ) звернув увагу на те, що В. А. Кордіум в своїй книзі прямо пише про необхідність перегляду дарвінізму, зокрема в плані руйшійної сили, носія еволюційного процесу. Горизонтальне ж перенесення, на думку П. С. Карако, — один з факторів міліїзації, а це аж ніяк не спростовує дарвінізм.

Н. П. Депенчук (Київ), оцінюючи деякі типові процеси, що відбуваються в сучасному еволюціонізмі, підкреслила, що дослідники інколи намагаються на основі часткових даних робити широкі узагальнення. А щоб таких похибок не було, потрібно, щоб сучасний біолог був водночас і теоретиком і методологом, вільно володів спеціальним матеріалом і знав закономірності розвитку теорії взагалі. Дарвінізм, продовжила Н. П. Депенчук, не може бути відкинутий, і ІКЕ не може бути з ним взагалі зіставлена, оскільки, по суті, вона торкається лише одного з численних питань дарвінізму. З ситуації, що склалася, випливають такі методологічні висновки: дослідник повинен точно визначити поняття, які застосовує, свою методологічну позицію і мету дослідження.

С. О. Пастушій (Москва) зазначив, що ІКЕ не вносить нічого принципово нового в розумінні доцільності живого, руйшійної сили еволюції. Очевидно, треба коректно уточнити співвідношення природного добору і горизонтального перенесення, зміст понять «руйшійна сила», «еволюція» тощо. М. Т. Ермоленко (Ленінград) наголосив на тому, що ІКЕ є різновидом давно існуючих концепцій гібридної еволюції і тому має в собі всі недоліки антидарвінізму: по-перше, невміння поєднати принцип матеріальної єдності світу і розвитку; по-друге, нехтування принципом історичної спадкоємності (як реальних процесів еволюції, так і знання).

На засіданнях колоквіуму розглянуто також і деякі інші питання. Вплив генетики на формування і розвиток синтетичної теорії еволюції розглянув Д. А. Микитенко (Київ), еволюцію селектогенезу — Г. М. Мартиненко (Мінськ), полісистемну структуру дарвінізму — В. С. Крисаченко (Київ), місце теорії еволюції в комплексному дослідженні людини та її поведінки — В. О. Гудзь (Ленінград) та Т. В. Гардашук (Київ), діалектику біологічної та соціальної організації в еволюційному процесі — М. М. Сидоренко (Чернівці) та О. С. Самарський, вплив теоретико-еволюційних ідей на прикладі науки — М. Улмасов (Київ).

Колоквіум «Пізнання і світоглядна свідомість».

Доповідь «Свідомість і історичне пізнання» виголосив О. Ф. Килунов (Київ), на думку якого, історичне пізнання є суттєвим елементом суспільної свідомості. Н. І. Кварацхелія (Тбілісі) зробив доповідь «Теорія пізнання як світогляд». Теорія пізнання як філософське осмислення феномена пізнання, зауважив він, є складником загальнофілософського вчення про людину і, як така, сприяє розумінню люд-

ської сутності. В цьому розумінні вона являє собою світогляд. «Світоглядний аспект наукової проблеми» — тема доповіді М. В. Горбунова (Свердловськ), який відзначив, що співвіднесення наукової проблеми з граничними проблемами і принципами світогляду задає зміст її світоглядних аспектів. Проблема «Світогляд і практична свідомість» проаналізована Є. К. Бєстринським (Київ).

Учасники колоквіуму обговорювали також питання визначення світоглядної спрямованості наукового пізнання (В. П. Горюнов, Ленінград), проблеми світоглядної свідомості як об'єкта і результату пізнання (В. І. Карих, Суми), ролі наукового світогляду в удосконаленні соціалістичного способу життя (А. О. Алексєєва, А. В. Литвинцева, Донецьк), співвідношення світогляду і активної життєвої позиції особи соціалістичного типу (Л. О. Солонько, Київ; О. С. Сметанін, Харків), світоглядних та соціальних основ наукових методів (Р. Т. Яровикова, Новосибірськ; С. З. Гончаров, Свердловськ).

Колоквіум «Логіко-гносеологічні основи наукового пошуку».

У доповіді «Суб'єктний принцип реконструкції історії науки» В. В. Лапицький (Ленінград) охарактеризував особливості врахування ролі суб'єкта в історичному пізнанні. В. Т. Ополе (Одеса) у доповіді «Розуміння та рефлексія в науковому пізнанні» розглянув специфіку виявлення основ пізнання на рівні розуміння. Роль ігрових моделей в науковому пізнанні проаналізував А. Т. Ішмуратов (Київ).

Учасники колоквіуму розглянули також проблеми співвідношення істини і методу (В. Й. Омелянич, Київ), системності методології дослідження науки (В. Ю. Сухачов, К. М. Оганян, Ленінград), методології науково-технічного пошуку (О. Г. Мартинюк, Київ).

Колоквіум «Соціокультурні основи наукового пізнання».

В. В. Кизима (Київ) у доповіді «Склад мислення епохи і його вплив на культуру» звернув увагу на недосконалість для аналізу історії культури дихотомії рівнів «практика — теорія». Між ними, на думку доповідача, є проміжний шар — «склад мислення».

І. М. Шорохов (Ленінград) в доповіді «Культурно-практична сутність науки» підкреслив, що революційне перетворення суспільства пов'язане з конкретним синтезом науки і культури на основі нових форм суспільних відносин, які утверджуються в тій чи тій формації. Цим синтезом зумовлені її цілісність і гуманізм марксистсько-ленінської філософії. Б. О. Парахонський (Київ) виголосив доповідь «Форми раціональності і комунікативні відношення в культурі». Б. Б. Уразалін (Караганда) розкрив особливості культурної детермінації сходження в процесі наукового пізнання від теоретичного до емпіричного. О. Г. Приймак (Київ) розглянула особливості функціонування біології в системі культури.

Обговорювались також питання співвідношення способу пізнання і типу культури (В. В. Шкода, Харків), соціокультурної спадкоємності в науковій творчості (Б. П. Лазоренко, Київ), діалектики наукової і практичної свідомості в соціально-філософській теорії (В. П. Таратута, Новосибірськ), культурно-історичних факторів розвитку пізнання (В. М. Порус, Москва), соціально-культурної природи наукових абстракцій (М. І. Блецкан, Ужгород), співвідношення понять наукової картини світу, світогляду і культури (Є. К. Гитанова, Свердловськ), методологічних проблем пізнання історичного процесу (О. О. Шморгун, Київ), соціально-біологічних механізмів формування світогляду особи (Л. В. Бондаренко, Харків).

Колоквіум «Світоглядні і методологічні проблеми сучасної екології, медицини та агрономії».

І. В. Огородник (Київ) у доповіді «Світоглядні аспекти екології» наголосив, що проблеми, які пов'язані з дослідженням місця людини в природі, її відносин з нею, неможливо розглядати без звернення до світоглядних підвалин відповідних концепцій. М. М. Кисельов (Київ) у доповіді «Світоглядні основи сучасних екологічних досліджень» проаналізував буржуазні фальсифікації взаємодії людини з приро-

дою, показав їх антидіалектичну сутність. Г. К. Войвуцький (Кишинів) висвітлив філософські питання інтеграції сільськогосподарських наук. М. Т. Єрмоленко (Ленінград) підкреслив особливу методологічну роль еволюційної теорії в сучасній медицині.

Н. В. Башеніна (Москва) піддала критиці методологічні основи буржуазної соціальної екології. Н. О. Комарова (Новосибірськ) розглянула статус рефлексивних процесів в медичному пізнанні.

В. І. Гуваков (Новосибірськ) спинився на методологічному і соціокультурному значенні медичного знання. Стиль і метод мислення психіатра проаналізував В. О. Молчанов (Свердловськ). Евристичне значення взаємозв'язку фундаментальних і прикладних галузей знань для розвитку сільськогосподарських наук охарактеризував М. Улмасов (Київ).

На заключному пленарному засіданні керівники колоквіумів Л. В. Озадовська, О. М. Кравченко, Н. П. Депенчук, О. С. Мамзін, В. С. Горський, С. Б. Кримський підбили підсумки їх роботи. Учасники семінару були одностайні в тому, щоб продовжити проведення таких семінарів щорічно, практикувати широке залучення до їх роботи як філософів, так і природодослідників.

В. С. КРИСАЧЕНКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ ТАКУ КНИГУ:

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ : Сб. науч. тр. — 13 л. — 2 р. 20 к.

На матеріалах фізики, біології, економіки аналізуються актуальні методологічні проблеми природничонаукового знання: проблеми раціональності, єдності природничонаукового знання і унікальності життя, світоглядне значення екології як феномену культури, екологізація сучасної біології та ін.

Для наукових працівників, керівників методологічних семінарів, викладачів і студентів вузів.

КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОЇ ЦІЛІСНОСТІ

В останнє десятиріччя дедалі виразніше виявляється тенденція до створення загальної соціально-філософської концепції культури. На сьогодні вона репрезентована у декількох підходах, більшість з яких виходить з положення про безпосередній зв'язок культури з людською предметно-перетворюючою діяльністю і розвитком людини як суб'єкта цієї діяльності. У теоретичному розгорненні даного положення, що водночас виступає як його культурно-історичне обґрунтування, дослідники натрапляють на два споріднені кола проблем, розв'язання яких має принципове значення для побудови загальної теорії культури: 1) співвідношення об'єктивного і суб'єктивного моментів в історичному процесі, нормативно-ціннісних і творчих характеристик людської життєдіяльності; 2) співвідношення предметних і особистісних, результативних і процесуальних форм буття культури. Продуктивне дослідження цих проблем, виявлення точок їх перетину великою мірою залежить од віднайдення того «зорового віконця», крізь яке об'єктивний спосіб буття культури розкривається в історичній перспективі розвитку людських сутнісних сил і культурно-історичної спадкоємності гуманістичного ідеалу людини. Такий підхід дає змогу запобігти протиставленню об'єктивного вивчення культури, орієнтованого на концептуальні схеми математики, лінгвістики, семіотики, теорії систем, теорії інформації та ін., — суб'єктивному, орієнтованому на «логіку» соціально-гуманітарного мислення.

У рецензованій монографії* відношення культури і діяльності розглядається з погляду змісту людського життя. При цьому автор, виходячи з принципу діяльності, обґрунтовує розуміння культури як ціннісно орієнтованого діяльнісного спілкування людей — сфери виявлення позитивного змісту людської свободи і моральності (цілісного і творчого) самовизначення людини. Теоретичному розкриттю цих положень у книзі передують аналіз методологічних підходів до розв'язання проблем співвідношення діяльності і культури. Передусім акцентується увага на думці Е. Г. Юдіна щодо необхідності враховувати у дослідженнях між поєднаних можливостей діяльнісного принципу в його екстенсивному розвитку. Дане положення має особливе значення у вивченні проблем культури, зокрема дає можливість зафіксувати ту реальність, що співвідносна і можлива лише на основі предметно-діяльнісного витлумачення проб-

лем культури. В. А. Малахов вважає, що ця реальність «водночас виступає і як одна із всезагальних детермінант людського відношення до світу в цілому, і як певний зразок, ідеал, орієнтир цього відношення» (с. 9). Така фіксація дає змогу не тільки окреслити предметне поле дослідження, але й ввести в аналіз онтологічні припущення, на яких воно базується, визначити його загальну спрямованість, особливості категоріального членування та світоглядного узагальнення матеріалу. Відтак авторові вдається послідовно окреслити межі і показати взаємодоповняльність поширених у минулому або нині філософських визначень культури, зокрема довести неможливість виведення поняття культури з форм продукту діяльності, теоретичну нефективність зведення його змісту до змісту діяльності або сукупності її формують-уючих начал, однобічність традиційного аксіологічного підходу до культури. У книзі обґрунтовується положення, що адекватним підходом, який відповідає природі цього феномена, є не відмежування від аксіологічного аспекту його розгляду, а виявлення фундаментальних цінностей на основі конкретно-історичного аналізу закономірностей соціально-культурного процесу і розвитку особи. «Розуміння специфіки культури, — зазначається в монографії, — має відкривати нові можливості в осмисленні самої діяльності як фундаментального для людини способу буття в світі» (с. 11). Відповідно до цього філософське осмислення культурної детермінації діяльності можливе, на думку автора, як змістовий розвиток концепції діяльнісної сутності людини.

Виходячи з досвіду філософського, насамперед марксистсько-ленінського аналізу культури, В. А. Малахов визначає її як сферу, в якій діяльність виступає адекватною реалізацією вільно вибраних, свідомих цілей і намірів суб'єкта. Свобода за такого підходу постає як один із сутнісних вимірів людської діяльності, в якому розвивається культура: остання виражає те, що вносить людина в світ і стверджує в ньому у формах свободи. Отже, культура — не тільки результат, а й передумова людської свободи, основа розвитку самої здатності людини покладати і реалізувати свої цілі. Автор поділяє думку багатьох радянських дослідників щодо необхідності розроблення адекватного теоретичного апарату вивчення культури, що має виходити з принципів марксистсько-ленінської філософії, передусім принципу практики. Послідовне проведення останнього відкриває можливості, по-перше, об'єктивного (за висловом автора — «дезаксіологізованого»)

* Малахов В. А. Культура и человеческая целостность. — Киев: Наук. думка, 1984. — 119 с.

дослідження культури відповідно до її об'єктивно-предметних характеристик, по-друге — розкрити ті компоненти культури, які виступають модусами суб'єктивно-об'єктивних і суб'єктивно-суб'єктивних відношень. Ними, за В. А. Малаховим, є пасамперед цінність і спілкування, хоча структура культури не визначається тільки їх співвідношенням.

Цінність вилучається в монографії передусім як смисложиттєві орієнтири людини. При цьому автор, спираючись на думку О. Г. Дробницького, обґрунтовує доцільність розмежування фундаментальних цінностей культури (власне цінностей) і предметів конкретних емпіричних оцінок, що мають певну значущість. Логічно, що за такого підходу аналіз поняття культурних цінностей веде до постановки проблем морального порядку — особливого роду нормативних уявлень про характер культурної людської діяльності. Ціннісна орієнтація людини в світі, зазначається в книзі, має моральний характер вже тому, що людина, вибираючи цінності (у можливості такого вибору полягає їх відмінність від об'єктів безпосередніх потреб), вибирає саму себе (смісл свого буття). Звідси й методологічне значення положення про ціннісну зумовленість культурної діяльності для вироблення цілісного розуміння феномена культури.

Розглядаючи цінність як основний компонент культури, автор торкається гостродискусійної проблеми типології і обґрунтування цінностей, визначення суб'єкта і об'єкта ціннісного відношення, природи цінностей взагалі. На сучасному етапі осмислення аксіологічної проблематики відбувається своєрідне узагальнення і деантропоморфізація поняття «цінність». Якщо до середини 60-х років статус цінностей надавався виключно моральним і естетичним феноменам, то потім цінність почали розглядати як значимість будь-якого об'єкта (чи сам об'єкт), як параметр цілопокладальних систем, чи систем, що здійснюють процедури оцінки і вибору. Таке «розширене» тлумачення цінності викликає, з одного боку, розвитком кібернетичного і системно-структурного підходів і, як наслідок їх застосування, виключення людини як суб'єкта вибору з ціннісного відношення, з другого — методологічно «дискредитацією» спроб безпосередньо вивести цінності з форм діяльності (тут дослідники не пішли далі класифікації цінностей). У такий спосіб цінності виводяться поза межі предметно-діяльнісного відношення людини до світу, постають в чисто об'єктивній формі вивчення і 1) «верифікуються» або ж 2) «онтологізуються» як системи значень і смислів. На наш погляд, тільки звернення до практики, взятої в усьому її обсязі, виокремлення її культуротворюючих моментів і вимірів, що зумовлюють розвиток людини як суб'єкта суспільно-історичного процесу, дає змогу адекватно поставити проблему цінностей. І в цьому плані виділяється цілком слушним тлумачення В. А. Малаховим цінностей в людині і культуротворюючій функції предметно-практичної діяльності, внаслідок чого вони постають як її смисложиттєві орієнтири і регулятиви.

Ціннісне відношення і спілкування, підкреслюється в книзі, існують не у вигляді відокремлених один від одного «рівнів», «типів», «форм» культурної самореалізації людини, а як два внутрішньо взаємопов'язані аспекти людської діяльності. У цьому плані на особливу увагу заслуговує думка про незвідність цілісного культурного спілкування до діалога, «розчинення» всієї гуманітарно-смислової проблематики спілкування в концепції останнього. Це може призвести до «надмірної логізації фундаментальної потреби людини в іншій людині і до недооцінки її культуротворюючої ролі» (с. 59). У монографії, на жаль, це положення не дістало свого теоретичного розгорнення, так само як і думка автора щодо рухомості, зворотності, конструктивності спілкування і статичності, полярності «чистого» діалогу, хоча в ній досить рельєфно визначені тенденції культурно-діяльнісного осмислення спілкування в контексті людської цінності.

Розгляд культури як ціннісно орієнтованого спілкування людей, в процесі якого відбувається природноісторично і культурно детерміноване цілісне самовизначення особи, показує, що моральну проблематику можна аналізувати як спосіб розвитку «внутрішніх» форм людського самоутвердження, а людську цінність, по-перше, як еластичість індивідуального суб'єкта, що визнає єдність його свідомої життєдіяльності, по-друге, як мету, котра реалізується у процесі історичного розвитку. За такого підходу людська цінність постає не як абстрактна позаісторична даність, а як історичний процес розвитку людини в її матеріальній і духовній діяльності. Великого евристичного значення набуває тут висновок автора про те, що стосовно «галузності історичного розвитку людини її цінність виходить за межі культури і виступає всеосяжним началом — «надбудовується» над культурою як вищий критерій ціннісних орієнтацій і забезпечує життєздатність останньої» (с. 88).

Рецензована монографія вирізняє постановку широкого кола питань. Однак, на жаль, не всі вони висвітлюються розгорнуто, з достатньою повнотою. Так, варто було б ґрунтовніше дослідити практичні передумови становлення притаманних культурі форм спілкування і ціннісної орієнтації, детальніше розглянути проблему багатомірності самої культури. Очевидно, що ця багатомірність пов'язана не лише із специфікою ціннісного відношення, а має й інші передумови. Більшої чіткості потребує постановка питання про загальноісторичні інтенції людського існування та їх співвідношення з відповідними культурними цінностями. Вагомим мав би бути внесок монографії і в дослідження конкретно-особистісних аспектів формування нової людини. Разом з тим В. А. Малахов спинається на малодосліджених питаннях теорії культури (особливо це стосується проблем розвитку людини як цілісного суб'єкта культурно-історичної творчості), уточнює значення таких понять, як «природноісторична необхідність», «форми спілкування», «матеріальне спілкування», «цінність», котрі не завжди адек-

вато вживаються у філософському аналізі культури. Взагалі складається враження, що автор прагнув сказати якомога більше з приводу багатьох проблем, але його обмежував обсяг книги. Однак і такий, певною мірою постановочний, характер висвітлення питань культури запро-

шує вдумливого читача до співбесіди, в якій теоретичний пошук не применшує самоцінності спілкування як необхідної передумови реалізації людської цілісності в процесі культурно-історичного розвитку.

В. С. ГОРСЬКИЙ, Ю. А. ІЩЕНКО

ІСТИНА З ПОГЛЯДУ ЄДНОСТІ ГНОСЕОЛОГІЇ І СВІТОГЛЯДУ

Однією з особливостей сучасного філософського пізнання є переосмислення традиційної філософської проблематики з погляду єдності теоретико-пізнавальних, соціально-практичних, світоглядних та соціокультурних підходів до аналізу знання. В цьому плані досліджується проблема істини в монографії Є. І. Андроса*.

Застосований у рецензованій праці підхід до вивчення проблеми істини дав можливість проаналізувати ширше коло питань: розуміння істини як відображення суб'єктом об'єктивної дійсності в процесі суспільно-історичної практики; витлумачення істини як способу освоєння дійсності відповідно до її характерних рис як елемента культурно-історичного процесу.

Торкаючись гносеологічних зрізів проблеми істини, автор відзначає, що гносеологічна проблематика є похідною від ширшого відношення «людина—світ». Істина в такому плані — «не лише відповідність знання предмету пізнання, а й засіб свідомої орієнтації людини у світі, форма світоглядної активності» (с. 4).

Розглядаючи гносеологічний зміст істини у контексті людського світовідношення (розділ 1), автор виходить з того, що істина як філософська категорія є об'єктивно значущою формою людського мислення, становить його предметно-змістовний каркас і визначає логіко-понятійну структуру, зумовлюючи не лише діяльність пізнання, а й всією сукупністю предметно-практичних відношень людини до світу. Адекватне осягнення предметного змісту істини потребує її розгляду в культурно-історичному контексті, що в свою чергу пов'язане з виявом світоглядного змісту істини, дослідженням її кризь призму світорозуміння, світовідношення та світосприйняття як духовно-практичних передумов світоперетворення.

Істина з погляду названих передумов — це резюме суспільно-історичної практичної діяльності людини. Як момент світогляду, вона виконує роль регулятора у відношеннях «людина—світ», «людина—людина», а в умовах соціалізму і комунізму виступає ідеалом предметно-перетворюючої діяльності. В монографії названі питання дістають докладне висвітлення.

* Андрос Е. И. Истина как проблема познания и мировоззрения. — Киев: Наук. думка, 1984. — 144 с.

Торкаючись висвітлення предметного змісту істини (II розділ), автор підкреслює, що предметність істини визначається природою суспільно-історичної практики людини. Заслугує на увагу думка автора про те, що, хоча сутність предмета відображається в пізнанні завдяки матеріальній діяльності і сприймається суб'єктом у формах практики, змістом відображення виступають сутнісні визначення самого предмета, об'єктивна логіка його розвитку, а не ті форми практики, завдяки яким вони були одержані в пізнанні (с. 44). У зв'язку з цим характеризуються проблеми співвідношення чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного в пізнанні та їх роль у формуванні предметності істини. Автор слушно зауважує, що чуттєвість у людини визначається культурно-історичним процесом, опосередковується категоріальним складом мислення (с. 53). Але, здається, ця думка заслуговує більшої аргументації. Зокрема, необхідно було б показати, як у процесі соціалізації через спілкування та навчання відбувається категоризація чуттєвості.

З'ясовуючи питання про умови предметної зумовленості істини і соціальну заданість її об'єкта, Є. І. Андрос звертається до аналізу «Капіталу» К. Маркса. Автор підкреслює, що К. Маркс уперше в політекономічній науці розмежував загальні визначення економічних явищ і їх прояви, що фіксуються буденною свідомістю. Цього не розуміли буржуазні економісти і тому часто-густо сприймали явище за сутність і навпаки. Завдяки проведеному розмежуванню сутності і явища в економічних відносинах, предметом дослідження у К. Маркса стали не просто економічні явища, а економічні форми явищ, тобто опосередковані суспільно-історичною практикою і зафіксовані у загальних формах понятійних визначень економічних категорій. У категоріях, взятих не як передумова людської діяльності, а як наслідок такої діяльності, відображаються граничні, загальні і необхідні властивості дійсності, рідні буття, що одночасно виступають родами свідомості. Категорії філософії (і категорія істини) характеризуються предметністю, але роль предметних сутностей вони виконують, будучи взяті в системі, в логіці, в діалектичних зв'язках.

Предметність істини розглядається в кількох планах: у відповідності поняття

предметові та поняття — поняттю, а також у реалізації поняття в предметній дійсності (с. 70). Останній аспект становить особливий інтерес, бо стосується проблем матеріалізації істини в практичній діяльності. В монографії зазначається, що реалізація істини в практиці здійснюється через входження істини до формування ідеалів і переконань людини. Вивчення питання втілення істини в практику має важливе значення для діалектико-матеріалістичної філософії як ідейно-теоретичної основи творення нового суспільства. Оволодіння істиною та процес її втілення в життя в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва — це один із шляхів досягнення гармонійного, всебічного розвитку людини (с. 80).

Про істину в структурі світосприйняття йдеться в третьому розділі монографії. Тут висвітлюється важлива і складна проблема — усвідомлення істини та перетворення її в одну з умов свободи людини, її свідомої практичної діяльності. Зазначається, що в такому плані істина нерозривно пов'язана з виявами людських потреб, інтересів, мотивів, смислів та ін., з усією сферою практичної ціннісної свідомості (с. 83). Практика розглядається як цілісне відношення людини до світу, вона включає в себе предметно-перетворюючий, практично-духовний, ціннісно-орієнтаційний, комунікативний та інші аспекти (с. 84, 85).

Щоб істина стала елементом світосприйняття, говориться в монографії, вона має перейти з категорії суспільної свідомості в категорію індивідуальної свідомості, тобто стати суб'єктивним чинником у діяльності людини. У зв'язку з цим значну увагу приділено висвітленню ролі суб'єктивності як носія істини, проблеми засвоєння суб'єктом суспільної культури. Розкриття цього питання здійснюється на прикладі критичного аналізу філософського вчення Кіркгора. Водночас зауважимо, що проблема освоєння суб'єктом культури, перетворення її в спосіб життя людини заслуговує на дальше вивчення.

Автор не обмежується констатацією факту впливу світосприйняття на усвідомлення істини. Він розкриває наявність різних рівнів у цьому процесі. Це дає можливість більш диференційовано проаналізувати взаємовплив процесів світорозуміння та усвідомлення істини.

Виникнення філософії марксизму-ленізму, констатується в монографії, означало принципово новий підхід до розв'язання проблем співвідношення істини і

світорозуміння. Основна особливість полягає в тому, що комуністичне світосприйняття, на відміну від буржуазного, має цілісний характер, є справді гуманістичним. Свідомість і істина в марксизмі виступають в нерозривній єдності. Перетворення світу на комуністичних засадах — це втілення вищих гуманістичних ідеалів, досягнення істинного пізнання світу.

Зазначимо, що в монографії розглядається широке коло складних проблем і не всі вони дотали повне висвітлення та обґрунтоване розв'язання. На деякі з них вказує сам автор (с. 32 та ін.). Трапляються окремі положення, що потребують уточнення або мають дискусійний характер. Це, наприклад, стосується питання співвідношення абсолютної і відносної істини (с. 17). Не викликає сумніву думка, що критерієм істини виступає не окремий акт практики, а практика в повному її обсязі, з усіма її компонентами. Але потребує уточнення зроблений з цього записок висновок, що ніби «цілком виключена можливість перевірки на істинність кожного окремого положення теорії, взятого поза її загальним контекстом» (с. 49). Насправді теорія ніколи не перевіряється загалом, з усіма її елементами, а перевіряються окремі її моделі, і висновки щодо усієї теорії робляться, як звичайно, у формі гіпотез та ін. Потребує меншої категоричності (в плані зазначення негативних рис) оцінка значення методик в мисленні вченого, взагалі техніко-операційного мислення (с. 89, 127).

Згадані зауваження не впливають на загальну оцінку цікавого дослідження Є. І. Андроса. Основним є те, що у вивченні проблеми істини зроблено ще одне зрушення в подоланні суто гносеологічної характеристики істини і показана її соціокультурна, світоглядна сутність. У праці міститься багатий історико-філософський матеріал, аргументовано є критика немарксистських поглядів на проблему істини. Загалом рецензована монографія — один з цікавих доробків, де на матеріалі конкретної категорії показується культурно-історична зумовленість філософського знання, розкривається проблема втілення категорій в практичну діяльність людини. Це має не тільки першорядне теоретичне, а й практичне значення, безпосередньо пов'язане з питанням комуністичного виховання, формуванням комуністичних ідеалів і переконань.

В. А. РИЖКО, О. М. ГУГНІН

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОДІЇ БУРЖУАЗНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ІДЕОЛОГІЇ

Останніми роками міжнародний імперіалізм посилює лідирну, антикомуністичну діяльність, координує свої акції, спрямовані проти реального соціалізму, світового

революційного і національно-визвольного руху. Ця діяльність, як і ця координація, стосуються всіх сфер суспільного життя — економіки, політики, ідеології, духовної

культури загалом. Активно включаються в масований похід проти соціалізму, його філософії та ідеології й представники різних напрямів сучасної буржуазної філософії. Навіть ті з них, які декларують свою «соціальну неангажованість», «об'єктивність», «нейтральність» тощо, так чи інакше виявляються втягнутими в орбіту ідеологічної боротьби, в систему буржуазного пропагандистського впливу на свідомість людей. З'ясуванню саме цієї ідеологічної спрямованості сучасної буржуазної філософії й присвячена рецензована колективна монографія* (автори — А. Т. Гордієнко, В. О. Курганський, Н. П. Полішук, В. В. Лях, В. Г. Табачковський, О. М. Соболю, Є. М. Причепі, А. М. Ермоленко, К. Ю. Райда, Я. В. Любимий, М. Д. Култаєва), яка стала помітним явищем у науковому житті республіки, зробила певний внесок в теоретичний арсенал нашої контрпропаганди.

В праці виявлено декілька рівнів соціально-класової зумовленості буржуазної філософії, розкрито детермінацію форм її включення в ідеологічну практику буржуазної пропагандистської машини. Виходячи з логіки дослідження проблеми, автори поділили книгу на два розділи. В першому розглянуто світоглядні й методологічні передумови ідеологічних доктрин буржуазного суспільства, другий присвячено критичному аналізу апологетичної сутності цих доктрин.

Дуже важливою з погляду змістового навантаження є перша глава, в якій здійснена спроба виявити взаємозв'язок та взаємозумовленість філософії та ідеології, починаючи з епохи Просвітництва і кінчаючи сучасними варіантами протиставлення філософії й науки, філософії й ідеології в позитивізмі й екзистенціалізмі. На основі висвітлення цих тем у другій главі аналізується низка питань, актуальних для розуміння світоглядних і теоретичних передумов сучасних буржуазних ідеологічних доктрин. Серед них найбільш вагомим є дослідження соціальної зумовленості наукового знання, аналіз його співвідношення з класовими інтересами. У цьому аспекті докладно й різнобічно аналізуються концепції М. Вебера, М. Шелера, К. Маннгейма. Щоправда, аналіз поглядів теоретиків Франкфуртської школи «неомарксизму» з питання співвідношення науки й ідеології представлений в цій главі дещо поверхово, що створює певну диспропорцію у викладі матеріалу.

Досліджуючи зміни, що відбулись в буржуазній філософії останніх років, автори вказують на зростання її ідеологічної спрямованості. Це проявляється як в соціальній «запрограмованості», здавалось би, «нейтральних» гносеологічних концепцій, так і в збільшенні в них питомої ваги прагматичної тематики, утилітаризму. Як показано в роботі, навіть зовнішньо протилежні тенденції в розвитку буржуазної філософії (сциентизм — антисциентизм, монізм — плюралізм) прямо або опосередко-

вано «прашують» на виправдання капіталістичного ладу. В технократичних доктринах це видно найбільш явно, що ж стосується соціально-критичних концепцій, то тут буржуазна апологетика набуває більш звужуваних і опосередкованих форм.

В цьому плані неабиякий інтерес становить аналіз форм конфронтації раціоналізму й ірраціоналізму, проведений в третій главі першого розділу. Автори розкривають еволюцію цієї конфронтації, показують неспроможність буржуазних філософів знайти «нові» форми раціональності. Намагання прибічників капіталізму пояснити кризу сучасного буржуазного суспільства девальвацією того чи іншого світоглядного принципу, як зазначають автори, не лише є опосередкованим способом виправдання існуючого ладу, але має й певну ідеологічну спрямованість — приховати основні соціально-економічні суперечності капіталізму. В монографії позиція ірраціоналізму цілком слушно розглядається як така, що лише доповнює раціоналізм в теоретичному плані, проте практично не виходить за межі буржуазного світоусвідомлення.

Важливі проблеми критики сучасних філософських концепцій плюралізму, їх взаємозв'язку з буржуазною ідеологією даються в главі «Інтерпретації плюралізму в сучасній буржуазній ідеології» (с. 93—129). Хоча критика плюралізму вже має певні традиції в марксистській філософській літературі, авторам вдалося виділити деякі нові в методологічному й соціально-практичному відношенні ракурси дослідження даного питання. Це стосується насамперед виявлення світоглядного контексту формування плюралізму як впливової тенденції в сучасних ідеологічних доктринах буржуазії, розкриття органічної «вписаності» принципу плюралізму в філософсько-ідеалістичні концептуальні утворення, доведення відносності дилеми плюралізму—монізму в межах дослідження активного впливу плюралістичних доктрин на буржуазний світогляд. Як слушно зауважують автори, якщо співвіднести буржуазний світогляд в цілому та ідеологію — теоретичний рівень суспільної свідомості, то плюралістичним доктринам «належить роль своєрідного буфера між першим та другим» (с. 97). Ці доктрини виступають ідеологічним засобом перекладу філософських концепцій буржуазної ідеології на мову уявлень, ідей, ідеалів буржуазного світогляду на його духовно-практичному рівні. Визначальним фактором, засобом і внутрішнім механізмом цього перекладу є буржуазна пропаганда. «Доктрини — це форма, засіб буржуазної пропаганди, націлені на формування теоретичних стереотипів в буржуазній масовій свідомості» (с. 98). На жаль, цікава теза про взаємозв'язок ідеологічних доктрин і буржуазної пропаганди не знайшла достатньо розширеного і аргументованого викладу в даній главі.

У другому розділі під кутом зору взаємодії філософії, ідеології та буржуазної пропаганди розглядаються ті ідеалістичні концепції, які складають, так би мовити, «нижній» поверх буржуазної філософії,

* Идеалистическая философия и идеологические доктрины современной буржуазии. — Киев: Наук. думка, 1983. — 310 с.

тобто безпосередньо виходять на масову свідомість. Авторині аналізують широкий спектр підходів, які використовуються буржуазною пропагандистською машинною для насадження штампів буржуазного світосприйняття, антикомуністичної ідеології, цінностей капіталістичного способу життя. Цей розділ відкривається главою, в якій критично аналізується сучасна «марксологія», причини виникнення «марксологічного буму» в наш час, спроби створити «постмарксизм» тощо. Авторині вказують на складність і багатоплановість такого явища в буржуазній філософії, як «марксологія», до якої належать різні за своїми поглядами буржуазні соціологи. Як відзначається в монографії, останнім часом серед буржуазних філософів активізувалася тенденція «загравання» з марксизмом. З одного боку, вони «віддають належне» К. Марксу, з другого — протиставляють йому різні варіанти «постмарксизму».

Глава «Споживацька свідомість як засіб буржуазного впливу на маси» послідовно розкриває сутність процесу проникнення «споживацької ідеології» в різні філософські і соціологічні концепції, а також її функціонування на рівні соціальної психології буржуазного суспільства. Спируючись на марксистський аналіз виникнення і способу існування буржуазної свідомості, автори показують безпосередній зв'язок споживацької свідомості з капіталістичним способом виробництва, який безперервно відтворює орієнтацію на споживацтво. Достойнством даного розділу є вдале поєднання теоретичного аналізу буржуазної концепції споживання з висвітленням її прагматичної спрямованості. Для доведення цього критично аналізуються різні варіанти прагматичної філософії, розкривається вплив останньої на свідомість людини, на формування у неї індивідуалістичних орієнтацій, на прищеплення ідеї «особистого успіху». Авторині, безумовно, праві, коли зазначають, що «споживацька ідеологія і нині активно використовується для буржуазного впливу на свідомість трудящих капіталістичних країн» (с. 164). Проте, на наш погляд, її живучість зумовлюється не лише тим, що всі сучасні буржуазні концепції запозичують світоглядні установки споживацтва. Останнім часом на Заході особливою популярністю набула так звана соціологічна пропаганда, яка безпосередньо ставить собі за мету пропаганду не стільки ідей, скільки буржуазного способу життя з його культом споживання, меркантильними цінностями, сурогатами «масової культури». Саме цей аспект авторам бажано було б проаналізувати детальніше.

Логічним продовженням теми, висвітленої в попередній главі, є глава «Ідеологічна спрямованість концепцій «елітарної» і «масової» культур». Тут показується неспроможність як елітарної концепції культури, так і її антипода — так званої «масової культури». Авторині розкривають два аспекти і, відповідно, ціліові призначення «масової культури». З одного боку, вона є певним надбанням буржуазного суспільства, відображенням капіталістичного спо-

субу виробництва на монополістичній стадії його розвитку, з другого ж — «масова культура» слугує знаряддям маніпулювання свідомістю мас. Слід було б, однак, більш конкретно розкрити механізм впливу «масової культури» на свідомість мас, її дегуманізуючу роль. Вкажемо й на те, що критичний аналіз ідеологічної функції концепцій культурного елітаризму дещо випадає з контексту розділу. До того ж весь матеріал з цього питання викладений лише на п'яти сторінках, що явно замало для розкриття такої теми.

Окрема глава рецензованого дослідження присвячена критиці однієї з новітніх орієнтацій сучасної буржуазної свідомості — «нового консерватизму» (або «неоконсерватизму»). Розглянуто неоконсервативні проекти «відродження» буржуазної культури, представлені концепціями Д. Белла, А. Вінера, К. Леша та ін. Підкреслюється, що стратегічна лінія неоконсерватизму полягає в прагненні привести духовне виробництво, занепад якого пояснюється адетатизмом неоконсерватизму впливом буржуазно-ліберальної ідеології, у відповідність з корінними приватновласницькими інтересами, які безроздільно панують в сфері матеріальних відносин капіталізму.

Розглядувана новітня течія буржуазної ідеології ще остаточно теоретично не оформилася, концепції її представників неоднорідні і внутрішньо суперечливі. Разом з тим, авторині послідовно проводять думку, що, незважаючи на показне розмаїття ідейних течій неоконсерватизму, його основна мета зводиться до розробки новітніх програм стабілізації капіталізму за допомогою мінімальних соціокультурних реформ, до створення ефективних пропагандистських альтернатив навіть ліберально-технократичній ідеології, не кажучи вже про марксизм-ленінізм. В праці підкреслюється, що теоретичні побудови неоконсерваторів є утопічними в своїй основі, суперечать реальному ходові суспільно-історичного прогресу.

В заключній главі «Політична антропологія: теоретичні завдання і практичні цілі» розкривається наукова неспроможність західнонімецької антропологічної філософії у поясненні природи людини і сутності політики. Тут доводиться, що політична антропологія нехтує матеріальні передумови політичної практики, розглядає її лише як суто духовне явище, яке нібито зводиться виключно до функції регулятора в системі міжкласових і міжкласових відносин. Авторині розкривають класову сутність спроб філософської антропології представити історично минулі відносини панування і підкорення, характерні для класово-антагоністичного суспільства, як позаісторичні антропологічні сутності, що нібито впливають з «природи людини».

Отже, в роботі представлений критичний аналіз досить широкого спектру буржуазних філософських і соціологічних концепцій, виявлена їх методологічна, теоретична і практична неспроможність, з'ясована тенденція до взаємопроникнення і взаємодоповнення різних, навіть протилежних філософських установок. Звичайно, не всі існу-

ючі на Заході філософські школи тут представлені. Проте це й не було метою авторів монографії. Вони ставили собі завдання розкрити причини щедалі тіснішого змикання буржуазної філософії й ідеологічних доктрин сучасного капіталізму, що обслу-

говують практичні пропагандистські потреби панівних кіл буржуазного суспільства. І ця сторона справи висвітлена в монографії ґрунтовно, що й є основним її достоїнством.

Ю. В. КУШАКОВ

ДІАЛЕКТИКА ЯК ФОРМА ІСНУВАННЯ І РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Останнім часом значно посилилась увага дослідників до аналізу зв'язку культури з різними галузями людської діяльності, вивчення культурно-історичної зумовленості норм і принципів пізнавального відношення в його генетичних і функціональних зв'язках зі світом людини. Діалектика пізнання світу людиною в культурно-історичному контексті орієнтує дослідників у напрямі зміни деяких усталених поглядів на конкретний хід розвитку пізнання в ту або ту культурно-історичну епоху, наголошує на потребі враховувати все розмаїття соціально-культурних опосередкувань у визначенні специфіки конкретно-історичної боротьби двох ліній у філософії: матеріалізму та ідеалізму, науки і релігії, метафізики та діалектики.

Зазначене коло питань перебуває в центрі уваги рецензованої монографії М. О. Булатова*.

Аналіз проблеми взаємозв'язку діалектики і культури, категоріального апарата людського мислення з соціально-практичними засадами людського буття у світі, намічений М. О. Булатовим, ґрунтується на принципі, про який говорилося на червеному (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС: «дискусії з приводу законів і категорій науки не повинні мати самодостатнього, схоластичного характеру»¹. Такий підхід забезпечується за умови, коли пізнавальний процес, в якому реально функціонують категорії, розглядається не як самодостатній, а під кутом зору його суспільно-історичної практичної природи. Це вже міститься в авторській характеристиці пізнавального процесу як однієї з сутнісних сил людини (с. 27), що дозволяє підійти до розуміння категорій як «внутрішніх форм культури» і тим самим розкрити «зв'язок категорій», який «відтворює загальні структурні залежності в організмі культури» (с. 29).

М. О. Булатов звертає увагу на те, що перші філософські системи діалектики виникають лише на межі XVII—XIX ст. у німецькій класичній філософії. Цей поворот до діалектики знаменував собою переорієн-

тацію філософії від вивчення природи (XVII—XVIII ст.) до вивчення культури: «якщо «Біблією» матеріалізму, — відзначає автор, — у XVIII ст. була «Система природи», то аналогічною «Біблією» по тому стала «Феноменологія духу», тобто система духовної культури у діалектичному змалюванні. Принцип розвитку вперше стає в ідеалістичній формі загальнофілософським принципом, вищим синтезом філософської рефлексії про духовну культуру людства» (с. 30). Що ж до попередніх етапів, то філософія Нового часу була періодом панування метафізики — і тому вчення Бекона, Гоббса, французьких матеріалістів і т. д. були недіалектичними. Навіть давньогрецька діалектика виявляється діалектикою лише у специфічному, вузькому розумінні цього терміна («наївною» діалектикою, як говорили про неї К. Маркс і Ф. Енгельс), тобто діалектикою, позбавленою такої її істотної риси, як розвиток. «Всі три основних закони діалектики, — наголошує на цій обставині М. О. Булатов, — у давньогрецькій філософії виражають не розвиток, а становлення (рух) всього існуючого, що відбувається як круговорот» (с. 50). І далі: «весь античний світогляд у питанні про рух тяжіє до уявлень про круг як домінуючу форму, у якій відбувається становлення речей і світу загалом. Круговорот — це загальна схема мислення і бачення світу у всій античності» (с. 51). Для обґрунтування своєї думки автор звертається до конкретно-історичних обставин панування рабовласницького способу виробництва, вказуючи, що останній «не давав реальної і, внаслідок цього, духовної перспективи для виходу з того кола, в якому кружало античне суспільство» (с. 50—51). Слушним уявляється і міркування автора щодо чинників метафізичного характеру матеріалістичної філософії, орієнтованої лише на вивчення природи. Адже природа як об'єкт природничих наук виступає як щось дане, усталене (неповторне, одиничне, плінне розглядається як «оманливе» відчуття, як щось принципово неістотне), а природознавство, внаслідок відомих обставин цього історичного періоду, характеризується як безумовний візир науковості для філософії (насамперед, — матеріалістичної) Нового часу. Тому не випадково сталося так, що загальний для природознавства того періоду спосіб подавати речі й процеси природи у їх

* Булатов М. А. Діалектика и культура. — Киев: Наук. думка, 1984. — 215 с.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 32.

відокремленості, поза їх загальним зв'язком був перенесений у філософію, в межах якої цей спосіб розуміння створює, за відомою характеристикою Ф. Енгельса, «специфічну обмеженість останніх століть — метафізичний спосіб мислення»². Саме тому філософія приходить до розуміння діалектики природи, лише ознайомившись з діалектикою культури, хоча й перше наближення до діалектики природи, що його подибуємо в німецькій класичній філософії, стає можливим за умов суто ідеалістичного «припущення», що природа є чимось «створеним», є продуктом певного діяльного начала — «абсолютної ідеї», «духу» та ін. Лише марксизм демістифікує діалектику природи, надаючи їй адекватної, наукової форми.

Метафізичність домарксівського матеріалізму, орієнтованого на природу, не є результатом антидіалектичного характеру природи самої по собі. Разом з тим аналіз соціально-історичних, ідейно-теоретичних та ін. обставин, що зумовлюють метафізичність домарксівського матеріалізму вишшов не зовсім повним, фрагментарним. Очевидно, треба було б докладніше спинитися на розрізненні типів детермінації, що визначають процеси розвитку у природному (до-суспільному) і суспільному бутті. Якщо активними чинниками, що спричиняють розвиток (і взагалі рух) у природі, є переважно чинники, наявні тут і тепер, то у суспільному бутті, поряд з названим типом чинників, значну роль відіграє детермінація можливостями. Адже суспільне життя, історія є «не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»³. Переслідувати ж цілі можна, лише усвідомивши ті або інші можливості (мета і є не що інше, як усвідомлена і обрана людиною можливість). Отже, можливість включається безпосередньо у зміст чинника людської дії, тоді як у природних процесах реалізація можливостей відбувається стихійно. Тому діалектичний характер реальності набагато виразніше (внаслідок включення до активних агентів процесу не тільки дійсних, а й можливих, потенціальних його елементів) виявляється в суспільному житті, історії, культурі, ніж у природі (це, звичайно, не означає якоїсь «меншої міри» діалектичності природи порівняно з суспільством — просто на якісно різних рівнях об'єктивної реальності діалектика виявляється по-різному, специфічно).

Вказаними обставинами і зумовлюється рух від матеріалізму XVII—XVIII ст. до ідеалізму німецької класичної філософії (с. 35), внаслідок чого, як зауважував у свій час К. Маркс, «філософія була протиставлена метафізиці»⁴. В рецензованій монографії цей рух аналізується в плані руху «філософської думки від наук про природу, метафізичного і споглядального розуміння дійсності до наук про культуру, до

діяльнісного і діалектичного тлумачення всього світу» (с. 35). І якщо протягом всієї філософії Нового часу (починаючи від Ф. Бекона) її предметом була природа, то в рамках німецької класичної філософії таким предметом стає діяльність (саме та «діяльна сторона», яка, за К. Марксом, внаслідок головного недоліка старого матеріалізму — споглядальності — випадала з його поля зору) і історія. Це і дозволило німецькій класичній філософії вперше в історії філософії створити систематичне вчення про діалектику (хоча, зрозуміло, на ідеалістичній основі).

В рецензованій монографії докладно аналізується еволюція поняття історії в філософії класичного німецького ідеалізму, зокрема, підкреслюється, що вже І. Кант, хоча і опосередковано, зорієнтував питання про категорії на вивчення історії, а у Й.-Г. Фіхте історія стає своєрідною «загальною ареною», на якій розгортається рух форм духовної культури. У Ф. Шеллінга категорії виступають як результат певного процесу історичного розвитку. «Шеллінг, — зауважує з цього приводу М. О. Булатов, — дає... діяльнісне тлумачення категорій, в чому полягає його велика заслуга в історії філософської думки» (с. 107—108). В монографії детально аналізується значення теорії для філософської системи Гегеля. Вказуючи на той факт, що історія у Гегеля «повернута у минуле» автор доводить свій аналіз до з'ясування суспільно-історичних джерел такого розуміння історії, підкреслюючи, що «в свідомості ідеологів буржуазії завершення становлення капіталістичної суспільно-економічної формації відобразилося в ідеї, згідно з якою суспільство пережило справжню історію в минулому, коли виникли буржуазні суспільні відносини. Тепер же новий лад в цілому склався і можливе тільки його часткове вдосконалення. Майбутнє уявлялось застиглим, незмінним» (с. 114—115). Багато в чому цікавим і новим (під кутом зору аналізу взаємозв'язку діалектики і культури) є дослідження спроб Л. Фейєрбаха подолати ідеалістичну обмеженість німецької класичної філософії з позицій матеріалізму, що «співпадає з гуманізмом» (К. Маркс).

Проблеми, поставлені в монографії М. О. Булатова, і оригінальні підходи до їх розв'язання, багато в чому виходять на проблематику сучасної ідеологічної боротьби (це зокрема, стосується питання про «принципову правомірність» постановки питання про діалектику природи, яке наші ідеологічні супротивники — особливо екзистенціалісти, неофрейдисти та ін. — всіляко містифікують з метою «імпанетизму» критики марксизму). Разом з тим, хотілося б бачити «виходи» на сучасну ідеологічну боротьбу збільш розгорнутими і детальними, ніж це зроблено на сторінках книжки.

В цілому ж рецензована монографія заслуговує на схвальну оцінку і знайде позитивний відгук не лише у філософів, але й у широкого кола фахівців, що цікавляться проблемами розвитку гуманітарних наук.

І. В. БИЧКО

² Див.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 21.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 98.

⁴ Див. там же, с. 132.

ДОСЛІДЖУЮЧИ ЗАКОНИ СТРУКТУРИ І ОРГАНІЗАЦІЇ МАТЕРІЇ

Здебільшого, коли йдеться про гармонію, гармонійні зв'язки і відношення речей, у свідомості відтворюється уявлення про естетичний об'єкт, підпорядкований «законам краси», проїнятий розмірністю, пропорційністю, внутрішньо і зовнішньо досконалим. Якщо цей об'єкт динамічний, то в ньому мають погоджуватися внутрішні рухи і ритми складових його частин. У цьому процесі вони синхронізуються (приводяться до одного ритму, або «стандарту» часу), набуваючи закономірного, стійкого характеру. Така риса всіх складних, насамперед самоорганізованих, систем.

Що ж примушує самоорганізовані системи набувати цієї пропорційності й сумірності у розподілі структурних компонентів? Що є причиною стійкого самопогодженого характеру рухів підсистем у межах єдиного функціонального ритму? Очевидно, одних лише «законів краси» тут явно не достатньо, а потрібен поглиблений науковий аналіз феномена гармонізації внутрішньо диференційованого цілого, осягнення механізму перетворення множини в єдність. Хоча постановка такого завдання є плідною для дальшого з'ясування структурних зв'язків і співвідношень об'єктивного світу, для удосконалення управління складними системами (в тому числі господарським механізмом), розвитку принципів системодинаміки та ін., вона ще не дістала належного висвітлення в марксистсько-ленінській науці.

Рецензована книжка * присвячена спеціальному розглядові проблеми міри гармонії, метричної сутності самопогоджених у своїй різноманітності єдностей.

Останнім часом у науковій і науково-популярній літературі, в передачах по радіо і телебаченню представники різних спеціальностей — математики, архітектори, біологи та ін. — часто зачіпають проблему гармонії, симетрії, доцільності, згадують принцип «золотого перетину» та ін. Висловлюються цікаві судження про гармонію різних систем, здогадки і гіпотези про розмаїтість співвідношень і зв'язків. У книжці Е. М. Сороко на противагу названним підходам даний строгий і послідовний аналіз проблеми гармонійних зв'язків у різних галузях пізнання.

Поєднуючи системний підхід з історичним методом, Е. М. Сороко простежує зародження і розвиток ідеї гармонії в її метричній визначеності. Як впливає з авторського підходу, зв'язок гармонії будови цілого з принципом «золотого перетину», встановлений ще стародавніми греками, був аж ніяк не випадковим, а глибоко діалектичним і, отже, закономірним явищем. Ідея структурної гармонії систем у її найпростішій формі безпосередньо пов'язана з роздвоєнням єдиного на протилежності,

тобто з уявленням його, в кінцевому підсумку, як певної сукупності внутрішніх відмінностей у рамках тієї самої сутності. Різні сутності не відносяться і тому не гармонізовані. Типовий випадок — антагоністичні протилежності. Автор показує, що в природних самоорганізованих системах об'єктивного світу гармонія через свою діалектичність припускає протилежність — дисгармонію, яка виникає у відповідних об'єктивних умовах (с. 127, 215—216, 231). Встановлення гармонії у розподілі структурних компонентів системи у більшості ситуацій означає виникнення структурної стійкості цієї системи, досягнення оптимальності співвідношення її компонентів як частин цілого.

У книжці послідовно проведений логіко-модельний (в тому числі кількісний) аналіз гармонії за допомогою виявлення деяких інваріантів для вираження закономірностей гармонії і процесів самоорганізації. Інваріанти (або вузли лінії мір), відіграють у цьому підході роль опорних (базисних) точок. Малючі на увазі, що ймовірнісний континуум становить поле числових значень в інтервалі (0,1), автор виявив неоднорідність цього поля в тому розумінні, що до деяких ймовірностей події тяжіють більше, ніж до інших. Такими значеннями ймовірностей виявляють себе структурні інваріанти — узагальнені «золоті перетини» (математично описані як відношення чисел Фібоначчі). Автор назвав це інформаційною інтерференцією.

Факт збігу інтегральної характеристики системи з однією з інваріантних точок шкали якості, що розбиває простір станів на «зони специфіки», може розцінюватися як досягнення системою стійкого стану, в якому реалізується найбільш економічний режим функціонування і гармонійність структурно-функціональної відповідності. Ступінь такого збігу може бути установлений на основі співвідношень (наведених на с. 216), які визначають діапазон варіації інтегральної характеристики структури, тобто виконують ту ж роль, що і дисперсія в класичних статистичних розрахунках.

Автор гадає, що «закон збереження структурної різноманітності», покладений в основу приведення структури самоорганізованих систем до гармонійних станів (с. 204), може бути використаний у практиці планування і проектування оптимальних структур народногосподарського профілю, у створенні необхідних пропорцій господарського механізму, в управлінні якістю структурно і технологічно складного продукту промислового виробництва, у знаходженні гармонійного співвідношення виробничої і невиробничої сфер та ін.

Авторський аналіз при цьому будується на узагальненні широкого кола даних і процесів із різних сфер пізнання — медицини, лінгвістики, біології, хімії, мистецтвознавства та ін. Е. М. Сороко показує наявність структурних інваріантів у всіх цих

* Сороко Э. М. Структурная гармония систем. — Минск: Наука и техника, 1984. — 264 с.

процесах і будує математичну теорію, що пояснює наявність даної схожості.

Досі ми розглядали центральну концепцію згаданої книжки. Є у ній також і побічні, але оригінальні сюжети, які становлять інтерес самі по собі. Наприклад, малорозроблені аспекти різних категорій — абстрактного і конкретного, простору, універсуму та ін. (с. 107—115); лінгвістичне моделювання структури природних систем (с. 156—165); раціональна теоретична модель постійної тонкої структури (с. 85), що дозволяє розвивати теорію кратності і, отже, взаемовираженості основних фундаментальних фізичних констант; закон за будови ряду відомих із ядерної фізики «магічних чисел» (с. 93) та ін. Відзначимо вдалі узагальнення окремих методів із різних галузей знання: багатомірної розгортки, структурних перетинів, простору станів (с. 103—115).

Слабкими місцями книжки є недостатньо повно розкритий зв'язок пропонованого

«інваріантного підходу» в процесі аналізу структурно стійких станів систем природи з концепціями нерівноважної термодинаміки, які розвинуті школою І. Пригожина і мають ті ж завдання (с. 205—210). Хотілося б, щоб якісна інтерпретація висновків, важливих у контексті результатів, одержуваних у праці (с. 213—218), була більш ґрунтовною і повною. Те ж стосується заключного параграфа, де приклади, взяті з різних галузей знання, дані досить концентровано і потребують розгорнутих пояснень для уникнення враження схематичності.

Загалом же «Структурна гармонія систем» — серйозна праця, присвячена аналізу глибоких закономірностей будови матерії на всіх рівнях її організації. Її прочитають з великим інтересом і користю для себе широкі кола спеціалістів різних профілів.

В. І. ПАНИОТТО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1985 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ ТАКУ КНИГУ:

ТАРАСЕНКО Н. Ф. ПРИРОДА, ТЕХНОЛОГИЯ, КУЛЬТУРА / ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.— 20 л.— 3 крб. 40 коп.

Монографія присвячена філософсько-світоглядному аналізу взаємодії природи і культури. Підкреслюється, що суспільна життєдіяльність становить сутність культури як об'єктивної форми соціально-організованого процесу. Досліджуються основоположні категорії діяльності: колективність, предметність, знарядцевість, усвідомленість, доцільність, планомірність, які становлять фундамент суспільної культури на відміну від зовнішньої природи. У сфері культури природа виступає як сукупність об'єктивних зв'язків матеріальної дійсності і умов людської цивілізації. Акцентується увага на характері взаємодії природи і культури в історично визначених способах життєдіяльності.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, лекторів, пропагандистів.

Наші автори

ЕНУКІДЗЕ
Гурам Миколайович	— секретар ЦК Компартії Грузії
ІВАНОВ
Вілен Миколайович	— доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, віцепрезидент Радянської соціологічної асоціації
КАНАК
Федір Минович	— кандидат філософських наук, доцент Київського технологічного інституту легкої промисловості
КАПТО
Олександр Семенович	— кандидат філософських наук, секретар ЦК Компартії України
КОМАРОВСЬКИЙ
Володимир Савелійович	— доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом ідеологічної роботи НДІ АСН при ЦК КПРС
ПИЛЯВЕЦЬ
Леонід Борисович	— завідуючий відділом Республіканського будинку наукового атеїзму
ПОЛТОРАК
Володимир Абрамович	— кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту
ФЕДОСЄЄВ
Петро Миколайович	— академік, віцепрезидент АН СРСР
ХОТЄЄВ
Валерій Олександрович	— науковий співробітник Київського філіалу ВНДІ МВС СРСР
ЧУБАРЄВ
Валентин Леонідович	— кандидат юридичних наук, начальник відділу Київського філіалу ВНДІ МВС СРСР
ШИНКАРУК
Володимир Іларіонович	— член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»
ЩУЧЕНКО
Володимир Олександрович	— кандидат філософських наук, доцент Ленінградського інституту культури ім. Н. К. Крупської

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОБОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НІЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4

Телефони: 29 38 78, 29 48 55

Художній редактор Н. М. Абрамова
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Н. С. Тонконог

Здано до набору 06.05.85. Підп. до друку 24.06.85. БФ 18903. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,69. Тираж 1200 пр. Зам. 0-59.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 4, ИЮЛЬ—АВГУСТ, 1985. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19